HET VESTIGINGSKLIMAAT VOOR DRUGSCRIMINALITEIT IN NEDERLAND

Toine Spapens, Dike van de Mheen

M.m.v. Evi Kuijpers, Iris Blatter, Laila Bourdoud en Veerle Dijcks

Rapportage

Tilburg University

Understanding Society

Inhoudsopgave

Voorwoord **4**

Samenvatting **5**

1 Algemene inleiding **9**
1.1 Achtergrondschets 9
1.2 Doel- en vraagstelling 10
1.3 Onderzoeksmethode 11
1.4 Uitvoering van het onderzoek 12
1.5 Leeswijzer 13

2 Analysemodel en theoretisch kader **15**
2.1 Inleiding 15
2.2 Het analysekader voor het vestigingsklimaat 15
2.3 Persoonskenmerken van misdaadondernemers 16
2.4 Netwerken en subculturen 17
2.4.1 Sociale netwerkbenadering van georganiseerde misdaad 17
2.4.2 Criminogene subculturen 18
2.5 Economische benadering van georganiseerde misdaad 19
2.5.1 Criminele markten 19
2.5.2 Criminele bedrijfsprocessen 19

3 Misdaadondernemers: keuzes en motivatie (micro) **21**
3.1 Inleiding 21
3.2 Operationalisering van factoren op microniveau 21
3.3 Persoonskenmerken 22
3.3.1 Zelfcontrole en agressie 22
3.3.2 Intellectuele capaciteiten 22
3.3.3 Persoonlijkheidsstoornissen 23
3.3.4 Geslacht 25
3.4 Vaardigheden 25
3.4.1 Netwerkersvaardigheden 26
3.4.2 Managementvaardigheden 26
3.4.3 Afschermingsvaardigheden 28
3.5 Subculturele factoren 29
3.6 Drijfveren van misdaadondernemers 31
3.7 Besluit bij hoofdstuk 3 32

4 Het criminele bedrijfsproces (meso) **33**
4.1 Inleiding 33
4.2 Operationalisering van het criminele bedrijfsproces 33
4.3 Beschikbaarheid van criminele contacten 34
4.4 Beschikbaarheid van uitvoerders 35
4.5 De uitvoering van het criminele bedrijfsproces 36
4.5.1 Goederenstroom 37
4.5.2 Informatiestroom 43
4.5.3 Geldstroom 44
4.6 De productkwaliteit 44
4.7 Afzetmogelijkheden 46
4.8 Besluit bij hoofdstuk 4 46

5 Bestedingen van misdaadgeld (meso) 47
5.1 Inleiding 47
5.2 Operationalisering van bestedingen van misdaadgeld 47
5.3 Consumptieve bestedingen 48
5.4 Verhulling 49
5.5 Verplaatsing van contant geld naar het buitenland 50
5.6 Investering van misdaadgeld 50
5.7 Besluit bij hoofdstuk 5 52

6 Systemische factoren (macro) 53
6.1 Inleiding 53
6.2 Operationalisering van systemische factoren 53
6.3 Maatschappelijke factoren 53
6.4 Economische factoren 56
6.4.1 De handels- en transportinfrastructuur 56
6.4.2 De financiële infrastructuur 57
6.4.3 De digitale infrastructuur 58
6.5 Overheidsoptreden 59
6.5.1 Drugscriminaliteitsbeleid 59
6.5.2 Het strafklimaat voor drugscriminaliteit 61
6.5.3 Opsporing van drugscriminaliteit 62
6.5.4 Opwerpen van (maatschappelijke) barrières 64
6.6 Besluit bij hoofdstuk 6 66

7 Conceptueel model 67
7.1 Inleiding 67
7.2 Conceptueel model vestigingsklimaat 67
7.3 Maatschappelijke tolerantie en drugscriminaliteitsbeleid 68
7.4 De ontwikkeling van criminele (drugs)netwerken 68
7.5 Producten en afzetmarkten 69
7.6 Infrastructuur 70
7.7 Interventies 71

8 Meetbaarheid en beïnvloedbaarheid 73
8.1 Inleiding 73
8.2 Meetbaarheid van de factoren 73
8.3 Beïnvloedbaarheid van de factoren 74

9 Conclusie 76
9.1 Inleiding 76
9.2 Beantwoording van de onderzoeksvragen 76
9.3 Slotbeschouwing 78

Summary 81

Referenties 85

Voorwoord

Voor u ligt het resultaat van een onderzoek naar het vestigingsklimaat voor drugscriminaliteit in Nederland. Het doel daarvan was om inzichtelijk te maken welke factoren kunnen verklaren waarom ons land is uitgegroeid tot een belangrijke draaischijf voor drughandel en, in het verlengde daarvan, drugsproductie. Deze factoren zijn in onderlinge samenhang gevisualiseerd in een conceptueel model, om daarmee voor beleidsmakers de mogelijke effecten van beoogde interventies inzichtelijk te maken. Een dergelijke onderzoeksvraag beantwoorden is vanzelfsprekend verre van eenvoudig en gaat gepaard met onzekerheden en ontbrekende informatie. Wij bedanken hierbij dan ook degenen die aan de totstandkoming van dit rapport een bijdrage hebben geleverd.

Wij spreken ten eerste onze erkentelijkheid uit naar de begeleidingscommissie voor de constructieve bijeenkomsten en commentaren die zij op de voortgangs- en conceptrapporten hebben aangedragen. De begeleidingscommissie werd gevormd door E. Kolthoff (Open Universiteit, voorzitter), M. Mulder (Ministerie van Justitie en Veiligheid), R. Roks (Erasmus Universiteit Rotterdam) en I. van der Vegt (WODC). H. Volberda (UvA) heeft zich in november 2021 vanwege een te volle agenda teruggetrokken uit de begeleidingscommissie.

Een woord van dank gaat ook uit naar Evi Kuijpers, Iris Blatter, Laila Bourdoud en Veerle Dijcks, die de veelheid aan verzamelde literatuur hebben bestudeerd en daarmee de essentiële puzzelstukjes hebben aangereikt ten behoeve van deze studie. Tot slot bedanken we ook de deskundigen aan wie wij onze bevindingen ter toetsing hebben kunnen voorleggen en voor de door hen aangedragen suggesties en commentaren.

Toine Spapens
Dike van de Mheen

Tilburg, 30 april 2022

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het ministerie van Justitie en Veiligheid.
©2022, WODC. Alle rechten voorbehouden.

Samenvatting

Aanleiding en vraag

Uit zowel nationale als internationale onderzoeken en dreigingsanalyses komt al meerdere decennia het beeld naar voren dat in Nederland gebaseerde criminele netwerken een belangrijke rol spelen in de internationale handel in verdovende middelen en in de productie van synthetische drugs en cannabis. Dit roept de vraag op waarom drugscriminaliteit zich juist in Nederland heeft kunnen ontwikkelen tot een, naar breed wordt aangenomen, zeer grootschalige omvang. De vraag die in dit rapport wordt onderzocht is of Nederland een gunstig 'vestigingsklimaat' voor drugscriminaliteit heeft. Het gaat daarbij om de vragen welke factoren dit vestigingsklimaat bepalen, hoe deze kunnen worden gemeten en beïnvloed, en hoe deze factoren in onderlinge samenhang kunnen worden gevisualiseerd in een conceptueel model.

Dit rapport vormt de weerslag van een literatuuronderzoek, aangevuld met een beperkt aantal interviews met academici en praktijkexperts. Deze studie is uitgevoerd door Tilburg University, in opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum. Het onderzoek werd gestart in september 2021 en afgerond in april 2022.

De term 'vestigingsklimaat' verwijst in algemene zin naar wat een land aantrekkelijk maakt voor buitenlandse bedrijven om zich er te vestigen, zoals de infrastructuur, een goed opgeleide bevolking, een gunstig belastingklimaat en een goed functionerende overheid. In Nederland gaat het echter niet of nauwelijks om buitenlandse criminele organisaties die ons land uitkiezen als vestigingsplaats. In plaats daarvan betreft het drugsnetwerken die zich in eigen land hebben ontwikkeld en hier stevig geworteld zijn. Het begrip vestigingsklimaat moet derhalve breder worden opgevat, ook vanuit een historisch perspectief op hoe deze netwerken tot wasdom konden komen. Hier is derhalve een analysekader gehanteerd met als uitgangspunt dat de keuzes van criminele netwerken worden bepaald door de achtergronden en drijfveren van individuele misdaadondernemers; de wijze waarop criminele bedrijfsprocessen kunnen worden georganiseerd en, op systemisch niveau, door maatschappelijke factoren, de rol van de overheid en de aanwezige legale infrastructuur.

Het conceptuele model op hoofdlijnen

In het conceptuele model (zie figuur 6 in hoofdstuk 7) zijn vijf clusters van factoren onderscheiden. Het startpunt van het model is het maatschappelijk klimaat en het gevoerde drugscriminaliteitsbeleid. Dit klimaat beïnvloedt de keuzes van misdaadondernemers, de beschikbaarheid van uitvoerders en de wijze waarop criminele bedrijfsprocessen kunnen worden uitgevoerd. Deze factoren bepalen de productkwaliteit en daarmee de (internationale) afzetmogelijkheden. Vervolgens is de handelsinfrastructuur van belang voor zowel de import als de export van verdovende middelen. Het vijfde en laatste cluster betreft de tegenmaatregelen die de overheid neemt, in de vorm van repressie, preventie en het vergroten van (maatschappelijke) weerbaarheid, die samenhangen met de voorgaande clusters van factoren.

Maatschappelijke tolerantie en drugscriminaliteitsbeleid
In Nederland is historisch gezien tolerant ten aanzien van drugsgebruik en morele kruistochten tegen verdovende middelen, zoals in de Verenigde Staten of het Verenigd Koninkrijk, zijn hier nooit gevoerd. Er is sprake van een zekere ambivalentie ten opzichte van het recreatieve gebruik van met name cannabis en synthetische drugs, en binnen bepaalde bevolkingsgroepen stuit ook wietteelt niet (meer) op grote afkeuring. Het ontbreken van sterke maatschappelijke afkeuring van het gebruik van verdovende middelen heeft zich vertaald in een drugsbeleid waarin gedogen, *harm reduction* en beheersbaar houden, voorop stonden. De groothandel in en productie van verdovende middelen, werden daarentegen repressief aangepakt. Dit heeft echter niet kunnen voorkomen dat vanaf de jaren 1970 criminele netwerken ontstonden die de handel en productie steeds grootschaliger en internationaler aanpakten. Met de kennis van nu kan worden vastgesteld dat de Nederlandse overheid daarop betrekkelijk laat heeft gereageerd met adequate tegenmaatregelen. Intensievere opsporingsaandacht voor vormen van georganiseerde drugscriminaliteit, vanaf de jaren 1990, werd veelal weer afgebouwd wanneer een probleem onder controle leek, als gevolg van reorganisaties bij de politie, of omdat andere dringende prioriteiten zich aandienden. Pas sinds 2019 wordt er ook in de kabinetsbegrotingen substantieel geïnvesteerd in de aanpak van ondermijnende (drugs) criminaliteit.

Misdaadondernemers, (drugs)netwerken en criminele bedrijfsprocessen
Georganiseerde (ondermijnende) criminaliteit, vereist de uitvoering van complexe criminele bedrijfsprocessen. Daarvoor zijn misdaadondernemers nodig, met specifieke persoonskenmerken en motivatie, die beschikken over individuele kwaliteiten. Daarnaast worden zij mede beïnvloed door (subculturele) normen en waarden. Deze factoren zijn belangrijk omdat ze besluitvormingsprocessen bepalen ten aanzien van de criminele activiteiten waarop men zich richt, hoe deze worden uitgevoerd, en waar. Succesvol op grote schaal kunnen handelen in verdovende middelen, of deze produceren, vergt een netwerk van contacten met zowel zakelijke partners als uitvoerders. Misdaadondernemers moeten derhalve in staat zijn om deze contacten op te bouwen en te onderhouden. De feitelijke uitvoering van criminele bedrijfsprocessen vereist de organisatie van een complexe goederenstroom, geldstroom en informatiestroom.

Hoe groot het 'personeelsaanbod' voor criminele samenwerkingsverbanden in Nederland is, valt niet te zeggen, maar van schaarste aan uitvoerders lijkt in het algemeen geen sprake. Bovendien ontwikkelen zich rondom succesvolle producten, legaal of illegaal, op organische wijze specialisten die zich toeleggen op bepaalde onderdelen van bedrijfsprocessen, zoals in de drugswereld de toelevering van hardware voor de productie van synthetische drugs, het bouwen van 'wiethokken', transport, witwassen, de toelevering van illegale vuurwapens, enzovoorts. Dergelijke 'volwassen' criminele netwerken duurzaam en effectief verstoren, wordt dan ook steeds moeilijker. Barrières die worden opgeworpen om criminele bedrijfsprocessen te bemoeilijken, in de zin van het verstoren van goederen-, informatie- en geldstromen, zijn op een aantal punten effectief gebleken. Er moet echter steeds rekening mee worden gehouden dat deze barrières na korte of langere tijd worden omzeild en dat daarmee hun (preventieve) werking afneemt.

Kwaliteit van het product en afzetmogelijkheden
Het op grote schaal importeren of produceren van verdovende middelen heeft slechts zin als er afzetmogelijkheden zijn. Die worden enerzijds bepaald door de kwaliteit van het product, inclusief leveringszekerheid, en anderzijds door de aanwezigheid van contacten met kopers en verkopers. Nederlandse drugsnetwerken blijken, met de vaardigheden waarover zowel misdaadondernemers als uitvoerders beschikken, over het algemeen in staat om verdovende middelen te produceren en/of aan te bieden met een gunstige prijs/kwaliteitsverhouding. De aantrekkelijkheid van Nederland voor buitenlandse afnemers lijkt voorts mede te worden bepaald door de omstandigheid dat uiteenlopende soorten verdovende middelen op één plaats kunnen worden gekocht. Daarnaast lijkt de leveringszekerheid hoog, bijvoorbeeld omdat, door de omvang van de drugsmarkt, een leverancier die op enig moment zelf geen voorraad heeft, een beroep kan doen op criminele contacten die wel aanbod hebben. De afzetmogelijkheden bepalen daarmee in belangrijke mate het vestigingsklimaat voor drugscriminaliteit in Nederland. Dit zou pleiten voor meer aandacht voor *downstream disruption* van afzetnetwerken. Het tegengaan van de uitvoer vanuit Nederland krijgt momenteel geen hoge prioriteit, met name omdat afzonderlijke exportzendingen, doorgaans naar Europese bestemmingslanden, meestal klein zijn ('kilohandel'), maar er zijn voldoende aanwijzingen dat dit niet geldt voor de opgetelde hoeveelheid verdovende middelen die ons land verlaat.

De legale (handels)infrastructuur
Bij het uitvoeren van criminele bedrijfsprocessen maken drugsnetwerken gebruik van legale infrastructuur. Grootschalige drugszendingen, doorgaans verborgen tussen reguliere goederen, komen veelal ons land binnen via de zeehavens. De infrastructuur voor wegtransport wordt gebruikt voor het smokkelen van verdovende middelen naar Europese bestemmingslanden, waarbij voor een deel eveneens kan worden meegelift op reguliere goederenstromen. De export naar overzeese bestemmingen lijkt in toenemende mate met postpakketten plaats te vinden. Daarnaast beschikt Nederland over een goede financiële infrastructuur die gebruikt kan worden voor het verzorgen van legale transporten, waartussen drugs kunnen worden verborgen. In welke mate de internationale financiële infrastructuur wordt misbruikt voor witwaspraktijken is niet duidelijk. Veel misdaadgeld wordt consumptief besteed of, met al dan niet bewuste medewerking van accountants, notarissen, of advocaten, via betrekkelijk eenvoudige constructies gewit. De legale infrastructuur is belangrijk, maar slechts één onderdeel van het vestigingsklimaat voor drugscriminaliteit. De nuancering moet worden aangebracht dat, bijvoorbeeld in de buurlanden, eveneens sprake is van grote zeehavens, een omvangrijke wegtransportsector en een goed wegennetwerk, en een financiële en digitale infrastructuur die althans voldoende is voor het smokkelen of produceren van verdovende middelen.

De rol van de overheid
Tot slot zijn in het conceptuele model de maatregelen opgenomen die de overheid kan treffen om het vestigingsklimaat voor drugscriminaliteit ongunstiger te maken. Daarbij gaat het in brede zin om repressie, preventie en het vergroten van maatschappelijke weerbaarheid. In de afgelopen jaren zijn vele initiatieven ontplooid die aangrijpen op factoren die in het conceptuele model zijn onderscheiden, waarbij een integrale aanpak steeds meer voorop staat.

Een onderdeel van een repressieve aanpak is het strafklimaat. Het aantal personen dat in Nederland wordt veroordeeld tot langdurige celstraffen in verband met drugscriminaliteit, wanneer er althans geen sprake is van andere strafbare feiten zoals geweldsmisdrijven, is klein in vergelijking met het aantal criminele samenwerkingsverbanden waartegen interventies worden gepleegd. Of het effectiever zou zijn om langduriger celstraffen uit te delen, valt niet te zeggen. In het algemeen wordt daarvan verwacht dat er een afschrikkend effect van uitgaat, alsmede dat gedetineerden niet in staat zijn nieuwe strafbare feiten te plegen. Enkele nuanceringen zijn echter op hun plaats. In tegenstelling tot bijvoorbeeld overvallers of inbrekers, kunnen drugscriminelen ook vanuit de cel een rol als informatiemakelaar blijven vervullen, of hun criminele samenwerkingsverband blijven aansturen, althans wanneer de celstraffen niet te lang uitvallen. Criminologisch onderzoek laat daarnaast zien dat de pakkans een belangrijker afschrikkend effect heeft dan de lengte van de straf die kan worden opgelegd. Met name de ontsleuteling van cryptocommunicatie lijkt de pakkans in recente jaren te hebben vergroot, gezien de vele rechtszaken waarin deze berichten inmiddels een rol spelen. Dergelijk bewijsmateriaal is eveneens van belang voor andere partners in integrale aanpakken.

In de afgelopen jaren heeft ook preventie een centralere rol gekregen, met name in de vorm van initiatieven om de instroom van jeugdigen in criminele netwerken te voorkomen, waarbij onder andere het sociale domein en het onderwijs een belangrijke rol spelen. Bestuurlijke preventiemaatregelen, in de vorm van het screenen van aanvragers van vergunningen en subsidies op grond van de Wet Bibob, werden al langer genomen. Daarnaast worden uiteenlopende barrières opgeworpen om het drugscriminelen moeilijker te maken om legale infrastructuur te benutten. Samenwerking met private partijen, zoals financiële dienstverleners, speelt daarbij eveneens een rol.

Tot slot kunnen maatregelen worden genomen om de maatschappelijke weerbaarheid te vergroten. Daarbij wordt momenteel met name aandacht besteed aan het vergroten van meldingsbereidheid van burgers en bedrijven, wanneer zij signalen zien van ondermijnende criminaliteit. Voorts worden pogingen ondernomen om drugsconsumenten bewust te maken van de bijdrage die zij leveren aan de criminele industrie en de negatieve gevolgen daarvan. Op het bevorderen van maatschappelijke weerbaarheid kan sterker worden ingezet, om op die manier de maatschappelijke tolerantie ten aanzien van drugscriminaliteit te beïnvloeden.

Conclusies

Het onderzoek heeft laten zien dat het 'vestigingsklimaat' meer factoren omvat dan alleen de legale infrastructuur waarop criminelen meeliften. In Nederland gewortelde misdaadondernemers hebben over een langere periode hun netwerken kunnen ontwikkelen en thans hebben we te maken met een volwassen 'drugsindustrie' waarbinnen uiteenlopende expertise voorhanden is. Voor de uitvoering van de illegale activiteiten hebben criminelen vanaf de jaren 1970 gebruik gemaakt van de legale handels- en transportinfrastructuur in ons land. De aanwezigheid daarvan is belangrijk, maar niet doorslaggevend voor de gesignaleerde ontwikkelingen en voor het vestigingsklimaat in brede zin.

Nederland beschikt over misdaadondernemers die bij elkaar genomen ruime toegang hebben tot afnemers in binnen- en buitenland en tot uitvoerders met kennis en expertise. De situatie is daarmee tot op zekere hoogte vergelijkbaar met sommige legale markten waarop Nederland sterk is, met het belangrijke verschil dat de drugsmarkt zich minder eenvoudig laat sturen door middel van wet- en regelgeving, of met stimulerings- of ontmoedigingsmaatregelen.

Hoewel dit alles wellicht weinig bemoedigend lijkt, zijn er enkele bevindingen die we onder de aandacht willen brengen. Ten eerste lijkt er geen sprake van een vestigingsklimaat dat buitenlandse criminele groeperingen ertoe heeft aangezet om zich (permanent) in ons land te vestigen. Wel is de drugsonderwereld hoogst internationaal en er verblijven dan ook leden van allerlei buitenlandse criminele groeperingen Nederland. Die aanwezigheid heeft vooral te maken met de import en export van verdovende middelen. Zij vervullen onder meer de rollen van inkoper, verkoper en medeorganisator van transporten, of worden ingezet wanneer zij

over specifieke expertise beschikken, al dan niet in combinatie met het gebruiken van ons land als (tijdelijke) schuilplaats. Steeds blijkt daarbij sprake van samenwerking met leden van Nederlandse criminele netwerken.

Een tweede belangrijke observatie is dat er geen dwingende redenen zijn waarom Nederland een spilfunctie zou moeten vervullen bij de grootschalige import, productie en de bijbehorende doorvoer en export van verdovende middelen. De productie van synthetische drugs of cannabis zou evengoed in andere (West-Europese) landen kunnen plaatsvinden. Er zijn evenmin redenen te bedenken waarom criminele samenwerkingsverbanden elders niet bij machte zouden zijn om zelfstandig cocaïne te importeren uit Zuid-Amerikaanse bronlanden. Waarom zij toch kiezen voor het inkopen van verdovende middelen in Nederland verdient nader onderzoek, maar vermoedelijk is ons land vooral aantrekkelijk vanwege de aanwezigheid van professionele criminele (drugs)netwerken die uiteenlopende soorten verdovende middelen kunnen aanbieden, in een goede prijs/kwaliteitsverhouding en met leveringszekerheid.

We kunnen tot slot constateren dat publieke en private partijen vele initiatieven hebben ontplooid om de factoren die het vestigingsklimaat bepalen, te beïnvloeden. Het conceptuele model laat zien dat het beter verstoren van afzetmogelijkheden, oftewel *downstream disruption*, daarop een aanvulling kan zijn. Het wordt alom onderkend dat het bestrijden van ondermijning, en drugscriminaliteit in het bijzonder, een zaak van lange adem is. Het verstoren van het vestigingsklimaat kan in dat licht worden gezien als het uitdelen van duizend speldenprikken. Hamers waarmee aan het vestigingsklimaat definitieve klappen kunnen worden uitgedeeld, hebben wij helaas niet aangetroffen.

1 Algemene inleiding

1.1 Achtergrondschets

Uit zowel nationale als internationale onderzoeken en dreigingsanalyses komt al meerdere decennia het beeld naar voren dat in Nederland gebaseerde criminele netwerken een belangrijke rol spelen in de drugshandel en -productie in Europa (EMCDDA & Europol, 2013, 2019; EMCDDA, 2021). Nederland is een distributieland voor cocaïne die afkomstig is uit Zuid-Amerika en voor heroïne die veelal via Turkije wordt geïmporteerd, en in mindere mate voor hasjiesj vanuit landen zoals Marokko. Daarnaast is ons land productie- en exportland van diverse typen synthetische drugs en van cannabis (Boerman et al., 2017). Het is dan ook een reële vraag waarom de criminele onderwereld in ons land dit 'succes' heeft kunnen bewerkstelligen.

De drugsmarkt is in geen geval de enige productie- en handelsmarkt waarop ons land een leidende positie inneemt. Zo is Nederland ook de grootste uienexporteur ter wereld en was het in 2020 de grootste vleesexporteur van de EU (CBS, 2021a). In datzelfde jaar was ons land wereldwijd de grootste importeur van avocado's, na de Verenigde Staten en de grootste exporteur na Mexico (*AD.nl*, 2021; CBS, 2021b). ASML is wereldwijd een van de grootste aanbieders van geavanceerde apparatuur voor de fabricage van computerchips (ASML, 2022). De haven van Rotterdam speelde in Europa, voor het uitbreken van de coronacrisis, een hoofdrol bij de export van recyclebaar afval (UNEP, 2015). Dergelijk afval werd uit andere EU-landen in Nederland geïmporteerd om vervolgens, na sortering, te worden geëxporteerd, vooral naar Azië (Mehlbaum & Spapens, 2017). Een laatste voorbeeld is de 'export' van elektronische dansmuziek die 75 procent van de totale Nederlandse muziekexport uitmaakt en goed is voor honderden miljoenen per jaar. De verklaring voor deze successen lijkt steeds te liggen in een combinatie van kennis, ondernemerschap, internationale handelsgeest, specifieke gelegenheidsstructuren, een gunstige logistieke infrastructuur met korte afstanden, onder meer tot grote zeehavens, de kwaliteit van het product en de lage kostprijzen (zie bijvoorbeeld *Agf.nl*, 2015).

De overheid kan dergelijke ontwikkelingen, al dan niet gericht, stimuleren door het financieren van wetenschappelijk onderzoek, het bieden van fiscale voordelen, of door bureaucratie te vermijden. Rondom een succesproduct ontstaat op organische wijze een netwerk van bedrijven die zich specialiseren in logistieke en andere ondersteuning en toelevering. Zo is de import en export van avocado's een logistieke specialisatie van Nederland geworden, die naast transport en distributie ook zaken als rijping, controle en verpakking omvat (*AD.nl*, 2021).

Onderzoek maakt duidelijk dat ook hier geproduceerde verdovende middelen voor een belangrijk deel weer worden geëxporteerd, net zoals dat geldt voor geïmporteerde drugs zoals cocaïne (Van der Giessen, Van Ooyen-Houben & Molenaar, 2016; Europol, 2017; LIEC, 2019, p. 22). De georganiseerde en grootschalige drugshandel wordt dan ook wel aangeduid met de term 'transitcriminaliteit', waarmee wordt verwezen naar het feit dat het gaat om criminele netwerken die zich overwegend bezighouden met de inkoop, verkoop en transport van illegale drugs (Kleemans, Brienen & Van de Bunt, 2002; Kleemans, 2007; Madarie & Kruisbergen, 2019). Bij het zoeken naar verklaringen voor die ontwikkeling wordt gedacht aan vergelijkbare factoren zoals die gelden voor legale markten, zoals de Nederlandse handelsgeest, de internationale oriëntatie, de ligging van het land, de goede infrastructuur voor transport en distributie, kennis op het terrein van chemische processen en landbouw, de goede kwaliteit van het 'product', of aan het relatief milde strafklimaat en de over het algemeen tolerante houding van de bevolking ten opzichte van drugsgebruik (zie bijvoorbeeld: Block, 1993; Van der Heijden, 2001; Kleemans, Brienen & van de Bunt, 2002; Zaitch, 2002; Bovenkerk, Siegel & Zaitch, 2003). Met dergelijke factoren moet echter ook voorzichtig en kritisch worden omgegaan: wijkt Nederland op de meeste daarvan eigenlijk wel zoveel af van andere West-Europese landen? Of is de aanwezigheid van opeenvolgende generaties criminele 'ondernemers', die in de loop der tijd steeds hebben kunnen voortbouwen op bestaande (internationale) contacten en kunnen profiteren van zich aandienende gelegenheidsstructuren, niet evenzeer van belang geweest (zie bijvoorbeeld: Morselli, Trucotte & Tanti, 2011; Moors & Spapens, 2017)?

Het Directoraat-Generaal Ondermijning van het ministerie van Justitie en Veiligheid heeft de behoefte uitgesproken aan een onderzoek dat tot doel heeft om een conceptueel model te ontwikkelen waarin de factoren die de positie van Nederland op de (Europese) drugsmarkt beïnvloeden en bepalen, samenhangend worden beschreven. Aan de hand van een dergelijk model kunnen, idealiter, de mogelijke effecten van beleidsinterventies beter op voorhand en in onderlinge samenhang worden voorspeld. Het gaat daarbij om een denkmodel, niet om een (wiskundig) simulatiemodel dat de uitkomst van mogelijke interventies ten aanzien

van de criminele infrastructuur in een getal uitdrukt. De daarvoor benodigde (betrouwbare) cijfers zijn ten aanzien van de drugshandel, of de drugsindustrie in brede zin, nog onvoldoende voorhanden (Abraham et al., 2021).

Het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) heeft Tilburg University gevraagd het onderzoek uit te voeren. Deze rapportage vormt de weerslag van dit onderzoek. De uitvoering is gestart in september 2021 en afgesloten in april 2022.

1.2 Doel- en vraagstelling

Doelstelling en het begrip vestigingsklimaat
Het doel van het onderzoek is op basis van het voorgaande door de opdrachtgever als volgt geformuleerd: 'op basis van systematisch literatuuronderzoek een conceptueel model te ontwikkelen van het vestigingsklimaat voor illegale drugshandel.'

De term 'vestigingsklimaat' verdient nadere toelichting. In algemene zin verwijst dit begrip naar de mate waarin een land, regio of plaats voor een onderneming of ondernemer aantrekkelijk is om zich te vestigen. Voor reguliere bedrijven spelen factoren mee als de kwaliteit van de infrastructuur, het opleidingspeil van de beroepsbevolking, lage loonkosten, een goed leefklimaat, een korte afstand tot afzetmarkten, mogelijkheden tot het verkrijgen van subsidies, een aantrekkelijk belastingklimaat, en een goed functionerende overheid. In die zin kan een 'crimineel vestigingsklimaat' worden begrepen als een locatie waar sprake is van: een geschikte infrastructuur; voldoende personen die in staat en bereid zijn om deel te nemen aan complexe illegale activiteiten; de aanwezigheid van grootschalige afzetmarkten; en een geringe pakkans, of beperkte gevolgen wanneer men wordt gepakt.

Daarmee verwijst de term in eerste instantie naar de aantrekkelijkheid van Nederland voor buitenlandse criminelen om zich in ons land te 'vestigen', of voor criminele samenwerkingsverbanden die hier al actief zijn, om zich niet te verplaatsen naar locaties waar de infrastructuur aantrekkelijker zou zijn, dan wel andere criminele activiteiten te ontwikkelen. Dit soort besluiten hangt echter niet alleen af van objectieve factoren, maar evenzeer van individuele of culturele factoren en ze blijken in de praktijk eerder afhankelijk van gelegenheden die zich min of meer toevallig aandienen, dan van 'strategische' keuzes (Morselli, Turcotte & Tenti, 2011). Daarnaast is het voor (leden van) georganiseerde criminele groepen minder gemakkelijk dan het lijkt om in een ander land criminele activiteiten te ontplooien (Soudijn & Huisman, 2010; Varese, 2011; Campana, 2011a, 2011b, 2017; Van Dijk & Spapens, 2013). Zo is het niet eenvoudig om uitvoerders aan te sturen die zich op grote afstand bevinden (Reuter, 1983). Daarnaast kunnen conflicten ontstaan tussen de nieuwkomers en de bestaande lokale onderwereld. Het is derhalve meer profijtelijk om samen te werken en gebruik te maken van de contacten en kennis van het al aanwezige misdaadmilieu (Van Dijk & Spapens, 2013). Om die reden benaderen we het begrip 'vestigingsklimaat' hier primair vanuit het perspectief van de criminele netwerken die in Nederland zelf geworteld zijn.

Ten tweede zou het te beperkt zijn om het begrip vestigingsklimaat louter op te vatten in termen van infrastructuur en andere meer systemische factoren, zoals de rol van de overheid. Om inzicht te krijgen in het functioneren van criminele netwerken is het om te beginnen noodzakelijk om in het conceptuele model tevens aandacht te besteden aan de factoren die de besluitvorming van misdaadondernemers beïnvloeden. De wijze waarop zij hun keuzes maken heeft immers gevolgen voor de manieren waarop criminele bedrijfsprocessen worden uitgevoerd. Om het belang van systemische factoren te kunnen begrijpen, is het daarnaast noodzakelijk om inzicht te hebben in wat de uitvoering van complexe processen van drugshandel en -productie feitelijk aan kennis, hulpmiddelen en criminele contacten, vereist.

Ten derde moeten wet ook in overweging nemen dat criminele netwerken historisch gezien om andere redenen tot ontwikkeling kunnen zijn gekomen en zich pas later op verdovende middelen zijn gaan richten. Het vestigingsklimaat en de aanwezige infrastructuur hoeven echter niet per se te verklaren waarom zij zich in Nederland hebben kunnen ontwikkelen en ervoor kiezen om in ons land illegale activiteiten te (blijven) ontplooien.

Onderzoeksvragen
De hiervoor geformuleerde doelstelling is vertaald in vier centrale onderzoeksvragen:

1. Welke factoren bepalen het vestigingsklimaat van een land voor de grootschalige productie en handel in drugs?
2. In hoeverre zijn de vastgestelde factoren meetbaar en welke typen data kunnen iets zeggen over de factoren?
3. In welke mate zijn deze factoren beïnvloedbaar?
4. Hoe ziet het vestigingsklimaat van Nederland eruit inzake drugshandel en -productie?

Het gaat in het onderhavige onderzoek zowel om drugshandel, met de nadruk op verdovende middelen die bedoeld zijn voor de export, als om drugsproductie en het meer algemene proces van besteding van misdaadgeld, dat in principe ook relevant is voor niet-drugsgerelateerde (zware) criminaliteit. Deze deelprocessen hebben deels unieke kenmerken, wat inhoudt dat de factoren die het vestigingsklimaat bepalen, niet voor elk daarvan per se dezelfde hoeven te zijn.

In het verlengde daarvan zijn de soorten verdovende middelen waarop het conceptuele model betrekking heeft, nader afgebakend. Het onderzoek beperkt zich tot drugs die thans op grote schaal in Nederland worden geproduceerd en of verhandeld, dat wil zeggen: de handel in en waar relevant de productie van, cocaïne, heroïne, cannabis (hier gehanteerd als verzamelnaam voor hasjiesj en marihuana) en synthetische drugs, waarbij het gaat om MDMA (XTC), amfetamine en methamfetamine. Deze typen middelen worden, bijvoorbeeld in de Nationale dreigingsbeelden georganiseerde criminaliteit en de Nationale Drug Monitor als de belangrijkste beschouwd (zie bijvoorbeeld Boerman et al., 2017; Mujcic et al., 2021). Daarnaast is uiteraard sprake van uiteenlopende andere soorten illegale drugs die op kleinere schaal worden verhandeld, alsmede van psychoactieve stoffen die op dit moment nog niet in de Opiumwet zijn opgenomen. Deze blijven hier buiten beschouwing.

Tot slot kan, zoals aangeduid, de vraag met betrekking tot het vestigingsklimaat enerzijds worden benaderd door na te gaan wat ons land aantrekkelijk maakt voor criminele netwerken die in Nederland zijn geworteld, terwijl anderzijds de vraag kan worden gesteld of ons land een gunstig vestigingsklimaat biedt voor buitenlandse criminele netwerken. Voor een deel zullen de relevante factoren dezelfde zijn, maar er kunnen ook verschillen zijn die moeten worden geadresseerd.

1.3 Onderzoeksmethode

De gehanteerde onderzoeksmethode kadert binnen de benadering van programmatische ex ante evaluatie (Leeuw, 2003, zie ook Klein Haarhuis & Leeuw, 2004; Ehren, Leeuw & Scheerens, 2005). Het doel daarvan is samenhangend inzicht te bieden in de, al dan niet beoogde, uitkomsten die van een beleids- of uitvoeringsprogramma mogen worden verwacht, of die het heeft opgeleverd (Klein Haarhuis & Leeuw, 2004). Leeuw stelde een methodologie voor die op hoofdlijnen en met aanpassingen, als uitgangspunt is genomen voor het onderhavige project. Hieronder wordt deze methodiek vereenvoudigd beschreven.

De eerste stap is te bepalen welke mechanismen verantwoordelijk geacht worden voor het probleem. De onderliggende aanname in het onderhavige onderzoek is dat het Nederlandse vestigingsklimaat voor criminele samenwerkingsverbanden die zich bezighouden met drugshandel en -productie positief wordt beïnvloed door uiteenlopende factoren. Door deze beleidsmatig te beïnvloeden, op onderdelen waarop dat mogelijk is, kan het vestigingsklimaat ongunstiger worden gemaakt, waarop criminele samenwerkingsverbanden tot andere keuzes komen en de drugscriminaliteit in Nederland vermindert. De eerste stap bestond dan ook uit het achterhalen van de relevante factoren die het vestigingsklimaat voor drugscriminaliteit bepalen. Daarbij is uitgegaan van een analysemodel, gebaseerd op de gangbare theoretische invalhoeken in relatie tot georganiseerde (drugs) criminaliteit, dat in hoofdstuk 2 wordt uitgewerkt.

De tweede stap is het identificeren van de theoretische of empirische aannames ten aanzien van hoe de in stap 1 onderscheiden factoren causaal met elkaar samenhangen. Met andere woorden: hoe worden de vastgestelde factoren geacht het vestigingsklimaat te beïnvloeden? Bijvoorbeeld: voor de productie van synthetische drugs zijn bepaalde chemicaliën nodig, waarbij een causaal verband kan worden verondersteld tussen de eenvoudige beschikbaarheid van dergelijke middelen in Nederland en de kans dat dergelijke drugs in ons land worden geproduceerd. Het voeren van beleid om deze beschikbaarheid te verkleinen, zal idealiter leiden tot een negatiever vestigingsklimaat.

In het vervolg hiervan dient te worden vastgesteld of de aangenomen causale verbanden tussen de variabelen consistent zijn, of dat er tegenstrijdige veronderstellingen uit de beschikbare informatie naar voren komen. In beide gevallen moet worden beoordeeld of de veronderstelde verbanden logisch en valide zijn, of in geval van tegenstrijdigheid, welke het meest plausibel zijn

Wanneer het conceptuele model duidelijk is, moet in het onderhavige onderzoek worden nagegaan in hoeverre de onderscheiden factoren meetbaar en beïnvloedbaar zijn, met andere woorden: of deze in de gewenste richting kunnen worden gestuurd.

1.4 Uitvoering van het onderzoek

Het conceptuele model is voor het overgrote deel gebaseerd op literatuurstudie. In aanvulling daarop is informatie verzameld in interviews met een vijftal experts, met als belangrijkste doel om de verkregen inzichten te toetsen.

Om een antwoord te vinden op de onderzoeksvragen, kon niet worden volstaan met een systematische literatuuranalyse, een werkwijze die uitgaat van wetenschappelijke literatuur die aan bepaalde methodische eisen voldoet. Informatie over de factoren die relevant zijn voor het conceptuele model is niet alleen te vinden in wetenschappelijke literatuur, maar vaker nog in beleidsrapporten, praktijkpublicaties die ten behoeve van publieke en private partners worden opgesteld, en voor een deel ook in mediaberichten. Deze omstandigheden sluiten beter aan bij een *scoping review*, die breed is en alle typen relevante documenten kan omvatten (Zie bijvoorbeeld: Arksey & O'Malley, 2005; Levac et al., 2010; Colquhoun et al., 2014; Munn et al., 2018).

In het onderhavige geval is bijvoorbeeld gezocht naar evaluatiestudies met betrekking tot georganiseerde (drugs)criminaliteit en het gevoerde beleid; theoretische en empirische studies naar de werking van criminele markten, inclusief gebruikte indicatoren en beschikbare cijfers, *crime scripts* van criminele bedrijfsprocessen, enzovoorts. Bovendien hoefde niet vanaf een nulpunt te worden begonnen, aangezien de betrokken onderzoekers in de loop der jaren reeds een grote hoeveelheid mogelijk relevante literatuur en andere documenten, digitaal of in boekvorm, hebben verzameld en gebruikt in eerdere publicaties. Daarnaast hebben zij zelf een reeks van voor het onderzoek relevante empirische studies (mede) uitgevoerd. Daarmee was derhalve veel ervaringsdeskundigheid en inzicht in de materie al voorhanden.

In een tweede stap is het al beschikbare materiaal dat specifiek op Nederland betrekking had, inhoudelijk onderzocht, vanuit het perspectief van de voorliggende onderzoeksvragen. Daarbij ging het om te beginnen om Nederlandstalige documenten, variërend van wetenschappelijke artikelen, beleidsstudies, dreigingsbeelden en jaarverslagen zoals opgesteld door de Nationale politie, het openbaar ministerie en de Regionale Informatie- en Expertisecentra/het Landelijk Informatie- en Expertisecentrum, alsmede om journalistieke en populairwetenschappelijke publicaties. Daarnaast zijn de voor Nederland relevante internationale wetenschappelijke artikelen, boekhoofdstukken en boeken die de auteurs in de loop der jaren in hun eigen bibliotheek hebben verzameld, geanalyseerd.

In aanvulling hierop is breed gezocht naar nieuwe (internationale) literatuur met een criminologische invalshoek, in de databases waartoe Tilburg University toegang heeft, meer specifiek, Boom, Google Scholar, JSTOR, Sage, Sciencedirect, Springerlink, Taylor & Francis en WorldCat. Als algemene zoektermen werden gehanteerd: "organized crime" AND "business climate"; "organized crime" AND "legitimate infrastructure"; "organized crime" AND "crime script*"; "organized crime" AND embed*; "organized crime" AND "routine activities".

Vervolgens zijn de treffers op relevantie geselecteerd, aan de hand van de titel en de korte toelichting die in de databases wordt vermeld. Inclusiecriteria waren relevantie voor Nederland, en een relatie met het vestigingsklimaat zoals dit in het initiële analysemodel werd opgevat (zie figuur 1, hoofdstuk 2). Van de op grond hiervan geselecteerde publicaties zijn, na ontdubbeling, de samenvattingen gelezen, en de rest van de inhoud gescand. Daarbij werd duidelijk dat deze zoekslag slechts zeer beperkt leidde naar publicaties die nieuwe inzichten opleverden bovenop informatie die al in Nederlandstalige documenten voorhanden was. Veel internationaal onderzoek dat voor de onderhavige studie relevant was, bleek bovendien te zijn uitgevoerd door Nederlandse wetenschappers en/of analisten die werkzaam zijn of waren bij opsporingsinstanties, en die bijvoorbeeld op basis van empirische gegevens die werden verzameld in het kader van promotie- en beleidsonderzoek, of dreigingsanalyses, wetenschappelijk hebben gepubliceerd. Geen enkele publicatie was

specifiek gericht op de onderzoeksvraag, dat wil zeggen hoe criminele groepen gebruikmaken van de legitieme infrastructuur of profiteren van een bepaald klimaat, met uitzondering van studies naar de gevolgen voor de ontwikkeling van georganiseerde misdaad, veelal in de vorm van klassieke maffia's, wanneer overheden niet effectief en integer functioneren. Omtrent factoren die gerelateerd kunnen worden aan het vestigingsklimaat, bevat de literatuur voornamelijk relevante informatie in de 'zijlijn' van onderzoek naar andere vragen.

Om die reden is verder gekozen voor een pragmatische benadering bij het verder zoeken naar relevante publicaties en is de methodiek van een *scoping review* grotendeels losgelaten. In plaats daarvan is het analysekader, aan de hand van de beschikbare informatie en niet in de laatste plaats de ervaringsdeskundigheid van de auteurs, uitgewerkt in voorlopige *crime scripts*, die later weer zijn ingedikt tot de grafische weergaven zoals opgenomen in de hoofdstukken 3 tot en met 6. Daarbij ging het om: de individuele factoren die besluitvormingsprocessen van misdaadondernemers kunnen beïnvloeden; de 'criminele bedrijfsprocessen' van respectievelijk drugshandel, -productie en witwassen; en de systemische factoren die relevant zijn voor het vestigingsklimaat. Deze zijn vervolgens inhoudelijk beschreven. Op onderdelen waar beperkt informatie voorhanden was, zijn aanvullende zoekslagen in de literatuur gemaakt. Daarbij is, in combinatie met "organized crime", gezocht naar: subcultur*; lifestyle*; "mental disorder*; "physical health"; women AND leadership; bodyguards; "social media"; en darkweb. Vervolgens zijn de treffers op dezelfde wijze geanalyseerd als hiervoor werd beschreven. Wanneer deze zoekslag geen of weinig relevante aanvullingen opleverde, is in de database Nexis gezocht naar feitelijke mediapublicaties.

In totaal leverden de zoekslagen in de (academische) databases, in aanvulling op de digitale en schriftelijke publicaties waarover de onderzoekers reeds beschikten, 395 publicaties op die mogelijk (aanvullende) relevante informatie bevatten. Na lezing bleken hiervan 128 documenten bruikbaar voor het onderzoek.

Bij het vaststellen van de causale verbanden tussen factoren die criminele besluitvorming beïnvloeden, kon de methodiek van Leeuw maar beperkt worden gevolgd, aangezien er in de criminologische literatuur niet echt sprake is van een debat daarover. De causaliteit moest derhalve eveneens in belangrijke mate worden vastgesteld op basis van de in het onderzoeksteam aanwezige kennis, en toetsing bij de geïnterviewde experts.

De literatuuranalyse heeft geleid tot een eerste versie van het conceptuele model waarin de onderliggende factoren in samenhang werden beschreven. Die factoren zijn voorgelegd aan drie Nederlandse hoogleraren criminologie uit het netwerk van het *Centre for Research and Information on Organized Crime* (CIROC) en aan twee vertegenwoordigers van het Strategisch Kenniscentrum Ondermijning, allen met langjarige (praktijk) ervaring op het terrein van georganiseerde (drugs)criminaliteit. De belangrijkste vragen in deze interviews waren welke elementen nog ontbraken en of de veronderstelde verbanden tussen de factoren in het model plausibel waren. De uitkomst hiervan was dat deze respondenten zich konden vinden in de aannames die waren gedaan, en slechts enkele aanvullingen suggereerden, bijvoorbeeld het belang van het drugsimago van Nederland in het buitenland, die wij hebben overgenomen. Gezien deze bevindingen is het aantal interviews tot vijf beperkt.

1.5 Leeswijzer

In het vervolg van dit rapport wordt in hoofdstuk 2 allereerst het globale analysekader gepresenteerd waarmee illegale activiteiten die een vorm van organisatie vereisen, samenhangend kunnen worden onderzocht. Dit kader beschouwt factoren op micro-, meso- en macroniveau, dat wil zeggen op het niveau van misdaadondernemers en hun keuzes, criminele bedrijfsprocessen en systemische factoren. Vervolgens worden de belangrijkste theoretische benaderingen binnen onderzoek naar georganiseerde misdaad, die voor de onderhavige studie eveneens relevant zijn, zeer beknopt geschetst.

Vervolgens gaat hoofdstuk 3 in op het individuele niveau, waarbij persoonskenmerken van misdaadondernemers, hun vaardigheden en motivaties, alsmede subculturele factoren die hun keuzes kunnen beïnvloeden, in samenhang worden beschouwd.

Hoofdstuk 4 beschrijft de wijze waarop criminele bedrijfsprocessen worden uitgevoerd, met als vertrekpunt dat daarvoor netwerkcontacten nodig zijn, zowel met leveranciers, afnemers als met uitvoerenden; er een goederenstroom, geldstroom en informatiestroom moet worden georganiseerd; een kwalitatief goed of althans acceptabel product moet kunnen worden aangeboden en tot slot, dat er afzetmogelijkheden voorhanden moeten zijn.

Hoofdstuk 5 gaat meer in detail in op criminele bestedingen, met inbegrip van relatief kleinschalige consumptieve bestedingen, alsook op het voorzien van misdaadgeld van een legitieme herkomst, om het vervolgens legaal te kunnen investeren in bijvoorbeeld bedrijvigheid, of het meer grootschalig uit te kunnen geven aan roerende of onroerende goederen.

Vervolgens komen in hoofdstuk 6 de systemische factoren aan de orde die relevant zijn voor het vestigingsklimaat, waarbij het gaat om maatschappelijke factoren, zoals het sociale klimaat ten aanzien van verdovende middelen en het daarmee samenhangende drugsbeleid; economische factoren, met nadruk op de in Nederland voorhanden zijnde infrastructuur, en tot slot om de wijze waarop de overheid, al dan niet gezamenlijk met private partners, het vestigingsklimaat tracht te beïnvloeden en het daarmee minder aantrekkelijk te maken.

Vervolgens wordt in hoofdstuk 7 het conceptuele model geschetst, waarin de onderscheiden factoren in onderlinge samenhang worden gevisualiseerd en kort samengevat beschreven. Hoofdstuk 8 gaat nader in op de vraag in hoeverre de factoren in het conceptuele model meetbaar zijn en hoe deze kunnen worden beïnvloed om het vestigingsklimaat voor drugscriminaliteit onaantrekkelijker te maken. In hoofdstuk 9, tot slot, worden de onderzoeksvragen beantwoord, conclusies getrokken en kort gereflecteerd op de bevindingen.

2 Analysemodel en theoretisch kader

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt het analysekader geschetst dat in het onderhavig onderzoek wordt gehanteerd, waarna dit wordt geplaatst in het kader van de voor het onderzoek naar georganiseerde (drugs)criminaliteit relevante theoretische benaderingen Sinds de jaren 1960 is het nodige theoretisch en empirisch onderzoek naar georganiseerde misdaad verricht. In dit hoofdstuk kan daarvan uiteraard geen uitputtend overzicht worden gegeven. We beperken ons dan ook tot een zeer beknopte beschrijving van de meest gangbare theoretische invalshoeken, die eveneens in dit onderzoek (impliciet of expliciet) worden gebruikt.

Om te beginnen wordt in paragraaf 2.2 ingegaan op het analysekader voor het vestigingsklimaat dat in het onderhavige onderzoek wordt gehanteerd. In paragraaf 2.3 wordt nader ingegaan op theoretische benaderingen die vertrekken vanuit de persoon van individuele criminelen, en criminele kopstukken in het bijzonder. In paragraaf 2.4 komen netwerk- en subculturele theorieën aan bod. In paragraaf 2.5 wordt ingegaan op economische benaderingen van georganiseerde misdaad.

2.2 Het analysekader voor het vestigingsklimaat

In deze studie wordt aangesloten bij een analysekader dat werd ontwikkeld door Diane Vaughan (2007) voor het verklaren van crimineel gedrag door (legale) organisaties. Zij stelt dat deviant gedrag door rechtspersonen wordt bepaald door een wisselwerking tussen de persoonlijkheid van topmanagers en hun normen en drijfveren, de kenmerken van de organisatie en de omgeving waarin wordt geopereerd, in onderlinge samenhang. Hoewel zij dit kader primair ontwikkelde voor het beantwoorden van de vraag waarom bedrijven zich schuldig maken aan organisatiecriminaliteit, biedt het ook een lens om te kijken naar de factoren die het vestigingsklimaat bepalen voor criminele samenwerkingsverbanden die actief zijn in de georganiseerde (drugs) criminaliteit. Hier wordt onderscheid gemaakt tussen de individuele kenmerken van misdaadondernemers (microniveau), de wijze waarop de uitvoering van criminele bedrijfsprocessen wordt georganiseerd (mesoniveau) en systemische factoren (maatschappij, infrastructuur, overheidsoptreden) (macroniveau).

In de onderstaande figuur is dit analysekader gevisualiseerd. Daarin zijn louter de mogelijke verbanden opgenomen: de richtingen van de causaliteit zullen duidelijk moeten worden uit het onderzoek, waarbij in aanmerking moet worden genomen dat de hier onderscheiden factoren uiteenvallen in afzonderlijke variabelen, die ook onderling elkaar weer kunnen beïnvloeden.

Figuur 1 Het analysekader op hoofdlijnen

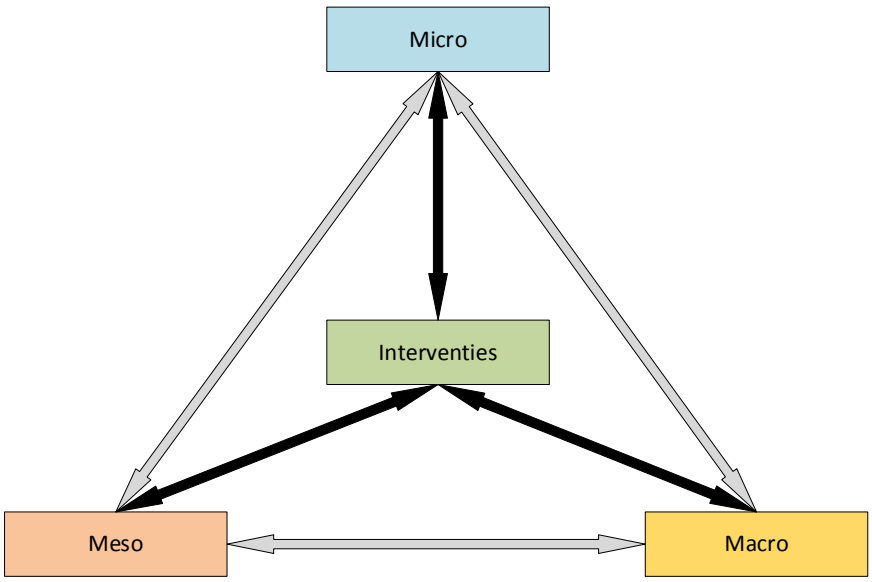

Op **microniveau** worden persoonlijke en culturele factoren in dit model opgevat als de variabelen die verband houden met de karakterstructuur en de normen en waarden van de misdaadondernemers die actief zijn in de grootschalige drugshandel *('what makes them tick')*. Daaronder kunnen ook hun specifieke managementkwaliteiten en stijl van leidinggeven, of geneigdheid tot het toepassen van (dodelijk) geweld, worden begrepen. Kunnen uitgroeien tot een misdaadondernemer vergt een combinatie van kwaliteiten, bijvoorbeeld het kunnen signaleren van criminele kansen en daar ook op kunnen inspelen, maar ook het voorop kunnen stellen van eigenbelang en het kunnen negeren van de meer gemiddelde maatschappelijke normen en waarden omtrent crimineel gedrag (Cannatelli, Smith & Sydow, 2018). Hier ligt derhalve een relatie met theorieën die uitgaan van persoonskenmerken van misdaadondernemers, de sociale netwerken en subculturen waar zij deel van uitmaken, maar ook met de kwaliteiten die vereist zijn om complexe criminele bedrijfsprocessen te kunnen organiseren.

Op **mesoniveau**, dat wil zeggen organisatorische factoren, gaat het om de karakteristieken van criminele bedrijfsprocessen en de wijze waarop deze worden uitgevoerd. Daarbij kan primair worden gedacht aan logistieke elementen, dat wil zeggen: goederen-, geld- en informatiestromen; aan de toegang daartoe en aan de benodigde competenties van de uitvoerende medewerkers en de beschikbaarheid daarvan, alsmede aan de wijze waarop afscherming wordt vormgegeven. Hierbij spelen zowel economische als netwerkbenaderingen een rol.

Op **macroniveau** betreft het systemische factoren die gerelateerd zijn aan de omgeving waarin het criminele samenwerkingsverband opereert. Daarbij moet worden gedacht aan de maatschappelijke omgeving, economische omstandigheden en het overheidsoptreden. Hierbij gaat het derhalve om theoretische inzichten uit, wederom, economische benaderingen van georganiseerde misdaad, maar dan op het abstractere niveau van markten, alsook culturele factoren op maatschappelijk niveau.

In dit analysemodel zijn daaraan concrete **interventies** toegevoegd, die zowel factoren op micro-, meso- en macroniveau kunnen beïnvloeden, maar er op hun beurt eveneens door kunnen worden beïnvloed.

2.3 Persoonskenmerken van misdaadondernemers

Binnen de psychologische benadering van criminaliteit is veel aandacht besteed aan het profileren van criminelen, zoals (onbekende) daders van geweldscriminaliteit. In onderzoek naar georganiseerde misdaad is echter maar zeer beperkt geprobeerd om gedragsprofielen op te stellen van, bijvoorbeeld, criminele kopstukken (Von Lampe, 2006). Wanneer er wel aandacht wordt besteed aan individuele kenmerken, beperkt zich dit voornamelijk tot iemands specifieke capaciteiten, vaardigheden en houding (Von Lampe, 2006). Er is wel sprake van groeiende belangstelling voor het individu, bijvoorbeeld in de context van sociale netwerkanalyse, waarbij onder andere de vraag wordt gesteld welke effecten karaktereigenschappen en opvattingen van de actoren hebben op de ontwikkeling van criminele netwerken (Kalish & Robins, 2006; Robins & Kashima, 2008; Robins, 2009).

Veel vormen van criminaliteit vergen tot op zekere hoogte sociaal-functioneel gedrag (Canter & Alison, 2000, p. 3). Dat geldt ook voor (georganiseerde) drugscriminaliteit, waar sprake is van criminele bedrijfsprocessen die vragen om vaardigheden zoals het kunnen opbouwen en onderhouden van criminele contacten, kunnen onderhandelen, uiteenlopende transacties tot stand kunnen brengen, conflicten oplossen en processen organiseren. Samenwerking, in wat voor vorm dan ook, is noodzakelijk omdat deze criminele activiteiten niet door een enkel individu kunnen worden uitgevoerd (Canter & Alison, 2000, p 4). Deze notie is ook relevant voor de verstoring van dergelijke groepen: in plaats van te bestuderen hoe een organisatie zo effectief en efficiënt mogelijk kan functioneren, wat binnen organisatiewetenschappen centraal staat, is het doel omgekeerd. Het gaat namelijk primair om vast te stellen hoe de organisatie zodanig kan worden verstoord dat deze juist niet meer kan functioneren, of althans een stuk minder goed.

Normen en waarden van misdaadondernemers spelen een rol bij de keuzes die zij maken (Bardi & Schwartz, 2003). Een crimineel die er geen bezwaar in ziet om te frauderen met de kwaliteit van voedsel en het risico voor lief neemt dat mensen ziek worden of zelfs overlijden, zal misschien nooit bereid zijn om op grote schaal kinderporno te vervaardigen en te verspreiden. Om het gedrag van misdaadondernemers te kunnen begrijpen, is het noodzakelijk om zowel individuele kenmerken als sociaal-culturele aspecten mee te nemen (Canter & Alison, 2000, p. 16). Houding, drijfveren en overtuigingen zijn, mede onder invloed van die omgeving, bijvoorbeeld meer aan verandering onderhevig dan algemene karaktereigenschappen (Robins, 2009).

Omstandigheden kunnen ertoe leiden dat gedrag of keuzes, veranderen. Veel personen die in een bepaalde fase van hun leven (ernstig) crimineel gedrag vertonen, stoppen daar later weer mee (Maruna, 2000, p. 291). Iemands persoonlijkheid is bovendien nooit eendimensionaal. Kenmerken zoals een gebrek aan zelfcontrole, of een agressieve inborst, kunnen dan wel stabiel blijven gedurende iemands leven, maar de omstandigheden kunnen er wel toe leiden dat andere meer 'positieve' persoonskenmerken, in het individuele gedrag de overhand krijgen.

Sociaalpsychologische factoren hebben in relatie tot georganiseerde (drugs)criminaliteit tot op heden nog maar zeer weinig aandacht gekregen (Huisman & Jansen, 2012). Dergelijke factoren moeten breed worden opgevat: het gaat ook om de cognitieve aspecten van gedrag en emoties, alsmede om factoren die op het oog rationele keuzes en het maken van plannen beïnvloeden (Robins, 2009). Het is daarbij tevens van belang om dergelijke kenmerken te integreren in sociale-netwerkanalyses: het zijn niet alleen de posities van actoren in dergelijke netwerken die het functioneren ervan bepalen, maar ook het sociale en menselijke kapitaal van de actoren en de keuzes die zij mede op grond daarvan kunnen of willen maken (Robins & Kashima, 2008).

2.4 Netwerken en subculturen

2.4.1 Sociale netwerkbenadering van georganiseerde misdaad

De sociale netwerkbenadering is een tweede invalshoek om naar georganiseerde misdaad te kijken. Het begrip 'netwerk' heeft binnen die benadering echter verschillende betekenissen, die allemaal relevant zijn, maar ook verwarring kunnen oproepen. De term 'netwerken' wordt ten eerste gebruikt om een vaardigheid te duiden, namelijk de mate waarin iemand in staat is sociale en in dit geval criminele, relaties tot stand te brengen en te onderhouden. De term 'netwerk' wordt ten tweede gebruikt om te verwijzen naar de organisatiestructuur van criminele samenwerkingsverbanden, meer in het bijzonder naar de (veronderstelde) afwezigheid daarvan. Ten derde wordt ermee gedoeld op bredere sociale netwerken waaruit afzonderlijke criminele groepen voortkomen, dat wil zeggen meso- en macronetwerken (Spapens, 2012).

Wanneer het gaat om netwerkersvaardigheden, wordt verwezen naar het gegeven dat om succesvol illegale activiteiten te kunnen ontplooien, relaties moeten worden opgebouwd tussen personen die in staat en bereid zijn tot het plegen van specifieke strafbare feiten. Complexe vormen van misdaad vereisen criminele relaties tussen personen met de kwaliteiten die relevant zijn voor de uitvoering van het criminele bedrijfsproces in kwestie (Von Lampe, 2003, 2016b; Spapens, 2012). Vanuit deze invalshoek ligt de verklaring voor het kunnen participeren in georganiseerde misdaad niet alleen bij 'kunnen en willen' in de zin van motivaties, kennis en vaardigheden, maar ook bij 'kennen' (Coles, 2001). Naarmate iemand over meer criminele relaties beschikt, zowel in kwantiteit als in diversiteit, zijn diens mogelijkheden groter om succesvol te opereren in de drugshandel, of op meerdere misdaadmarkten tegelijk (Spapens, 2017).

In de tweede plaats worden sociale netwerkbenaderingen gehanteerd om de structuur van criminele groepen in kaart te brengen. Daarbij is het doel om aan de hand van geobserveerde contacten tussen en posities van de groepsleden binnen deze samenwerkingsverbanden, inzicht te verschaffen in wie daarbinnen de belangrijkste rollen vervullen, maar ook in hoe deze verbanden zich in de tijd hebben ontwikkeld (zie bijvoorbeeld Morselli, 2009). Vanuit theoretisch perspectief is een nadeel dat met behulp van sociale netwerkanalyse dergelijke samenwerkingsverbanden wel retrospectief kunnen worden gereconstrueerd, maar dat de stand van wetenschap tot op heden weinig verklarings- en daarmee voorspellingskracht toelaat omtrent toekomstige ontwikkelingen (Spapens, 2012). Het beschouwen van de organisatie van criminele samenwerkingsbanden vanuit een netwerkperspectief impliceert overigens niet dat er daarbinnen geen hiërarchische verhoudingen zouden bestaan. Elke criminele groep heeft zowel 'managers' als uitvoerders, en de eerstgenoemden bepalen in belangrijke mate welke keuzes worden gemaakt.

De derde invalshoek binnen de sociale netwerkbenadering, is het bestuderen van grotere criminele netwerken. Sociologen hebben bijvoorbeeld de aandacht gericht op sociale netwerken in stadswijken of op universiteiten, en biologen op bijvoorbeeld het leefgebied van bepaalde diersoorten (Zie voor een overzicht Faust & Skvoretz, 2002). Criminologen die georganiseerde (drugs)criminaliteit onderzoeken, kunnen vanzelfsprekend geen gebruikmaken van enquêtes of observaties doen van het gedrag van subjecten 'in het wild', maar kunnen wel op basis van politiegegevens criminele relaties in kaart brengen die uitstijgen boven het niveau van een individueel crimineel samenwerkingsverband. Spapens (2006) liet bijvoorbeeld zien dat er tal van relaties bestonden tussen criminele samenwerkingsverbanden die zich bezighielden

met synthetische drugscriminaliteit, bijvoorbeeld omdat individuele leden familie van elkaar waren, vriendschappelijk contact met elkaar onderhielden, of elkaar kenden uit eerdere criminele activiteiten, zonder dat ze op dat moment zakelijk met elkaar samenwerkten. Duijn (2016) maakte op basis van politiegegevens eveneens zichtbaar dat binnen de onderwereld tal van netwerkrelaties bestaan die uitgaan boven het niveau van een actieve criminele groepering. Waar een crimineel samenwerkingsverband kan worden opgevat als een micronetwerk, kunnen deze bredere netwerken worden gezien als meso- of macronetwerken waaruit concrete samenwerkingsverbanden voortkomen (Spapens, 2012). Hoewel er objectief gezien geen geografische begrenzing van criminele netwerken mogelijk is – elke (potentiële) misdadiger kan immers samenwerking zoeken met gelijkgestemden op elke plaats in de wereld – zijn deze netwerken in de praktijk veelal lokaal of regionaal begrensd, met name omdat de kwaliteiten die van het uitvoerend personeel worden verlangd grotendeels overal beschikbaar zijn (Spapens, 2012). Handelsrelaties zullen zich daarentegen wel vaak internationaal uitstrekken. Vanuit praktisch oogpunt kunnen deze bredere netwerken daarom het beste op mesoniveau worden begrepen.

Zoals Spapens (2006, 2012) liet zien, verklaart deze benadering waarom het buitengewoon moeilijk is om mesonetwerken te verstoren. Wanneer dergelijke structuren de kans krijgen om zich gedurende langere perioden te ontwikkelen en tot wasdom te komen, worden ze steeds resistenter tegen uiteenlopende overheidsinterventies. Dergelijke observaties zijn niet uniek voor Nederland: onderzoek in Colombia liet bijvoorbeeld een soortgelijke ontwikkeling zien (Kenney, 2006, p. 26-27). Niet alleen is het onmogelijk om alle ervaren leden van dergelijke netwerken tegelijkertijd tot onderwerp van opsporingsonderzoek te maken, waardoor er in grotere mesonetwerken altijd voldoende leden op vrije voeten zijn om criminele activiteiten te kunnen voortzetten, criminele relaties te blijven onderhouden, nieuwe te ontwikkelen, of 'slapende' contacten opnieuw te activeren. De term 'slapend' verwijst naar het gegeven dat leden van het misdaadmilieu die elkaar kennen, niet voortdurend actief in gezamenlijke illegale activiteiten verwikkeld hoeven te zijn. Deze contacten kunnen, wanneer zich de gelegenheid aandient, gemakkelijk weer worden benut voor het opzetten van een actief crimineel samenwerkingsverband. Bovendien levert het louter onderhouden van criminele contacten geen strafbaar feit op en kan daar ook vanuit de gevangenis mee worden doorgegaan.

2.4.2 Criminogene subculturen

In het onderzoek naar georganiseerde misdaad is aandacht besteed aan de invloed van subculturen, met name in de zin van de aanwezigheid ervan in relatie tot criminele markten of activiteiten (Zaítch, 2002; Paoli, Greenfield & Reuter, 2009; Huisman & Jansen, 2012). Daarbij gaat het bijvoorbeeld om voormalige Joegoslaven die werden ingezet voor het plegen van liquidaties, Turkse criminele samenwerkingsverbanden die actief zijn in de heroïnehandel en Colombianen die zich specialiseren in cocaïne (Huisman & Jansen, 2012). Daarnaast worden criminele organisaties zelf als subculturen beschreven, zoals *outlaw motorcycle gangs* en syndicaten zoals de Italiaanse maffia, de Japanse Yakuza en de Russische *vory-v-zakone* (Von Lampe, 2016b; Kuldova & Sánchez-Jankowski, 2018; Van Deuren, Blokland & Kleemans, 2021). Criminelen die actief zijn in de georganiseerde misdaad, zijn vaak afkomstig uit bepaalde subculturen, die daarmee een voedingsbodem vormen voor rekrutering, en daarnaast zorgen voor ondersteuning, bijvoorbeeld doordat zij losstaan van de gemiddelde samenleving, stilzwijgen betrachten ten opzichte van autoriteiten en, wanneer deze gemeenschappen zich in meerdere landen bevinden, behulpzaam kunnen zijn bij het uitvoeren van internationale criminele activiteiten (Von Lampe, 2008).

Over de interactie tussen opvattingen binnen subculturen waaruit kopstukken in de georganiseerde misdaad afkomstig zijn en hun activiteiten of beslissingen, is echter weinig informatie beschikbaar (Huisman & Jansen, 2012). Hier wordt aangenomen dat deze opvattingen niet losstaan van die welke gangbaar zijn binnen de sociale en culturele groepen waaruit zij voortkomen. Behoren tot een subcultuur waar specifieke opvattingen gelden over wat wel en niet als succesvol moet worden beschouwd, kan het keuzeproces van misdaadondernemers beïnvloeden (Klerks, 2000). Als de sociale groep waarvan de misdaadondernemer deel uitmaakt bepaald gedrag niet als (bijzonder) crimineel beschouwt, is de kans groot dat deze daarover soortgelijke opvattingen heeft. Dit kan ook betekenen dat een dader op een bepaalde manier op situaties reageert, bijvoorbeeld met geweld, omdat dit binnen diens sociale groep gebruikelijk en geaccepteerd is, zonder dat er uitgebreide afwegingen of motieven achter zitten (Canter & Alison, 2000, p. 13).

2.5 Economische benadering van georganiseerde misdaad

Vanaf de jaren 1960 is het gangbaar om over georganiseerde misdaad te denken in economische termen (Zie bijvoorbeeld: Schelling, 1965; Cressey, 1969; Reuter, 1983; Abadinsky, 1994; Williams & Godson, 2002). In dat kader wordt gesproken over markten, bedrijfsprocessen, 'misdaadondernemers' en criminaliteit als 'werk.'

2.5.1 Criminele markten

Ten eerste wordt vanuit een macro-economisch perspectief gekeken naar misdaadmarkten. Het concept van criminele markten gaat primair uit van gelegenheidsstructuren. Die vloeien voort uit het feit dat bepaalde goederen of diensten verboden zijn, of omdat het evenwicht tussen vraag en aanbod om andere redenen verstoord is. Bij het eerste betreft het vooral de productie van en handel in verdovende middelen, maar bijvoorbeeld ook prostitutie of gokken in landen die deze diensten verbieden, terwijl er wel substantiële vraag naar is. Bij het tweede valt te denken aan goederen of diensten die vanwege fiscale keuzes duurder uitpakken dan de marktprijs, zoals sigaretten, of die door strikte regulering niet gemakkelijk verkrijgbaar zijn, zoals vuurwapens.

Het marktperspectief schrijft voor dat misdaadondernemers rationeel te werk gaan en kiezen voor criminele activiteiten met de hoogste opbrengsten en de laagste kosten. In het verlengde daarvan kan worden verwacht dat zij die activiteiten uitvoeren op locaties waar de verdienmogelijkheden het grootst zijn en de risico's het kleinst. Criminologische theorieën die hierbij aansluiten zijn de rationele-keuzetheorie en de *routine activities theory*, in het Nederlands de gelegenheidstheorie (Cohen & Felson, 1979; Cornish & Clarke, 1986). Het afwegingsproces van risico's en opbrengsten verschilt al naar gelang de aard van de criminele activiteit. De gelegenheidstheorie veronderstelt dat een feit wordt gepleegd wanneer een gemotiveerde dader, een aantrekkelijk doelwit en een gebrek aan toezicht bij elkaar komen op een specifiek moment en op een specifieke locatie (Cohen & Felson, 1979). Bovendien moet vanuit een rationele keuzebenadering onderscheid worden gemaakt tussen het kiezen voor bepaalde criminele activiteiten, en hoe, waar en wanneer het strafbare feit wordt gepleegd. De laatstgenoemde afwegingen, de zogenoemde '*event decisions*', betreffen de verschillende stadia van het criminele proces, zoals voorbereiding, het kiezen van een doelwit en het daadwerkelijke plegen van het feit (Cornish & Clarke, 2002). Deze benadering wordt ook in onderzoek naar georganiseerde misdaad toegepast (zie bijvoorbeeld: Van der Heijden, 2001; Kleemans, Soudijn & Weenink, 2012).

Het marktmodel gaat er voorts vanuit dat dat criminele groepen zowel met elkaar concurreren als met de overheid, die erop uit is om hun illegale activiteiten te bemoeilijken of te stoppen (Reuter, 1983). Reuter introduceerde hiervoor de term '*disorganized crime*.' Concurrentie in de onderwereld is anders dan in de bovenwereld. Criminelen hoeven zich immers niet aan regels te houden en kunnen zo nodig hun marktkansen oneigenlijk beïnvloeden door een concurrent te (laten) vermoorden. Het bemoeilijken van illegale activiteiten is niet slechts voorbehouden aan overheidsinstanties. Ook andere '*capable guardians*' kunnen daarbij een rol spelen, zoals burgers die bereid zijn om signalen van criminele activiteiten melden, of ondernemers die ongebruikelijke en verdachte transacties (moeten) doorgeven. Maatschappelijke weerbaarheid is dus eveneens van belang. De structuur van de markt bepaalt aldus mede het vestigingsklimaat. Daarbij gaat het om winstmogelijkheden en aan- of afwezigheid van krachtige concurrentie. Onder dat laatste kunnen ook de pakkans en de gevolgen van een veroordeling worden begrepen, in de vorm van celstraffen, ontneming van wederrechtelijk verkregen voordeel, of fiscale naheffingen, alsmede het risico dat concurrenten overgaan tot geweld om hun belangen te beschermen.

2.5.2 Criminele bedrijfsprocessen

Een tweede vertrekpunt vanuit een economisch perspectief, is de vergelijking van criminele activiteiten met 'gewone' bedrijfsprocessen. De gedachte hierachter is dat het verhandelen van verdovende middelen, of het produceren ervan, vergelijkbaar is met een normale bedrijfsactiviteit, behalve dat het gaat om een illegaal product. Ook bij illegale goederen is een gecoördineerde goederenstroom, geldstroom en een informatiestroom nodig. De 'crime as work' benadering, waarin onder andere wordt gekeken naar de kennis en vaardigheden die vereist zijn om een complexe criminele activiteit te kunnen uitvoeren, hangt hiermee samen (Ehrlich, 1973; Letkemann, 1973).

Dit wil zeggen dat criminele bedrijfsprocessen kunnen worden geanalyseerd aan de hand van de verschillende stappen die noodzakelijk zijn, de daarvoor vereiste hulpmiddelen en kennis, alsmede de aard van de actoren die daarover beschikken. Een dergelijk stappenplan wordt gewoonlijk in kaart gebracht door middel van *crime*

script analyse. Deze methode wordt op zeer uiteenlopende criminele activiteiten toegepast (zie bijvoorbeeld Sieber & Bögel, 1993; Cornish, 1994; Chiu, Leclerc & Townsley, 2011). Het doel is primair om na te gaan hoe de uitvoering van uiteenlopende criminele bedrijfsprocessen kan worden verstoord, en welke partijen daarbij een rol kunnen spelen. Daarmee wordt aangesloten bij de situationele-criminaliteitspreventiebenadering. Daarbinnen worden vijf strategieën onderscheiden: het vergroten van de risico's die de dader moet nemen, het vergroten van de moeite die de dader moet doen om het strafbare feit te kunnen plegen, het verkleinen van de opbrengsten, het verminderen van provocaties en het verkleinen van de mogelijkheden om het gedrag te neutraliseren (Clarke, 1997). In Nederland wordt *crime scripting* toegepast bij het opstellen van zogenoemde barrièremodellen (zie bijvoorbeeld Flight et al., 2010; Kruisbergen, van de Bunt & Kleemans, 2012; CCV, z.d.). Het opwerpen van hogere barrières leidt er idealiter toe dat potentiële daders afzien van het plegen van het strafbare feit. De mogelijkheid bestaat echter ook dat zij barrières proberen te ontwijken, waardoor verplaatsingseffecten kunnen ontstaan, dat wil zeggen: een verschuiving naar andere criminele activiteiten; naar andere locaties; of aanpassingen van *modi operandi* (Von Lampe, 2011; Friesendorf, 2005; Bullock, Clarke & Tilley, 2012).

Hoewel het aantrekkelijk is om vanuit een economisch perspectief naar georganiseerde criminaliteit te kijken, en in dit geval naar drugshandel, kunnen er ook kritische kanttekeningen worden geplaatst. Het centrale probleem van de rationele keuzebenaderingen die eraan ten grondslag liggen, is dat van *bounded rationality* (Simon, 1982). Met andere woorden: er wordt verondersteld dat actoren de meest optimale keuze maken op basis van de hen voorliggende informatie en besluitvormingsalternatieven, maar die informatie is in de praktijk nooit volledig voorhanden, of niet van de vereiste kwaliteit. Ondernemen, ook in de misdaad, is daarmee altijd tot op zekere hoogte 'risico nemen'. Culturele criminologen hebben naar voren gebracht dat criminelen bij het plegen van misdaden weinig zorgvuldige afwegingen maken, en bovendien dat het te beperkt is om te veronderstellen dat alleen financiële motieven een rol spelen (Ferrell, 2004; Hayward, 2007). Het kan evenzeer gaan om emotionele factoren, zoals de spanning die het plegen van een misdrijf met zich mee kan brengen, gevoelens van euforie nadat het feit met succes is gepleegd, het zoeken naar genoegdoening voor krenking, enzovoorts. Criminelen zijn daarnaast vaak niet gericht op lange-termijnopbrengsten en worden niet erg afgeschrikt door straffen, tenzij die onmiddellijk en met zekerheid worden uitgedeeld (Hayward, 2007).

Daarnaast kunnen criminele organisaties in een aantal opzichten moeilijk worden vergeleken met gewone bedrijven (Canter & Alison, 2000, p. 15). Zo kunnen klanten meestal niet kiezen uit een scala van concurrerend en betrouwbaar aanbod, maar zijn zij afhankelijk van degenen met wie zij contacten hebben. Datzelfde geldt voor leveranciers, die hun aanbod immers niet openlijk kunnen adverteren. Door gebrek aan markttransparantie, terwijl de mogelijkheden voor nieuwe aanbieders om in te stappen beperkt zijn wanneer zij niet over een netwerk van handelscontacten en over investeringsmiddelen beschikken, kunnen extreme winstmarges worden behaald. Als gevolg daarvan heeft het zo efficiënt mogelijke inrichten van bedrijfsprocessen en het beperken van transactiekosten, niet de hoogste prioriteit. In plaats daarvan ligt die bij het zo goed mogelijk afschermen van de activiteiten. Verder worden misdaadondernemers niet gehinderd door wettelijke vereisten aan de kwaliteit van het product. Wanneer er op enig moment schaarste ontstaat, kunnen zij er derhalve ook voor kiezen om hun winstmarges op peil te houden door de hoeveelheid werkzame stof te verkleinen, bijvoorbeeld door cocaïne of heroïne (verder) te versnijden, althans tot een niveau waarop de afnemer of gebruiker niet gaat klagen over het verschil. Tot slot is ook de arbeidsmarkt verschillend. Misdaadondernemers kunnen immers geen vacatures uitzetten om uitvoerend personeel met de vereiste kwalificaties te werven en zijn ook op dat vlak afhankelijk van hun netwerkcontacten.

3 Misdaadondernemers: keuzes en motivatie (micro)

3.1 Inleiding

De achtergronden van 'misdaadondernemers' zijn van belang om inzicht te verkrijgen in waardoor zij worden gemotiveerd en hoe zij tot keuzes komen. Vanzelfsprekend kennen criminele samenwerkingsverbanden ook 'personeel' dat deze besluiten kan beïnvloeden, en wanneer wordt samengewerkt met andere criminele groepen kunnen ook die invloed uitoefenen op de gekozen werkwijze. Hier beperken we ons tot de 'kopstukken' van afzonderlijke criminele groepen. Vanzelfsprekend gaat het hier om een algemene beschrijving: individuele misdaadondernemers hebben elk hun eigen profiel. Navolgend wordt in paragraaf 3.2 ingegaan op een submodel waarin deze factoren samenhangend worden beschreven. Vervolgens worden deze factoren in de paragrafen 3.3 – 3.6 nader uitgewerkt.

3.2 Operationalisering van factoren op microniveau

In het onderstaande model zijn de factoren geoperationaliseerd waarvan wordt verwacht dat deze de keuzes van misdaadondernemers beïnvloeden. Het gaat hier om een submodel waarin slechts de belangrijkste verbanden zijn aangegeven.

Figuur 2 Operationalisering microniveau

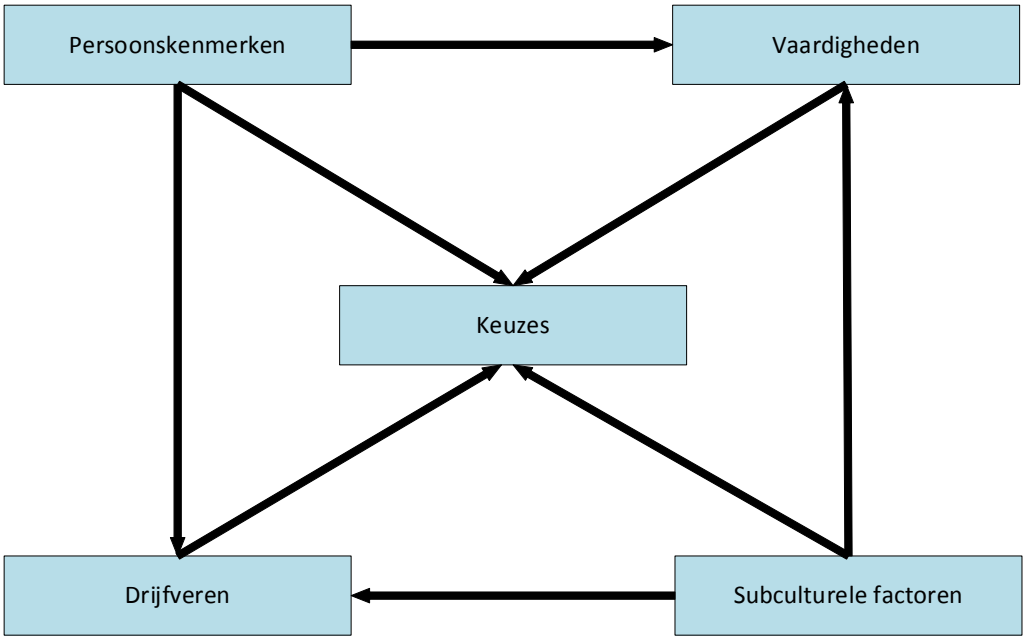

De eerste factor in het microniveau submodel betreft de persoonskenmerken van de misdaadondernemer. Elementen daarvan zijn bijvoorbeeld de mate van zelfcontrole, extraversie en dominantie, bereidheid tot het nemen van risico's en intelligentie, maar ook eventuele persoonlijkheidsstoornissen. De tweede factor betreft de vaardigheden waarover een crimineel leider dient te beschikken. Het succesvol laten functioneren van een crimineel samenwerkingsverband vraagt bijvoorbeeld om organisatorische, management- en netwerkersvaardigheden, maar ook om het kunnen inzetten van dreiging en geweld. Persoonskenmerken kunnen deze vaardigheden op hun beurt beïnvloeden. De derde factor is samengevat onder de noemer subculturele factoren. Misdaadondernemers zijn doorgaans afkomstig uit specifieke subculturen. De normen en waarden die daarbinnen gelden, kunnen invloed hebben op de vraag welke vaardigheden belangrijk worden gevonden, en ook individuele drijfveren beïnvloeden. Bij de laatstgenoemde factor in het model gaat het, naast de vraag wat misdaadondernemers belangrijk vinden en nastreven, ook om zakelijke normen. In het model wordt aangenomen dat deze vier factoren, persoonskenmerken, vaardigheden, subcultuur en drijfveren, de keuzes die misdaadondernemers maken op het mesoniveau (zie hoofdstuk 4 en 5), beïnvloeden.

3.3 Persoonskenmerken

In deze paragraaf komen de volgende persoonskenmerken van misdaadondernemers aan de orde, namelijk zelfcontrole en agressie, intellectuele capaciteiten, persoonlijkheidsstoornissen en geslacht.

3.3.1 Zelfcontrole en agressie

De *General theory of crime* van Gottfredson & Hirschi (1990) veronderstelt dat crimineel gedrag primair wordt verklaard door een gebrek aan zelfcontrole. Deze theorie heeft echter ook de nodige wetenschappelijke kritiek gekregen vanwege het feit dat deze minder goed van toepassing lijkt op complexere criminele bedrijfsprocessen, bijvoorbeeld vormen van witteboordencriminaliteit (Barlow & Kauzlarich, 2009). In dat geval is, zo wordt verondersteld, juist een aanzienlijke mate van zelfcontrole nodig om die tot een succesvol einde te kunnen brengen. Hoe (een gebrek aan) zelfcontrole van belang is voor misdaadondernemers in de georganiseerde drugscriminaliteit, is in dat licht minder duidelijk. Enerzijds kan worden verondersteld dat grootschalige drugshandel of -productie niet gebaat is bij een overdaad aan impulsiviteit. Zo stelde verondersteld topcrimineel Mink K. het volgende over zichzelf: 'ik hield me aan mijn afspraken, ik kon mijn grenzen stellen' (Husken, 2008, p. 92). Dit lijkt niet te wijzen op een gebrek aan zelfcontrole. Anderzijds kan een gebrek aan zelfcontrole, of althans het vermogen die indruk te wekken, wellicht helpen bij het opbouwen van een gewelddadige of intimiderende reputatie. Zo verklaarde een medeverdachte in het proces Marengo over Ridouan Taghi dat deze onberekenbaar was en om het kleinste ding kon omslaan, en mede om die reden angst inboezemde (Tieleman, 2021). Zelfcontrole speelt derhalve een rol bij het kunnen organiseren en laten uitvoeren van complexe criminele activiteiten, maar een gebrek eraan kan wellicht ook, tot op zekere hoogte, functioneel worden ingezet.

Onderzoek naar liquidaties liet zien dat impulsiviteit daarbij zeker een rol speelt, en dat deze lang niet altijd voortvloeien uit een afweging van kosten en baten (Van de Port, 2001, zie ook Rahman, 2019, p. 41-42). Wanneer problemen zich voordoen bij criminele samenwerking, zijn die bijna altijd terug te voeren op leveranties, geld of betalingskwesties, uitvoerders die voor zichzelf bleken te zijn begonnen, of het geven van informatie aan de politie, waarbij de geweldspleger veelal reageert vanuit he gevoel dat hem onrecht is aangedaan (Van de Bunt & Kleemans, 2007, p. 71, p. 74). Bij criminelen die het slachtoffer zijn geworden van een beroving (een zogenoemde '*ripdeal*') of diefstal van een partij verdovende middelen, spelen bijvoorbeeld de behoefte aan wraak, het herstellen van reputatie, of eenvoudigweg het terughalen van de gederfde inkomsten, een rol (Topalli, Wright & Fornango, 2002). Voor degene die ervan wordt verdacht de beruchte 'martelcontainers' te hebben laten inrichten was de aanleiding daarvoor, naar wordt verondersteld op basis van onderschepte cryptocommunicatie, niet alleen een zakelijk conflict, maar had dit ook te maken met het willen nemen van wraak vanwege een liquidatie (Laumans, 2021).

De wetenschappelijke literatuur over georganiseerde criminaliteit laat vrij algemeen zien dat een vermogen tot agressiviteit en bereidheid tot het nemen van risico's, belangrijke persoonskenmerken zijn om te kunnen toetreden tot criminele groepen, hoewel daarbij geen duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen misdaadondernemers en andere leden van criminele samenwerkingsverbanden (Communale et al., 2020). De bereidheid om fysiek geweld toe (te laten) passen, ten opzichte van in gebreke blijvende zakenpartners of uitvoerders, is een inherent kenmerk van georganiseerde misdaad, hoewel tegelijkertijd wordt onderkend dat het beter is om te werken met betrouwbare zakenpartners en uitvoerders te werven in vertrouwde kringen, zoals onder familieleden of anderen met wie een sociale band bestaat (Bovenkerk, 2000; Van Koppen, 2013). Dit neemt niet weg dat bijvoorbeeld uit een onderzoek naar criminele families bleek dat zowel functionele als disfunctionele agressiviteit een belangrijk gedragskenmerk was van criminele kopstukken (Moors & Spapens, 2017). Agressief gedrag werd, overigens ook door hun partners, bijvoorbeeld functioneel ingezet om lastige (overheids)instanties op afstand te houden, of juist zaken daarvan gedaan te krijgen. Er was echter ook regelmatig sprake van disfunctioneel geweld, met name in de huiselijke sfeer.

3.3.2 Intellectuele capaciteiten

Misdaadondernemers dienen over zekere intellectuele capaciteiten te beschikken om complexe criminele bedrijfsprocessen te (laten) uitvoeren. Dat komt echter niet altijd tot uitdrukking in IQ-tests of in hun formele opleidingsniveau. Bekende Amerikaanse gangsters zoals Frank Costello (IQ 97), Sam Giancana (IQ 93) en John Gotti (IQ 110), scoorden niet exceptioneel (Bovenkerk, 2000). Daar waren ze zelf niet altijd blij mee: Giancana vond dat degenen die zulke tests opstelden niet begrepen wat een leven in de onderwereld vereiste. Moors & Spapens (2017, p. 121) constateerden inderdaad dat criminele kopstukken over 'differentiële' intellectuele

capaciteiten beschikten, of tenminste een fikse mate van boerenslimheid. Ze waren soms uiterst creatief in het vinden van methoden om zich af te schermen tegen de overheid, of instanties voor hun karretje te spannen. Anderen hadden een neus voor handel, konden uitstekend (hoofd)rekenen en hadden een meer dan gemiddeld goed geheugen (Moors & Spapens, 2017, p. 122).

Het formele opleidingsniveau binnen de onderzochte Brabantse criminele families was gemiddeld laag, en een zoon die de havo kon afronden werd in één gezin al als intellectueel beschouwd (Moors & Spapens, 2017, p. 122). Van Dijk (2015, p. 51) schetste op basis van een onderzoek onder families van Amsterdamse Beroepscriminelen een gunstiger beeld, aangezien 9 van de 20 kinderen waarover gegevens bekend waren een HBO-opleiding volgden, waarbij wel moet worden aangetekend dat het meestal om de dochters ging. Uitzonderingen zijn er uiteraard ook onder mannen. Zo rondde één van de door Moors & Spapens (2017) onderzochte criminele kopstukken de lerarenopleiding af en stond hij zelfs enige tijd voor de klas. Robert 'Mink' K., volgde een studie rechten aan de Universiteit van Amsterdam, hoewel hij die niet afmaakte, en hij stond in het criminele milieu bekend als 'de Denker' (Husken 2008, p. 37-42). Hoewel het formele opleidingsniveau van misdaadondernemers, uitzonderingen daargelaten, gemiddeld laag is, staat dit een succesvolle carrière niet per se in de weg. Welke differentiële intellectuele capaciteiten misdaadondernemers precies helpen, zoals Giancana stelde, is echter niet systematisch onderzocht.

3.3.3 Persoonlijkheidsstoornissen

Naar persoonlijkheidsstoornissen bij leden van georganiseerde criminele groeperingen is zeer weinig onderzoek gedaan. Dit blijft grotendeels beperkt tot studies onder veroordeelden voor drugssmokkel in Mexico (Ostrosky et al., 2012) en gedetineerde maffialeden in Italië (Schimmenti et al., 2014; Craparo et al., 2018; Salvato et al., 2020). Deze onderzoeken betroffen kleine aantallen respondenten, omdat de bereidheid om mee te werken aan dergelijke studies zeer gering is (Salvato et al., 2020, p. 270).

Ostrosky en collega's (2012), maakten onderscheid tussen de rollen die de respondenten hadden binnen de criminele groep waarvan zij deel uitmaakten. De kopstukken en degenen die die verantwoordelijk waren voor het toepassen van geweld, konden worden gekwalificeerd als psychopaten. Zij scoorden hoog op factoren zoals gebrek aan empathie, wreedheid, lichtzinnigheid en hardvochtigheid. Degenen die uitvoerende rollen vervulden, zoals drugsproducent, drugsdealer, witwasser en bodyguard, scoorden gemiddeld-hoog op psychopathologie, maar nog altijd substantieel hoger dan leden van een controlegroep. Een onderzoek in Italië onder veroordeelde maffialeden liet zien dat uitvoerders een masochistische inslag hadden, waarbij de auteurs veronderstelden dat dit werd verklaard doordat zij steeds volledig 'dienstbaar' moesten zijn aan hun bovengeschikten (Craparo et al., 2018). Dit resultaat werd echter niet teruggevonden in een recentere studie onder gedetineerde leden van de Cosa Nostra (Salvato et al., 2020, p. 272).

We moeten in het oog houden dat psychopathische of narcistische trekken ook behulpzaam kunnen zijn voor misdaadondernemers om hun positie te bereiken of te behouden. Leiders van grote ondernemingen vertonen eveneens kenmerken als extraversie, gecontroleerde impulsiviteit, een zucht naar avontuur, megalomanie, en narcisme, en dergelijke karaktertrekken zijn wellicht net zo bruikbaar om carrière te maken in de onderwereld (Bovenkerk, 2000; Rijsenbilt & Commandeur, 2013; Palmen, 2021).

In het Mexicaanse onderzoek werd ook gekeken naar antisociale levensstijlen (Ostrosky et al., 2012). Hieruit bleek dat de kopstukken, de '*enforcers*' en de drugshandelaars en -producenten hierop hoger scoorden, maar faciliteerders, zoals witwassers, niet. De laatstgenoemden leidden een relatief normaal leven, maar scoorden lager op het onderhouden van affectieve relaties en hoger op kenmerken als arrogantie, behoefte aan erkenning en statusgevoeligheid. Dit verklaarde mogelijk waarom zij bereid waren om hun doelen te bereiken door middel van crimineel of tenminste onethisch gedrag. Met name degenen die de uitvoerende rollen van drugshandelaar of -producent vervulden, leken qua levensstijl het meest op 'prototypische' criminelen.

Hierbij moet worden aangetekend dat dergelijke bevindingen moeilijk door te vertalen zijn naar Nederlandse omstandigheden. Mogelijk zijn er in incidentele gevallen door opsporingsinstanties psychologische analyses van misdaadondernemers gemaakt, maar over de uitkomsten is geen publieke informatie beschikbaar. Wel komen uit de literatuur regelmatig enkele gedragskenmerken naar voren, hoewel deze niet direct hoeven te kwalificeren als uitingen van een persoonlijkheidsstoornis.

In beschrijvingen van het gedrag van misdaadondernemers springt de sterke mate van wantrouwen in het oog dat naar de omgeving tentoon wordt gespreid (zie bijvoorbeeld Klerks, 2000; Weerman & Kleemans, 2002; Moors & Spapens, 2017). Het is echter niet duidelijk of het hier gaat om een persoonskenmerk, of een wantrouwende houding voortvloeit uit de illegale activiteiten waarin de misdaadondernemer betrokken is, of dat het bijvoorbeeld binnen bepaalde subculturen met de paplepel wordt ingegoten. Combinaties daarvan zijn ook mogelijk. Wantrouwen kan, net als agressief gedrag, zowel functioneel als disfunctioneel zijn. Een handelaar die er plezier aan beleeft om iets veel te duur aan een 'sukkel' te verkopen, zal er ook alert op zijn om zelf niet te worden bedrogen (Klerks, 2000, p. 225). Iemand als Willem Holleeder zag elke afwijking van gedrag dat iemand normaliter vertoonde, althans volgens zijn zus Astrid, als een bedreiging (Holleeder, 2016, p. 87). Ook Ridouan Taghi werd door een medeverdachte omschreven als paranoïde (Tieleman, 2021). In een omgeving waarin rechtsbescherming niet bestaat zal er gewoonlijk op elk moment moeten worden gerekend met de mogelijkheid dat een tegenpartij zich niet aan zakelijke afspraken zal houden, of tot beroving zal overgaan, of dat leden van de eigen criminele groep voor zichzelf beginnen, dan wel gemene zaak maken met opsporingsinstanties.

In de richting van partners kan wantrouwen tot uitdrukking komen in extreme jaloersheid en partnergeweld, hetgeen eveneens in diverse publicaties wordt genoemd (Klerks, 2000; Moors & Spapens, 2017, p. 153). Tot slot moet er ook voortdurend rekening worden gehouden met afluisteroperaties door de opsporingsinstanties. Astrid Holleeder beschrijft hoe zij met haar broer altijd sprak tijdens wandelingen buiten en dat, behalve verbaal, ook werd gecommuniceerd via mimiek, door intonatie, door pauzes en door zwijgen (Holleeder, 2016, p. 145). Dergelijke geheimtaal, bijvoorbeeld ook met handgebaren, is eveneens bekend van de Italiaanse maffia en andere criminele organisaties (De Boer, 2020, p. 144; Nicaso & Danesi, 2021, pp. 210-215).

Zij geeft tevens een inkijkje in de persoonlijkheid van Willem Holleeder, die ze omschrijft als charismatisch, dominant, manipulatief, iemand die dubbelspel speelde en meedogenloos en intimiderend was. Van familieleden eiste hij bijvoorbeeld dat ze op zijn commando onmiddellijk beschikbaar waren. Datzelfde gold voor zijn vriendinnen, waarvan hij er altijd meerdere tegelijk had, maar die dit van elkaar niet wisten, of althans geloofden dat ze de enige waren (Holleeder, 2016, p. 420). Hij genoot van de aandacht die hij kreeg, en na zijn optreden in College tour van zijn status als knuffelcrimineel (Holleeder, 2016, p. 27). Een andere observatie was het voortdurend aannemen van een slachtofferrol: 'hij is altijd onterecht behandeld, onterecht veroordeeld en justitie maakt hem het leven onmogelijk' (Holleeder, 2016, p. 304, p. 125-126). Tot slot was Holleeder bevreesd voor gezondheidsproblemen en met name voor het risico om vanwege zijn hartproblemen tegen een virus op te lopen.

Hoewel het hier slechts gaat om één persoon en de beschrijving bovendien afkomstig is van een direct betrokkene, kunnen vergelijkbare observaties, zij het wellicht minder extreem, ook bij de meer gemiddelde criminele kopstukken worden gedaan. Sommige misdaadondernemers kunnen zich prima als aardige en joviale gesprekspartners presenteren, zo is de ervaring van een van de auteurs bij het afnemen van interviews met gedetineerde kopstukken. Dat het met trouw ten opzichte van vrouwelijke partners niet zo nauw wordt genomen, is eveneens zeer herkenbaar. Het kiezen van de slachtofferrol, doorgaans in de media, is evenmin ongebruikelijk. Zo betoogde bijvoorbeeld hoofverdachte Martien R., na zijn arrestatie in de Brabantse operatie Alfa, eveneens dat politie en justitie er voortdurend op uit waren om hem 'te pakken' en hij weigerde onder meer om die reden zijn rechtszaak bij te wonen (Van Erp & Van der Lee, 2020; Middel, 2021). Het actief zoeken naar, of genieten van, publieke aandacht is wat minder gebruikelijk, hoewel sommige (ex-) criminelen graag hun sociale status vergroten, bijvoorbeeld door sponsoring van sportclubs of liefdadigheidswerk (Bruinsma, Ceulen & Spapens, 2018).

Tot slot wijst empirisch onderzoek erop dat individuen met langdurige criminele carrières objectief gezien vaker kampen met gezondheidsproblemen (Farrington et al., 1995; Odgers et al., 2007; Piquero et al., 2007). Ook lopen zij een grotere kans op vroegtijdig overlijden, zowel door natuurlijke als niet-natuurlijke doodsoorzaken, zo laat ook onderzoek in Nederland zien (Nieuwbeerta & Deerenberg, 2004). Of hier sprake is van een oorzakelijk verband met criminele activiteiten, of dit (tevens) wordt verklaard door een risicovolle levensstijl of meer algemene factoren, zoals opgroeien in een achtergestelde positie, is echter minder duidelijk. In hoeverre dergelijke risico's ook gelden voor misdaadondernemers die actief zijn in ondermijnende (drugs)criminaliteit, is niet systematisch onderzocht.

3.3.4 Geslacht

Vrijwel alle kopstukken in de georganiseerde misdaad zijn man. Dat geldt niet alleen voor Nederland, maar bijvoorbeeld ook voor de Italiaanse en Albanese maffia's (Fiandaca, 2007; Arsovska & Allum, 2014; Arsovska & Begum, 2014). Het ontbreken van genderdiversiteit in de georganiseerde misdaad is opmerkelijk, aangezien criminologen al in de jaren 1970 veronderstelden dat als gevolg van voortschrijdende emancipatie vrouwen een prominentere rol in de onderwereld zouden gaan spelen (Simon, 1975; Adler, 1975). Dat blijkt tot op heden in de georganiseerde misdaad niet het geval, ofschoon de 'achterstand' in landen als Nederland en Duitsland groter is dan in landen als Nigeria, Colombia en Mexico (Siegel, 2013). In hoeverre het daarbij echter gaat om drugcriminaliteit, is minder duidelijk. Vrouwen zijn daarbij betrokken, maar er wordt ook vaak verwezen naar leidinggevende rollen in criminele samenwerkingsverbanden die zich bezighouden met mensensmokkel, mensenhandel of witwassen (Siegel, 2013). Vrouwen zouden vooral in de drugshandel verzeild raken via hun criminele partners (Van San, 2011). Dit zou de kans om zelf een leidende rol te ontwikkelen in de weg kunnen staan.

Dit wil niet zeggen dat vrouwen geen rol spelen in criminele samenwerkingsverbanden die zich richten op grootschalige drugscriminaliteit. Die blijft in de Nederlandse context, voor zover daarover informatie beschikbaar is, echter veelal beperkt tot het overbrengen van boodschappen, het opslaan van drugs of wapens in de woning, en het witwassen van misdaadgeld (Zie voor soortgelijke voorbeelden uit het buitenland Campbell, 2008; Crocker et al., 2019). Een zelfstandige rol als misdaadondernemer, of een gelijkwaardige rol in criminele samenwerkingsverbanden waar ook hun mannelijke partners een leidinggevende positie hebben, komt echter zelden voor (Arsovska & Begum, 2014; Moors & Spapens, 2017). Uiteraard zijn er uitzonderingen: een bekend voorbeeld is Thea Moear, die in de jaren 1980 de compagnon was van Klaas Bruinsma (Middelburg, 2000). Een meer recent voorbeeld is de in 2019 verdwenen Naima Jillal, die medeverantwoordelijk zou zijn geweest voor de organisatie van grootschalige importen van cocaïne (Van de Pol, 2021). Ook Antilliaanse vrouwen zouden soms een belangrijke rol spelen bij de cocaïnesmokkel vanuit de Caraïben en de drugshandel in Nederland (Van San, 2011; Siegel & Van San 2012; Siegel, 2013). Hoewel daarbij moet worden aangetekend dat deze smokkel, in het verleden met onder meer 'bolletjesslikkers', meer kleinschalig was, waarbij familienetwerken hun eigen import regelden en de drugs vermoedelijk vooral in Nederland verkochten. Daarnaast treden vrouwen soms op als tijdelijke 'zaakwaarnemers' wanneer hun partners voor een niet al te lange periode gedetineerd zijn, maar daarbij is de vraag in hoeverre ze daarbij zelfstandig de beslissingen nemen of vooral boodschappen overbrengen van hun partners, waarbij de reputatie van het gedetineerde kopstuk garandeert dat de opdrachten ook worden uitgevoerd.

Mogelijk slagen vrouwen er beter in om onder de radar te blijven van de opsporingsinstanties (Van Dijk, Kleemans & Eichelsheim, 2019). Wellicht zijn zij betere managers, die minder snel naar geweld grijpen als methode om conflicten op te lossen en dus minder opvallen, maar onderzoek naar die veronderstelling ontbreekt. Er worden ook prozaïscher redenen geopperd voor het gebrek aan genderdiversiteit. Italiaans onderzoek liet zien dat ook rechters een traditioneel beeld hebben van de man-vrouwverhoudingen in de onderwereld en vrouwen er mede daarom vaak in slaagden om hun rol bescheidener voor te stellen dan deze in werkelijkheid wellicht was (Fiandaca, 2007). Opsporingsonderzoeken richten zich daarnaast vooral op goederenstromen, terwijl het aandeel van de vrouwen vooral betrekking heeft op het managen van informatie- en geldstromen, of op ondersteunende activiteiten. Als hun partners bovendien al met langdurige gevangenisstraffen worden geconfronteerd en er ook kinderen in het spel zijn, zou dit voor rechters eveneens aanleiding kunnen vormen om de vrouwen slechts zeer milde straffen op te leggen voor hun betrokkenheid. In hoeverre dit ook in Nederland speelt, is niet onderzocht. Echter, het lijkt er ook op dat subculturele factoren een rol spelen, aangezien misdaadondernemers vaak afkomstig zijn uit sociale groepen waar traditionele rolopvattingen nog altijd zeer sterk zijn en althans hun eigen vrouwen daarom niet of nauwelijks betrokken worden bij criminele activiteiten (zie hierna).

3.4 Vaardigheden

Het is duidelijk dat het op succesvolle wijze kunnen uitvoeren van complexe criminele bedrijfsprocessen, die zich bovendien grotendeels afspelen in omstandigheden waarin geen beroep kan worden gedaan op formele contracten, zowel met zakenpartners als met uitvoerders, om specifieke vaardigheden vraagt (Tunnell, 1993; Bovenkerk, 2000; Spapens, 2006; Kleemans & De Poot, 2007, p. 31; Gottschalk, 2010; Levi, 2014; Shen & Antonopoulos, 2016, p. 128). Het gaat om een combinatie van sociaal kapitaal en *human capital*, oftewel de netwerkcontacten waar de misdaadondernemer toegang toe heeft, respectievelijk vaardigheden op het terrein

van organisatie en management en het kunnen beschikken over investeringskapitaal (Coleman, 1988; McCarthy & Hagan, 2001; Bichler, Malm & Cooper, 2017; Calderoni & Superchi, 2019). Deze vaardigheden moeten in belangrijke mate worden 'aangeleerd' in de praktijk, al dan niet onder de hoede van familieleden met criminele expertise.

De meeste misdaadondernemers bouwen hun criminele carrière gaandeweg op (Cressey, 1969; Albini, 1971; Kleemans & De Poot, 2007, 2008; Van Koppen et al., 2010a; 2010b; Crocker et al., 2019). Ze zijn zelden jonger dan midden-dertig voordat zij het 'vak' onder de knie hebben. Dit zien we ook in buitenlandse literatuur terug: kopstukken binnen de Italiaanse en Italiaans-Amerikaanse maffia's waren meestal vijftigers, die een lange weg naar de 'top' hadden afgelegd (Bovenkerk, 2000, p. 260). Wanneer zij eenmaal een invloedrijke positie wisten te verwerven, gingen zij zelden met 'pensioen', maar bleven ze actief zolang ze er fysiek toe in staat waren (Amir, 1989; Bovenkerk, 2011; zie ook Moors & Spapens, 2017). Op hogere leeftijd deden ze dat niet altijd meer in een direct aansturende rol, maar dat neemt niet weg dat oudere misdaadondernemers hun contactennetwerk kunnen blijven inzetten voor jongere generaties, bijvoorbeeld wanneer deze voortkomen uit dezelfde familienetwerken. Navolgend gaan we nader in op vaardigheden als 'netwerker', managementvaardigheden en de kennis en expertise die nodig is om criminele activiteiten effectief af te schermen.

3.4.1 Netwerkersvaardigheden

Netwerkersvaardigheden zijn voor een misdaadondernemer om meerdere redenen cruciaal. Complexe criminele bedrijfsprocessen in de drugswereld kunnen alleen worden uitgevoerd wanneer een misdaadondernemer beschikt over *criminally exploitable ties*, dat wil zeggen contacten met zakenpartners, met name in het buitenland, en met uitvoerders, veelal in eigen land (Von Lampe, 2003, 2016b). Hoeveel bruikbare netwerkcontacten nodig zijn, heeft te maken met keuzes. Een 'specialist' kan met minder criminele relaties toe, dan een 'generalist' die tegelijkertijd op meerdere misdaadmarkten actief is (Spapens, 2017). Datzelfde geldt voor een misdaadondernemer die inzet op het ontwikkelen van bestendige relaties, versus iemand die erop uit is zoveel mogelijk profijt te trekken van zakenpartners en bijvoorbeeld oplichting of disfunctioneel geweld niet schuwt (Spapens, 2017). Netwerkersvaardigheden kunnen daarnaast in verband worden gebracht met hoe de misdaadondernemer omgaat met conflicten.

Nieuwe netwerkcontacten kunnen op uiteenlopende manieren tot stand komen via bijvoorbeeld de gevangenis en door gebruik te maken van de bredere sociale netwerken van degenen die al onderdeel zijn van het criminele milieu ('bruggenbouwers') (Kleemans, Brienen & Van de Bunt, 2002, p. 43 e.v.; Van de Bunt & Kleemans, 2007, p. 93). Daarbij moet worden aangetekend dat misdaadondernemers die wat te bieden hebben en over een gunstige reputatie beschikken, hoewel dat laatste niet altijd noodzakelijk is, via tussenpersonen ook actief worden benaderd door potentiële afnemers en niet zelf op zoek hoeven naar nieuwe contacten (Moors & Spapens, 2017).

3.4.2 Managementvaardigheden

Naast netwerkersvaardigheden zijn managementvaardigheden van belang, meer specifiek: hoe een crimineel samenwerkingsverband zodanig te organiseren dat taken worden uitgevoerd en activiteiten adequaat worden afgeschermd. Crimineel management is zeker niet hetzelfde als het managen van een regulier bedrijf: manipulatie, dreiging, en mensen in afhankelijkheidsposities brengen, maken er ook deel van uit, hoewel wellicht kan worden aangevoerd dat dit in een 'gewone' arbeidsrelatie tot op zekere hoogte eveneens aan de orde is. Een misdaadondernemer moet er bovendien rekening mee houden dat zowel zakenpartners als het 'uitvoerend personeel' niet in alle opzichten betrouwbaar zijn (Van de Bunt & Kleemans, 2007, p. 67 e.v.). Er zijn in principe vier manieren om criminele bedrijfsprocessen te managen, namelijk op basis van beloning, prijs, vertrouwen en dwang (Adler, 2005; Spapens, 2006).

Beloning is primair van toepassing op uitvoerend personeel. Deze leden van criminele samenwerkingsverbanden voeren afgesproken taken uit tegen een vooraf overeengekomen vergoeding, die om effectief te zijn de waarde moet weerspiegelen van de geleverde bijdrage. Beloning impliceert automatisch een hiërarchische verhouding. De misdaadondernemer moet immers controleren of de afspraken worden nagekomen. Tegelijkertijd gaat het werk vooraf aan de beloning, en moet de uitvoerder erop kunnen vertrouwen dat de beloning ook volgt.

Prijs is het tweede organisatieprincipe waarmee de uitvoering van bedrijfsprocessen kan worden gecoördineerd (Ouchi, 1980, p. 132). De werking van het prijsmechanisme berust op vraag en aanbod: transacties komen tot stand wanneer de prijs marktconform is. Er is dus in principe sprake van vrijwilligheid en niet van een hiërarchische relatie. Dit mechanisme is dus met name bruikbaar bij handelstransacties en dan specifiek voor transacties waarbij de verwerving en de vergoeding gelijktijdig plaatsvindt, zoals bij de aankoop van een partij verdovende middelen. Het prijsmechanisme kan daarnaast worden gebruikt om uitvoerende taken 'op afstand' te zetten. Een misdaadondernemer kan bijvoorbeeld afspraken maken met een laborant of wietkweker om op eigen verantwoording een hoeveelheid cannabis of synthetische drugs te produceren en te leveren, waarbij de opdrachtgever dan bijvoorbeeld chemicaliën of kweekmaterialen aanlevert.

Vertrouwen, het derde organisatieprincipe, is ook in de bovenwereld belangrijk, aangezien er weliswaar juridische procedures kunnen worden gevoerd als (arbeids)contracten niet worden nagekomen, maar meestal betekent dat ook het einde van de relatie, terwijl juridische bijstand kostbaar is en de uitkomst niet gegarandeerd. Vertrouwen is ook essentieel wanneer effectieve controle slecht mogelijk is, bijvoorbeeld omdat delen van het bedrijfsproces in verschillende landen worden uitgevoerd. Datzelfde geldt in de onderwereld voor samenwerking tussen verschillende criminele groepen. Het voordeel van vertrouwen is dat er minder een beroep hoeft te worden gedaan op garantiemechanismen. Een misdaadondernemer die over vertrouwde handelspartners en uitvoerders beschikt, hoeft niet voortdurend te dreigen met geweld. Hij loopt in het algemeen genomen minder risico's en kan bovendien sneller inspelen op eventuele winstkansen die zich aandienen. Een organisator die voortdurend van nabij de activiteiten van uitvoerders moet *monitoren,* loopt zelf immers ook een grotere kans op aanhouding (Dorn, Oette & White, 1998). Het nadeel van het werken op basis van vertrouwensbanden is dat die zich meestal ontwikkelen tussen mensen die qua achtergrond en opvattingen op elkaar lijken. Juist samenwerking tussen personen die van elkaar verschillen en over uiteenlopende contacten en vaardigheden beschikken, kan toegevoegde waarde hebben in illegale zaken (Van de Bunt & Kleemans, 2007, p. 51).

Dwang, tot slot, valt te zien als een omgekeerd beloningsmechanisme. Bij dwang is eveneens sprake van een hiërarchische verhouding. Voor de uitoefening ervan kan fysieke kracht nodig zijn, het bezit van vuurwapens, het kunnen verwijzen naar een familiereputatie, of warme contacten met '*enforcers*'. Om op effectieve wijze dwang te kunnen uitoefenen moet het slachtoffer bij voorkeur in de buurt zijn, of wanneer dat niet mogelijk is, tenminste zijn verwanten of andere personen die kunnen dienen om degene onder druk te zetten (Spapens, 2006). Het dwingen van uitvoerders tot bijdragen aan criminele bedrijfsprocessen, meestal door een (financiële) afhankelijkheidsrelatie te creëren, heeft wel nadelen. Een slachtoffer kan bijvoorbeeld vertrouwelijk de politie gaan informeren, met geweld reageren, of iemand bereid vinden om dat namens hem of haar te doen, maar ook na een eventuele aanhouding verklaringen gaan afleggen. Bij het tot stand brengen van zakelijke transacties ligt dwang minder voor de hand, maar is niet onmogelijk, in de zin van het welbekende *I'll make you an offer you can't refuse*.

Nederlandse misdaadondernemers kunnen tot op zekere hoogte gebruikmaken van hun ervaring in reguliere bedrijvigheid, ook al gaat het in veel gevallen om ambulante handel of kleinschalige ondernemingen. Onderzoek laat zien dat veel leden van criminele samenwerkingsverbanden, ofschoon niet altijd de kopstukken, een eigen bedrijf hebben (Van Koppen, 2013; Kruisbergen, Kleemans & Kouwenberg, 2015, 2015b). Daarnaast is het de vraag hoe succesvol ze zijn of waren met legale ondernemingen.

Tot slot zou mogen worden verwacht dat een goede criminele manager ervoor zorgt dat uitvoerders over voldoende middelen kunnen beschikken om criminele bedrijfsprocessen tot een goed einde te kunnen brengen. Datzelfde geldt voor het realiseren van, bijvoorbeeld, de productie of smokkel van verdovende middelen. Er zijn echter diverse voorbeelden van misdaadondernemers die op dit vlak een enorme gierigheid tentoonspreidden. De leider van de criminele groep die wordt beschreven door Klerks (2000, p. 303) was in dat opzicht legendarisch. Hij toonde zich gul wanneer er geschenken moesten komen voor een huwelijk of geboorte, maar in de handel kon hij moeilijk geld uitgeven. Ook Moors en Spapens (2017) kwamen soortgelijke voorbeelden tegen bij kopstukken van Brabantse criminele families. Dit gedrag blijft overigens niet beperkt tot Nederlandse criminelen. Zo beschreven Van Duyne en collega's (1990) een Colombiaanse criminele groep die maar een beperkt budget ter beschikking had gesteld voor het aankopen van een schip dat vanuit Europa een partij drugs in Grenada moest ophalen. Voor het beschikbare bedrag kon in Emden slechts een afgedankte kustvaarder worden aangekocht, die na allerlei pech en herstel met moeite de Canarische eilanden wist te bereiken, waarna wijselijk werd afgezien van een poging tot het oversteken van de Atlantische Oceaan (Van Duyne, Kouwenberg & Romeijn, 1990, p. 69).

3.4.3 Afschermingsvaardigheden

Een belangrijke vaardigheid waarover misdaadondernemers dienen te beschikken is het kunnen afschermen van criminele activiteiten. Hoe zij die (ervarings)kennis opdoen is maar beperkt onderzocht. Er is met name onderzoek gedaan naar de vraag hoe smokkelaars van verdovende middelen het risico op aanhouding inschatten en hoe zij daarop reageren, gebaseerd op interviews met (gedetineerde) wetsovertreders (Layne et al., 2002; Van de Bunt et al., 2003; Desroches, 2005, 2007; Kenney, 2006; Decker & Chapman, 2008; Toth & Mitchell, 2018). Daaruit blijkt dat maatregelen overwegend standaard worden genomen, los van de gepercipieerde pakkans. De belangrijkste zijn het werken met een klein netwerk van vertrouwde partners, het opdelen van bedrijfsprocessen en deze laten uitvoeren door subnetwerken waarvan de leden elkaar niet kennen, geheimhouding, variëren van smokkelroutes en het laten uitvoeren van activiteiten waarbij de kans op aanhouding het grootst is, door personen die weinig inzicht hebben in de samenstelling en werkwijze van het criminele samenwerkingsverband.

De onderzoeken laten echter ook zien dat smokkelaars maar beperkt in staat zijn om de daadwerkelijke risico's op aanhouding of onderschepping van transporten goed te beoordelen (Van de Bunt, Kunst & Siegel, 2003). De betrokkenen zijn bovendien geneigd de pakkans sterk te onderschatten, omdat ze veronderstellen dat ze adequate afschermingsmaatregelen treffen (Layne et al., 2002; Desroches, 2005). Er lijkt dus sprake van een combinatie van onderschatting en er rekening mee houden dat opsporingsinstanties altijd bezig kunnen zijn met heimelijke verzameling van bewijsmateriaal. Tussen drugsnetwerken is voor zover bekend geen sprake van brede kennisuitwisseling over afschermingsmaatregelen of nieuwe opsporingsmethoden. Die blijft beperkt tot de eigen organisatie en degenen met wie concreet wordt samengewerkt (Layne et al., 2002; Spapens, 2011). Wel mag worden aangenomen dat binnen *extended families* die meerdere misdaadondernemers voortbrengen, informatie over afschermingstechnieken wordt uitgewisseld.

Wanneer de pakkans daadwerkelijk toeneemt, leidt dit niet per se tot het nemen van meer afschermingsmaatregelen (Spapens, 2006, 2011). Wel proberen criminele samenwerkingsverbanden steeds de nieuwste methoden te vinden om (digitaal) met elkaar te communiceren zonder te worden afgeluisterd. Een constatering uit buitenlands onderzoek is dat sommige smokkelorganisaties, wanneer de opsporingsinstanties actiever gaan controleren, reageren met (intensievere) pogingen tot corrumpering, om op die manier informatie te verkrijgen over voorgenomen interventies (Toth & Mitchell, 2018). Anderen volgen de media om inzicht te krijgen in de activiteiten van opsporingsinstanties. Tot slot bestaan bij de Nederlandse autoriteiten vermoedens dat sommige strafrechtsadvocaten die meerdere cliënten bijstaan in drugszaken, relevante informatie uit afzonderlijke dossiers, bijvoorbeeld over innovatieve opsporingstechnieken of witwasmethoden, delen met andere cliënten (RIEC Zuidwest-Nederland et al., 2013; zie over de rol van advocaten ook Lankhorst & Nelen, 2004; Middleton & Levi, 2004; Nelen & Lankhorst, 2008).

Voor misdaadondernemers is tevens van belang hoe goed zij in staat zijn om op uitvoerders over te brengen hoe zij afschermingsmaatregelen moeten treffen. De 'regels' kunnen immers moeilijk op schrift worden gesteld. De meer ervaren leden van sommige Colombiaanse cocaïnenetwerken zouden uitgebreid aandacht besteden aan het met uitvoerders communiceren over de gedragsregels (Kenney, 2006, p. 37). Voorbeelden van dergelijke *in company training* zijn in Nederland voor zover bekend niet aangetroffen. Sommige regels zijn eenvoudig, zoals blijven zwijgen na een aanhouding, maar andere zijn minder gemakkelijk te leren. Vanzelfsprekend kan het inboezemen van angst voor represailles een rol spelen om ervoor te zorgen dat uitvoerders de afschermingsafspraken naleven, maar ook zij die van goede wil zijn kunnen fouten maken. Dossiers van opsporingsonderzoeken die in de loop der jaren door de auteurs werden bestudeerd, bevatten tal van voorbeelden, zoals leden van criminele samenwerkingsverbanden die afgesproken codewoorden niet wisten te onthouden, een gebrekkige telefoondiscipline of een zekere zorgeloosheid vertoonden, of juist overdreven angstig waren, overal spoken zagen, en vervolgens gingen bellen. Ook buitenlandse zakenpartners konden een risico vormen, bijvoorbeeld wanneer zij afkomstig waren uit landen waar de politie minder bedreven was in stelselmatige observaties of afluisteroperaties en maar niet begrepen waarom zij voor elk wissewasje persoonlijk moesten afspreken (Spapens, 2006). Bovendien konden ook (jaloerse) partners een afschermingsrisico vormen en bijvoorbeeld stennis gaan maken wanneer iemand vanwege criminele activiteiten langer onbereikbaar was dan afgesproken.

3.5 Subculturele factoren

Nederlandse misdaadondernemers zijn vaak afkomstig uit subculturen waar normen en waarden gelden die kunnen afwijken van het maatschappelijke gemiddelde (Klerks, 2000; Huisman & Jansen, 2012; Moors & Spapens, 2017). Subculturen kunnen diverse gedaanten aannemen. Het kan gaan om brede familienetwerken waarbinnen in ruime mate sprake is van crimineel gedrag, of van een afkeer van de overheid, of van gezag in het algemeen. Er wordt in de literatuur daarnaast verwezen naar de subculturen binnen bepaalde achterstandswijken of dorpen, of binnen de groep van woonwagenbewoners, al dan niet in combinatie met criminele familienetwerken (Huisman & Jansen, 2012). Dergelijke gemeenschappen mogen dan verhoudingsgewijs geïsoleerd staan ten opzichte van de rest van de samenleving, ze zijn intern doorgaans relatief hecht (hoewel dat zware conflicten tussen families onderling niet uitsluit) (Huisman & Jansen, 2012; Moors & Spapens, 2017). Binnen deze subculturen en familienetwerken worden vaak ook de kernleden van criminele samenwerkingsverbanden geworven (Van Koppen, 2013; Kleemans, 2014, p. 45; Moors & Spapens, 2017).

Er zijn diverse beschrijvingen van de subculturen in volksbuurten met een overwegend autochtone samenstelling, bijvoorbeeld over de Graafsewijk in Den Bosch en de Vogeltjesbuurt in Tilburg (Elshout, 2006; Tops, 2018). Husken (2001), besteedt bijvoorbeeld ook enkele woorden aan het stadsdeel Amsterdam-Noord, dat in de jaren 1920 werd gebouwd en waar veel gezinnen waren geplaatst die als 'asociaal' werden beschouwd en die weinig gevoelig waren voor autoriteiten. Veel bekende grote criminelen, zoals Charles Zwolsman, kwamen er vandaan (Husken, 2001, p. 14). Toen de handel in cannabis in de jaren tachtig in omvang begon te groeien ontstonden in deze wijk steeds meer criminele samenwerkingsverbanden, waarbij de kopstukken hun vroegere vrienden en klasgenoten inschakelden (Husken, 2001, p. 15).

Uit historische beschrijvingen komt een beeld naar voren van volksbuurten waar afwijkende collectieve normen zwaar op het leven drukten, waar de bewoners moesten zien te overleven in de marge van de samenleving en daar in de loop der tijd zeer bedreven in raakten (Tops, 2018, p. 11). In dergelijke wijken is nog altijd vaak sprake van sterke sociale binding, al dan niet vanwege de vele familiebanden. De buitenwereld wordt echter op afstand gehouden en 'vreemden' die zich in de buurt begeven en zich wat al te nieuwsgierig tonen of er blijven rondhangen, kunnen erop rekenen te worden aangesproken, of weggejaagd. De openbare ruimte is belangrijk. Wanneer het weer het toelaat zit men al snel met de buren in de voortuin, of op de stoep, voorzien van snacks en bier. De deur staat altijd open en men loopt de hele dag bij elkaar binnen (Elshout, 2004, p. 24). Op vakantie gaan de bewoners niet vaak, niet eens zozeer omdat er geen geld voor is, maar omdat men liever onder elkaar is, bijvoorbeeld op een camping in de buurt (Klerks, 2000, p. 221). Inwoners van de Graafsewijk gingen wel naar Spanje op vakantie, maar dan elk jaar naar dezelfde camping, waar ze ook allemaal bij elkaar wilden staan in hetzelfde 'laantje' (Van Gorkum, 2004). De buurt, waar men iedereen kent, biedt veiligheid tegen een vijandige buitenwereld (Tops, 2018, p. 33, p. 116).

De grote meerderheid van de inwoners van dergelijke wijken is niet bij criminele activiteiten betrokken. Een door Elshout geïnterviewde bewoner van de Graafsewijk schatte dat dit gold voor zo'n vijf procent, terwijl vijftien procent incidenteel hand- en spandiensten zou verlenen. Wanneer zich voordeeltjes aandienden zeiden de meeste bewoners echter geen nee: als een auto met goedkope trainingspakken stopte, kochten ze uit de achterbak (Elshout, 2004, p. 67). Criminelen en niet-criminelen laten elkaar in hun waarde, en eventuele problemen worden onderling opgelost. Naar de politie stappen is uit den boze (Elshout, 2004, p. 61; Tops, 2018, p. 113). In de Vogeltjesbuurt werden in het verleden zaken als heling, smokkel en diefstal, zolang er niet van medebewoners in de wijk werd gestolen, eigenlijk niet als crimineel gezien (Tops, 2018, p. 31). In de meer recente jaren zag men ook weinig kwaad in wietteelt.

In de beschrijvingen komt ook de dominante positie van sommige hechte en omvangrijke familienetwerken naar voren (Elshout, 2004, p. 57; Tops, 2018, p. 33). Dergelijke families hebben een dubbele rol in deze volksbuurten. Enerzijds genieten ze aanzien, onder meer door vrijgevigheid (zie ook Bruinsma, Ceulen & Spapens, 2018). De voetbalclub, de sportvereniging, de scholen en ook de jaarmarkt en het buurtfeest kunnen rekenen op financiële steun (Tops, 2018, p. 116). Ze investeren ook in mensen die het moeilijk hebben, om later weer een gunst terug te kunnen vragen (zie ook Moors & Spapens, 2017). Daar staat anderzijds tegenover dat familieleden tevens een strakke sociale controle uitoefenen, en daarmee de buurten terroriseren (Elshout, 2004, p. 56; zie ook Crocker et al., 2019; Clark, Fraser & Hamilton-Smith, 2021, voor soortgelijke voorbeelden in volksbuurten in een Engelse, respectievelijk Schotse, stad).

Klerks (2000) beschreef een crimineel samenwerkingsverband waarin, hoewel hij dit niet expliciet noemt, een familie van woonwagenbewoners een prominente rol speelde. Overigens verschilt die subcultuur niet wezenlijk van die van die van de volksbuurten. Toen deze wijken omstreeks de jaren 1920 werden gebouwd, kwamen er ook veel reizigersfamilies terecht omdat de overheid het rondtrekken aan banden had gelegd. Voorts bestaan er ook allerlei familiebanden tussen inwoners van deze wijken en degenen die nog in de 'wagen' wonen (Tops & Tromp, 2017, p. 88-89; Moors & Spapens, 2017). Ook de woonwagengemeenschap kenmerkt zich door een zekere isolatie, terwijl er tegelijkertijd onderling sprake is van sterke gevoelens van verbondenheid, hier eveneens door tal van familiale dwarsverbanden (Huisman & Jansen, 2012). Klerks (2000) beschrijft dat het maken van snelle winst zonder daar ogenschijnlijk veel inspanning voor te hoeven doen, sterk bijdroeg aan het genoten aanzien (Klerks, 2000, p. 312). Er werd gehandeld in alles wat los en vast zit: drugs, auto's, horloges, sieraden, enzovoorts (Klerks, 2000, p. 313).

De houding is sterk materialistisch: onderwijs heeft niet de hoogste prioriteit en geld verdienen wordt beschouwd als de enige manier van vooruitkomen. Er worden vaak bijnamen gebruikt, niet alleen om redenen van afscherming. Zeker binnen reizigersfamilies is het gebruikelijk dat kinderen dezelfde voornamen hebben als die in voorgaande generaties werden gebruikt, waardoor een bijnaam handig is om het onderscheid te maken. Klerks wijst ook op het belang van samen vertier en menselijke warmte zoeken (Klerks, 2000, p. 304-306). Feesten zijn gelegenheden om welvarendheid te tonen, maar ook voor gulheid, genegenheid en belonen van trouw. Vakanties worden, net als in de Graafsewijk, veelal in familieverband of met bevriende gezinnen doorgebracht.

In een aantal opzichten zijn de normen en waarden uiterst conservatief. Dat geldt met name voor het gedrag van vrouwen en de kinderen, hoewel de laatsten gewoonlijk op een voetstuk worden gezet en van alle materiële geneugten voorzien. In de Vogeltjesbuurt werden de kinderen geacht te luisteren. De ouders waren streng en strak in de opvoeding, vooral bij de meiden (Tops, 2018, p. 113). De kinderen staan voorop en er zijn duidelijke afkeurende opvattingen over kindermishandeling en armoede, laat staan over kinderpornografie. Over de eigen kinderen spreekt men met een haast sentimentele affectie (Klerks, 2000, p. 307).

Hoewel de kinderen voorop staan, is daarmee niet gezegd dat het opgroeien met een vader die actief is in de georganiseerde misdaad geen negatieve consequenties heeft. Zo blijken veel kinderen van criminele kopstukken getraumatiseerd (Van Dijk, Kleemans & Eichelsheim, 2019; Holt, 2021, p. 108). Dit vloeit onder meer voort uit het geweld waarmee de vaders werden geconfronteerd, in de vorm van mislukte of geslaagde liquidatiepogingen, huiselijk geweld, moeders met suïcidale neigingen, verslavingsproblemen bij één of beide ouders, een inval door een arrestatieteam, en het stigma van het zijn van een kind van een grote crimineel. Sergi (2018) liet zien dat in Italiaanse maffiafamilies het aanmoedigen van zonen om gewelddadig en agressief gedrag te vertonen negatief kon uitwerken. Niet alle kinderen hebben daarvoor immers het karakter.

De opvattingen over de rol van vrouwen zijn in de onderwereld sterk klassiek. Holleeder (2006) geeft een voorbeeld van de relatie tussen Cor van Hout en haar zus Sonja. '[Ze] leefden volgens het klassieke rollenpatroon zoals ze dat thuis gewend waren: de man was de baas in huis, hij werkte en zoop, de vrouw deed het huishouden en zorgde voor de kinderen. In de kringen waarin zij verkeerden kwam daar nog een taak bij: de vrouw moest er goed uitzien. En goed betekende het in die kringen heersende schoonheidsideaal: geblondeerd haar, zonnebankbruin en een paar grote borsten. Wie dat niet allemaal van nature had, kocht het. Bij de kapper, de zonnestudio en de plastisch chirurg' (Holleeder, 2016, p. 241). De mannen vertellen hun vrouwen doorgaans weinig over hun criminele activiteiten, hoewel dat niet wil zeggen dat die er geen weet van hebben dat hun partner niet bepaald legaal zijn geld verdient en sommigen actief hand- en spandiensten verlenen. In zaken wordt zonder veel scrupules bedrogen, gedreigd, geweld gebruikt en soms gemoord wanneer de winst in het geding is. Dit soort gedrag wordt echter voor de andere gezinsleden verhuld (Klerks, 2000, p. 306). Vrouwen die al te lichtzinnig gedrag vertonen met mannen uit de eigen sociale groep worden daarop aangesproken, zowel door andere vrouwen als door de mannen. Dit heeft overigens ook praktische redenen, aangezien zoiets kan leiden tot onderlinge jaloezie of conflicten tussen families, die men liever wil vermijden (Klerks, 2000, p. 306).

Vergelijkbare conservatieve opvattingen over de rol van vrouwen zijn ook bij de Italiaanse maffia zichtbaar (De Boer, 2020, Holt, 2021, p. 105) Vrouwen zouden vooral worden gezien als een risico, omdat ze 'zwak' zouden zijn en te veel zouden praten (Nicaso & Danesi, 2021, p. 150 e.v.). Ze spelen een belangrijke rol voor de reputatie en de 'eer' van hun mannen, maar worden voor het overige geacht voor de kinderen te zorgen en zich niet te bemoeien met de zaken van hun criminele partners. Bij de Napolitaanse Camorra is dat overigens anders: hier wordt weliswaar eveneens onderdanigheid verwacht, maar soms spelen vrouwen wel degelijk een

leidinggevende rol, of zijn ze zichtbaar aanwezig in het publieke domein (Di Maria & Lo Verso, 2007, p. 98-99). Er wordt echter verondersteld dat vrouwen pas dergelijke rollen gaan spelen in noodsituaties, bijvoorbeeld wanneer het voortbestaan van de clan in gevaar dreigt te komen als veel mannelijke leden gedetineerd zijn of werden vermoord (Allum & Marchi, 2018).

Er moet echter voor worden gewaakt om subculturele verschillen te veel uit te vergroten. In grote lijnen is de cultuur oer-Hollands, met de bijbehorende directheid (Klerks, 2000, p. 309). De criminele subcultuur lijkt sterk op die van de 'vrije jongens' in de irreguliere autohandel, de handel in oud ijzer, of in bredere zin die van ongeregelde kooplieden, partijenhandelaars en marktkooplui (Klerks, 2000, p. 218). Veel misdaadondernemers uit de Hollandse netwerken van de jaren 1990 hadden dan ook een achtergrond in deze handel. Ook daar gaat het om slim zakendoen en maximaal profijt te trekken van gelegenheden die zich aandienen. Gewiekstheid, lef, directheid en brutaliteit en soms ook bedrog, zijn kenmerkend voor de stijl van ondernemen (Klerks, 2000, p. 312). De zaken doet men op gevoel en het verwerven van grote ondernemingen is geen doel. De drugshandel zagen ze niet als wezenlijk anders. Zo noemde Mink K. zijn hasjzaken slechts 'ambulante handel' (Husken, 2007, p. 42). Over successen wordt door de vrije jongens niet geheimzinnig gedaan, maar kenmerkend is wel dat ze over hun financiële handel en wandel zeer terughoudend zijn (Klerks, 2000, p. 225). Hier is derhalve een parallel zichtbaar met het afschermen van criminele geldstromen, waarin criminele kopstukken eveneens bedreven lijken te zijn, gezien de problemen die instanties ondervinden bij het vinden en ontnemen van misdaadgeld (Abraham et al., 2021).

De beschikbare informatie beperkt zich grotendeels tot de 'Hollandse netwerken' ofschoon daarbinnen ook tal van nationaliteiten of personen met een migratieachtergrond kunnen worden aangetroffen. Meer recentelijk zijn er geen uitgebreide studies verricht naar de subculturen waaruit in Nederland actieve criminele netwerken afkomstig zijn. Wel bleek uit onderzoek naar criminele families in Noord-Brabant dat in de jongste generaties door de dochters ook relaties werden aangeknoopt met mannen met een Noord-Afrikaanse of Oost-Europese achtergrond (Moors & Spapens, 2017). Er zijn in de afgelopen jaren ook 'nieuwe' criminele netwerken opgekomen, zoals de zogenoemde 'Mocro-maffia.' Daarbij moet worden aangetekend dat die netwerken evenmin mono-etnisch zijn samengesteld, en ook niet geheel 'nieuw' zijn omdat ze nauw samenwerken met anderen uit de Nederlandse onderwereld (Moors & Spapens, 2017). Een in het kader van het onderhavige onderzoek geïnterviewde respondent zette dan ook twijfels bij de vraag of zij wezenlijk anders te werk gaan dan de 'Hollandse netwerken.' In hoeverre specifieke subculturele of clanachtige factoren een rol spelen bij dergelijke groepen, wordt momenteel nader onderzocht door Tilburg University, EMMA en de Nationale politie, maar de uitkomsten zijn nog niet beschikbaar.

3.6 Drijfveren van misdaadondernemers

De drijfveren van misdaadondernemers lijken op het eerste gezicht eenvoudig, namelijk het genereren van zoveel mogelijk inkomsten om daarmee een luxeleven te kunnen leiden, ervoor te zorgen dat kinderen in materiële zin niets tekortkomen, eventueel ook andere familieleden financieel te ondersteunen, en indien mogelijk die welstand over te dragen aan de volgende generaties. Gezien hun bestedingspatronen (zie hoofdstuk 5) zijn dat ongetwijfeld belangrijke drijfveren, hoewel een langetermijnperspectief nogal eens lijkt te ontbreken. Criminele activiteiten worden gezien als een manier om in korte tijd veel geld te verdienen en een leven te vermijden waarin hard moet worden gewerkt voor weinig geld (Klerks, 2000, p. 307, zie ook Tops & Tromp, 2017, p. 103). Bovendien is de verleiding groot om het geld direct uit te geven aan een luxe levensstijl. Een door Unger en collega's (2019, p. 40) geïnterviewde gedetineerde verwoordde dit als volgt: 'voor een klus bedenk je vaak waar je het geld aan wilt uitgeven. Vaak wil je het geld investeren, als een vaste bron van inkomsten. Maar wanneer ik het geld eenmaal heb, geef ik het toch uit aan allerlei leuke dingen en blijft er weinig over.' De verleiding van en gewenning aan een luxe levensstijl is een belangrijke drijfveer om in de criminaliteit actief te blijven (Unger et al., 2019, p. 40). Tegelijkertijd zijn criminele inkomsten op langere termijn, zelfs voor succesvolle misdaadondernemers, meestal niet hoog en stabiel genoeg om te kunnen gaan rentenieren (Matrix Knowledge Group, 2007). Daarbij moet tevens in het oog worden gehouden dat in de onderwereld, net als in het gewone leven, de meeste uitvoerende leden van criminele netwerken geen grootverdieners zijn (Wilson & Abrahamse, 1992; Van Duyne & de Miranda, 1999; McCarthy & Hagan, 2001; Van Duyne & Soudijn, 2010).

Hoewel financiële motieven belangrijk zijn, kunnen er in de literatuur aanwijzingen worden gevonden dat geld niet de enige drijfveer vormt. Zoeken naar status, respect, plezier en spanning en het behouden daarvan, spelen evenzeer een rol (Klerks, 2000; Moors & Spapens, 2017). De behoefte aan status is, in tegenstelling tot

de behoefte aan geld, onbegrensd (Storr, 2021). Geld en de macht die daaruit voortvloeit, kunnen ook worden gezien als statussymbolen en het verwerven ervan hoeft geen op zichzelf staand doel te zijn. Relatief grote uitgaven aan luxegoederen en een luxe levensstijl kunnen derhalve statusverhogend werken (Klerks, 2000; RIEC Zuidwest-Nederland et al., 2013; Moors & Spapens, 2017). Er zijn echter ook misdaadondernemers die (relatief) bescheiden wonen, er geen exorbitante hobby's op nahouden en weinig behoefte hebben aan verre vakanties (Moors & Spapens, 2017, p. 125). Dit sluit niet uit dat zij hun status juist ontlenen aan het zijn van een succesvol misdaadondernemer en genieten van het 'respect' dat zij daarmee verkrijgen binnen de eigen sociale gemeenschap of de onderwereld (Amir, 1989). De behoefte aan status en de angst om die te verliezen, zou ook een reden zijn om niet te stoppen. Met pensioen gaan zou bovendien kunnen worden uitgelegd als zwakte en collega-criminelen aanleiding kunnen geven om te proberen geld of goederen af te pakken (Amir, 1989).

Een volgende mogelijke bron van motivatie is de spanning van het criminele zakendoen. Onderzoek naar de *thrills* die het plegen van strafbare feiten oplevert, richt zich voornamelijk op straatcriminaliteit en niet op georganiseerde misdaad (Miller, 1958; Katz, 1988). Toch wordt de voldoening die geslaagde meer grootschalige drugstransacties opleveren, ook op diverse plaatsen genoemd in relatie tot georganiseerde (drugs)criminaliteit (Klerks, 2000; Van Koppen, 2013). 'We hoeven het allang niet meer te doen voor het geld, we doen het gewoon voor de kick' (Husken, 2007, p. 142). Systematisch inzicht ontbreekt echter.

Tot slot wordt verwezen naar de sociale voldoening die het deel uitmaken van een criminele groep met zich mee kan brengen (Van Koppen, 2013). Gelijkgestemden uit de onderwereld gaan er regelmatig op uit, bezoeken sportwedstrijden, gaan gezamenlijk het nachtleven in, enzovoorts. Mink K. en zijn mannen vormden bijvoorbeeld een 'hechte jongensclub', die naast de drugshandel ook 'leuke dingen' deed. De buitenlandse reisjes en het verblijf van de vrienden en kennissen werden uitvoerig op video vastgelegd (Husken, 2007, p. 46). Het gevoel van vrijheid en autonomie neemt derhalve een belangrijke plaats in (Klerks, 2000, p. 314).

3.7 Besluit bij hoofdstuk 3

Misdaadondernemers, oftewel degenen die een leidinggevende positie hebben binnen criminele samenwerkingsverbanden, spelen een cruciale rol in relatie tot het vestigingsklimaat. Zij zijn degenen die in belangrijke mate het 'criminele beleid' bepalen, bijvoorbeeld ten aanzien van de vraag welke marktkansen ze wel of niet willen benutten. Hun persoonskenmerken en vaardigheden bepalen derhalve tevens de wijze waarop criminele bedrijfsprocessen kunnen worden uitgevoerd. Het verkrijgen van inzicht in de achtergronden van de leidende en innovatieve leden van criminele netwerken en wat hun besluitvorming beïnvloedt, is van groot belang om de wijze waarop illegale activiteiten worden uitgevoerd beter te begrijpen, naast het vanuit een netwerkperspectief beter kunnen beoordelen bij welke schakels binnen criminele netwerken het meest efficiënt en effectief kan worden geïntervenieerd. Dit inzicht ontbreekt echter nog grotendeels.

Dit hoofdstuk laat zien dat er op het vlak van het 'begrijpen van de tegenstander', nog veel te winnen valt (zie ook Home Office, 2011, p. 8, voor vergelijkbare overwegingen). Systematisch onderzoek naar, bijvoorbeeld, gedragsprofielen van criminele kopstukken, is niet of nauwelijks verricht. Om die reden moest in dit hoofdstuk voor een belangrijk deel een beroep worden gedaan op meer anekdotische informatie. Toekomstig nader onderzoek is dan ook dringend gewenst.

4 Het criminele bedrijfsproces (meso)

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op factoren die op mesoniveau de uitvoering van ondermijnende criminele activiteiten beïnvloeden. Daarbij gaat het hier meer specifiek over de uitvoering van het criminele 'bedrijfsproces' en wat daarvoor benodigd is. In paragraaf 4.2 worden deze factoren nader geoperationaliseerd, waarna ze in de navolgende paragrafen (4.3 tot en met 4.7) verder worden geanalyseerd. In paragraaf 4.8 volgt wederom een kort besluit bij dit hoofdstuk.

4.2 Operationalisering van het criminele bedrijfsproces

Het kunnen uitvoeren van een complex crimineel bedrijfsproces, dat wil zeggen een illegale activiteit die (meer langdurige) samenwerking vereist en uiteenlopende hulpmiddelen, berust zoals hiervoor werd uiteengezet, op twee voorwaarden: criminele contacten en het (kunnen) organiseren van het logistieke proces (Spapens, 2006; Van Koppen, 2013). Daarbij wordt vanuit theoretisch-criminologisch perspectief gebruikgemaakt van de sociale netwerk- en economische benaderingen. In de volgende figuur zijn de relevante factoren die daaruit voortvloeien samenhangend weergegeven.

Figuur 3 Operationalisering crimineel bedrijfsproces (meso)

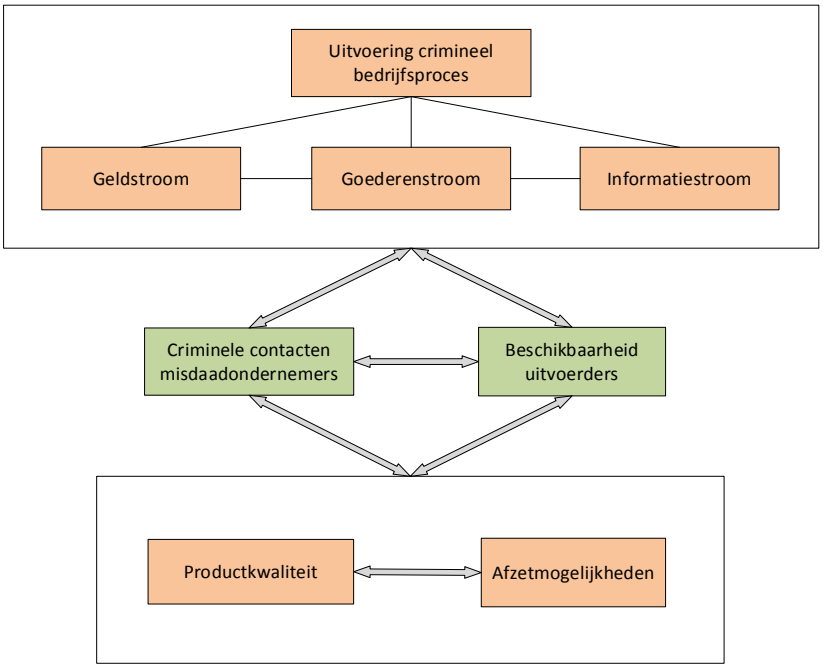

Het schema is zowel van toepassing op de (groot)handel in verdovende middelen als op drugsproductie, hoewel de criminele bedrijfsprocessen enkele verschillen vertonen. Centraal in het model staan de criminele (handels)contacten, waarover een misdaadondernemer vanuit een netwerkperspectief (groen) dient te beschikken. Daarnaast moet de misdaadondernemer, wederom vanuit een netwerkperspectief, toegang hebben tot uitvoerders met geschikte kwalificaties, waarbij gemotiveerde (potentiële) daders tevens voorhanden moeten zijn (Cohen & Felson, 1979).

De daadwerkelijke uitvoering van het criminele bedrijfsproces kan vanuit een logistiek perspectief worden benaderd (oranje). Daarbij gaat het om het organiseren van een geldstroom, goederenstroom en informatiestroom (Spapens, 2006). Dergelijke stromen vragen om uiteenlopende activiteiten en hulpmiddelen, zoals transportmiddelen, productie- en opslaglocaties en productiemiddelen, bijvoorbeeld voor synthetische drugs.

De veronderstelling in dit deel van het conceptuele model is dat de kennis en vaardigheden van de betrokkenen en de wijze waarop zij het logistieke proces uitvoeren, de kwaliteit van het 'product' bepalen. Daarmee wordt gedoeld op hoe de afnemer, en uiteindelijk de consument, de kwaliteit van de verdovende middelen beoordeelt, maar ook op zaken als leveringszekerheid en betrouwbaarheid, met inbegrip van de financiële afwikkeling en (afgeschermde) communicatie. Deze factoren bepalen op hun beurt de afzetmogelijkheden op langere termijn en daarmee ook de bestendigheid of de ontwikkeling van handelscontacten.

4.3 Beschikbaarheid van criminele contacten

Vanuit een netwerkperspectief is het voor de misdaadondernemer cruciaal om over contacten te beschikken in de onderwereld. In deze paragraaf beperken we ons tot de contacten op 'hoog' niveau tussen misdaadondernemers, dat wil zeggen zakelijke relaties met grootschalige leveranciers of afnemers van verdovende middelen, of chemicaliën, in binnen- en buitenland. De wijze waarop deze netwerkcontacten tot stand komen, overlapt tot op zekere hoogte met die in relatie tot 'uitvoerend' personeel. Systematisch onderzoek naar de specifieke vraag hoe deze contacten zich ontwikkelen is niet voorhanden, maar op basis van de literatuur kunnen wel een aantal lijnen worden ontwaard.

Zo wijzen Madarie en Kruisbergen (2019) bijvoorbeeld op de betekenis van het koloniale verleden, de arbeidsmigratie en vervolgmigratie voor het ontstaan van handelscontacten tussen Nederlandse misdaadondernemers en leveranciers van verdovende middelen in bronlanden. Nederland telt relatief veel inwoners die banden hebben met landen en regio's waar drugs als cocaïne, heroïne en cannabis op grote schaal worden geproduceerd of waar doorvoer plaatsheeft. Die banden stellen hen in staat een rol van bruggenbouwer te vervullen tussen criminele samenwerkingsverbanden in Nederland en het buitenland.

Ondernemende types die over de juiste vaardigheden beschikken, kunnen 'klein' beginnen en hun contactennetwerk langzaam opbouwen. Zichzelf opwerken vanuit een meer ondergeschikte rol binnen een crimineel samenwerkingsverband, is ook niet onmogelijk. 'Bodyguards' lijken in dat opzicht in een goede positie te verkeren, wellicht omdat zij vaak in de directe nabijheid van hun 'bazen' verkeren en aldus de kunst kunnen afkijken, in combinatie met de gewelddadige reputatie waarover zij beschikken. Daarnaast hebben deze beschermers een vertrouwenspositie, die hoge eisen stelt aan hun loyaliteit (Van de Bunt & Kleemans, 2007, p. 56; zie ook Chin, 2014, p. 225).

In de literatuur wordt regelmatig verwezen naar het belang van bruggenbouwers (Zie bijvoorbeeld Pearson & Hobbs, 2001; Kleemans, Brienen & Van de Bunt, 2002; Zaítch, 2002; Spapens, 2006; Van de Bunt & Kleemans, 2007; Malm & Bichler, 2011). Er kan worden aangenomen dat meer grootschalige handelscontacten tussen leveranciers en afnemers niet *out of the blue* ontstaan, maar doorgaans via tussenpersonen worden gelegd. Het zijn van bruggenbouwer hoeft op zichzelf niet te leiden tot een belangrijke positie in een crimineel samenwerkingsverband, bijvoorbeeld omdat zij na het leggen van het initiële contact niet meer nodig zijn. Degenen die over geschikte vaardigheden beschikken, en over toegang tot investeringsmiddelen, kunnen mogelijk wel in een gunstige positie komen om hun eigen rol uit te bouwen (Spapens, 2002; Deković, Kirin & Ukić, 2015).

Met name telgen van criminele families of familienetwerken, lijken bij het ontwikkelen van hun contactennetwerk een voorsprong te hebben. De jongere generaties kunnen tevens profijt trekken van de reputatie van de familie. Uit onderzoek valt bijvoorbeeld af te leiden dat binnen bredere familienetwerken gebruik wordt gemaakt van elkaars contacten (Moors & Spapens, 2017). Een periode in detentie biedt eveneens de mogelijkheid om nieuwe criminele contacten te ontwikkelen. In de literatuur zijn daarvan uiteenlopende voorbeelden te vinden. Criminele netwerkcontacten kunnen ook worden uitgebouwd door concrete samenwerking in illegale activiteiten. Misdaadondernemers kunnen bijvoorbeeld samenwerken bij de handel in XTC en wanneer deze naar tevredenheid verloopt, van elkaars contacten gebruikmaken om op andere drugsmarkten activiteiten te gaan ontplooien.

Op internationaal niveau kan worden verwezen naar bepaalde *hotspots* waar leden van het criminele milieu zich thuis voelen en elkaar kunnen ontmoeten. In eigen land is de kans groot dat zij gemeenschappelijke interesses delen en elkaar bijvoorbeeld tegenkomen op bepaalde sportscholen of in specifieke segmenten van het uitgaansleven. Ook in het buitenland is sprake van dergelijke ontmoetingsplaatsen. De Spaanse badplaats Marbella en de omliggende regio stond bijvoorbeeld lange tijd bekend als een plek waar onderwereldfiguren uit allerlei windstreken vastgoed bezaten en elkaar ontmoetten (Van den Boom, 2005; Goossens, 2021). Thans lijkt Dubai in dat opzicht een belangrijke rol te spelen (Vugts en Laumans, 2021).

Hoewel bruggenbouwers belangrijk zijn, bestaan er ook voorbeelden waarin inkopers uit het buitenland vermoedelijk zonder over eerdere criminele contacten in Nederland te beschikken, op zoek gingen naar leveranciers. Een in het kader van onderzoek door Spapens (2006) geïnterviewde gedetineerde, verklaarde dat het in Nederland relatief gemakkelijk was om contacten te leggen in bijvoorbeeld growshops of coffeeshops, omdat er altijd wel personen rondhingen die als tussenpersoon konden optreden. Diens ervaring was dat een bepaalde wijze van zichzelf presenteren vaak al genoeg was om vanzelf te worden benaderd. Het risico te maken te hebben met een *undercover* politiefunctionaris werd kennelijk niet als bijzonder hoog ingeschat, waarbij zij aangetekend dat het trachten te leggen van contacten met een potentiële drugsleverancier, althans in Nederland, nog niet direct een strafbaar feit oplevert. Bovendien zijn het uiteraard niet de criminele kopstukken die deze zoekersrol vervullen.

Daarnaast verblijven ook 'inkopers' van buitenlandse criminele samenwerkingsverbanden voor langere perioden in Nederland, al dan niet om zich tegelijkertijd te verbergen voor de opsporingsinstanties in eigen land. Ondergedoken maffialeden vervulden bijvoorbeeld die rol (Project Cerca Trova, 2017). Er zijn ook voorbeelden van Britse criminelen die in Nederland verbleven om verdovende middelen in te kopen en transporten te organiseren, overigens naast een hele reeks andere nationaliteiten (Zaítch, 2002; Soudijn & Huisman, 2010).

Het is een interessante en lastig te beantwoorden vraag in hoeverre Nederlandse misdaadondernemers in het buitenland actief op zoek moeten naar handelspartners om hun geïmporteerde of geproduceerde verdovende middelen aan te kunnen verkopen. Het lijkt er meer op dat inkopers zich namens deze dealers in Nederland melden met hun boodschappenlijsten. Zo bleken verschillende criminele kopstukken in families, die werden onderzocht door Moors en Spapens (2017), nauwelijks Engels of een andere vreemde taal te spreken, maar desalniettemin uitstekend in staat te zijn om op grote schaal internationaal te handelen in XTC, hoewel uiteraard niet is uitgesloten dat zij beschikten over uitvoerders die wel over talenkennis beschikten. Internationaal handelen is vanzelfsprekend gemakkelijker wanneer er niet actief hoeft te worden gezocht naar klanten.

4.4 Beschikbaarheid van uitvoerders

Om criminele bedrijfsprocessen te kunnen realiseren, is uiteenlopend uitvoerend personeel nodig, al naar gelang het type criminaliteit waaraan een bijdrage wordt gevraagd en de daarvoor noodzakelijke expertise (Kleemans & De Poot, 2008). De wetenschappelijke literatuur laat zien dat opgroeien in arme wijken in de grote steden en sociaaleconomisch achtergestelde omgevingen, een belangrijke voedingsbodem biedt voor instroom in georganiseerde misdaad. Een carrière in de maffia is bijvoorbeeld aantrekkelijk voor jongeren die kampen met een gebrek aan geld of goederen, of een ondersteuningsnetwerk (Albini, 1971; Hess, 1996; Behan, 1996; Arsovska, 2015). Daarnaast spelen familierelaties een belangrijke rol, evenals langjarige vriendschapsrelaties tussen leden van criminele samenwerkingsverbanden, die veelal in dezelfde buurten opgroeiden (Van Koppen, 2013). Voor oudere uitvoerders kunnen negatieve *life events*, zoals een faillissement of echtscheiding doorslaggevend zijn om de stap naar de onderwereld te maken (Van Koppen, 2013). Hoe groot de 'vijver' van bereidwillige uitvoerders in Nederland precies is, valt niet te schatten. Incidenteel kan binnen een crimineel samenwerkingsverband sprake zijn van personele krapte, maar dat heeft vermoedelijk meer te maken met het feit dat een misdaadondernemer nu eenmaal geen vacatures kan uitzetten en derhalve afhankelijk is van diens netwerk van personen die in principe bereid en in staat zijn om deel te nemen in illegale activiteiten.

Veel van het criminele handwerk vraagt betrekkelijk beperkte expertise: een zekere handigheid met voertuigen of installatiewerk is nuttig, alsmede ervaring met aanhouding en verhoor door de politie, maar beschikbaarheid op de meest ongeregelde tijden lijkt een meer doorslaggevend selectiecriterium, althans voor degenen die meer dan ad-hoc uitvoeringsrollen vervullen. Dergelijke uitvoerders worden in de regel gevonden binnen de *extended family*, onder vrienden, of bij buurt- of leeftijdsgenoten waarmee de misdaadondernemer een zekere vertrouwensband heeft (Van de Bunt & Kleemans, 2007, p. 77). Deze 'rekrutering' verloopt vooral organisch. Specifieke kennis wordt met name gevraagd van dienstverleners. In de onderwereld gaat het bijvoorbeeld om personen die valse identiteitsbewijzen kunnen leveren, maar in die gevallen is slechts sprake van levering tegen betaling en niet van rekrutering. Ook faciliteerders uit de bovenwereld hoeven hun diensten niet per se te beperken tot één misdaadondernemer. Daarbij valt te denken aan het verzorgen van het papierwerk rondom de import en export van goederen die als deklading kunnen worden gebruikt, het verzorgen van weg- of maritiem transport, het manipuleren van de stroomtoevoer ten behoeve van wietkwekerijen, het leggen van contacten met leveranciers van legale chemicaliën voor de productie van synthetische drugs, het opzetten van

witwasconstructies, corrupte medewerkers van publieke of private partijen die informatie leveren of hand- en spandiensten verlenen, enzovoorts. Bovenwerelddienstverleners met de gewenste expertise zijn in principe in ruime mate beschikbaar: het komt er dus vooral op neer degenen te spotten die om wat voor reden dan ook bereid zijn vrijwillig de stap naar de onderwereld te maken en in te spelen op hun motivaties, zoals een zucht naar geld, spanning of het 'ongebonden' leven. Wanneer het doelwit kwetsbaarheden vertoont, zoals een gokverslaving, of anderszins te maken heeft met financiële perikelen en schulden, kan daarvan misbruik worden gemaakt om afhankelijkheidsposities te creëren (zie ook May & Bhardwa, 2018).

Tot slot kunnen uitvoerders worden onderscheiden die het meest risicovolle werk verrichten, zoals smokkelen, en derhalve meer op afstand van de andere leden van het criminele samenwerkingsverband moeten staan. In meer algemene sociaaleconomische termen kan worden verwezen naar kansenongelijkheid en gebrek aan maatschappelijk perspectief, voor bijvoorbeeld jongeren in achterstandswijken, waardoor zij aangetrokken kunnen worden door 'rolmodellen' die crimineel actief zijn en succes etaleren. Zulke 'wegwerpmedewerkers' worden doorgaans gevonden binnen kwetsbare groepen, bijvoorbeeld jongeren in achterstandswijken die nog aan het begin staan van een criminele carrière en graag 'vooruit' willen, verslaafden, personen met psychische problemen of licht verstandelijk beperkingen, of een combinatie van deze kwetsbaarheden (zie ook Sergi, 2021). De instapdrempel voor kwetsbare jongeren om bijvoorbeeld als drugkoerier op te treden zou laag zijn, terwijl de verdiensten substantieel zijn (Noordanus, 2020, p. 7; Tops & Tromp, 2020, p. 125 e.v.).

Omtrent de vraag tot op welke hoogte de criminele 'arbeidsmarkt' zich internationaal uitstrekt, is slechts anekdotische informatie beschikbaar. De afgelopen jaren doken vanuit Mexico ingevlogen laboranten in Nederland op in laboratoria waar methamfetamine werd geproduceerd. In het verdere verleden ging het enkele keren om Chinese laboranten. De redenen zijn onduidelijk: van de laatstgenoemden werd destijds door de politie verondersteld dat zij in Nederland kwamen 'leren' hoe XTC te produceren, om deze kennis in het buitenland te kunnen inzetten. Zij werkten echter met name voor criminele samenwerkingsverbanden waarin Chinese immigranten een rol speelden, dus het valt ook niet uit te sluiten dat zij al over de benodigde expertise beschikten en werden ingeschakeld vanwege hun afkomst (Spapens, 2006). Van de Mexicaanse laboranten wordt eveneens aangenomen dat zij over kennis beschikken die in Nederland (nog) niet voorhanden is. Daarnaast wordt in de media het milde strafklimaat aangehaald: het zou om die reden voor de Mexicaanse kartels aantrekkelijker zijn om hier te produceren dan in het thuisland (Heilbron, 2020). Daar staat echter weer tegenover dat de pakkans in Mexico in gebieden waar kartels *de facto* de dienst uitmaken, vermoedelijk zeer laag is. Het voordeel van produceren in Nederland zou er wel in kunnen liggen dat er geen overzeese smokkel hoeft plaats te vinden. Daarnaast zijn Colombianen aangetroffen in zogenoemde cocaïnewasserijen, vermoedelijk vanwege hun kennis over extractieprocessen (Visscher, 2020). Tot slot kan erop worden gewezen dat tijdens de 'oorlog in de Amsterdamse onderwereld' die in de jaren negentig begon, regelmatig gebruik werd gemaakt van huurmoordenaars uit het voormalige Joegoslavië, vanwege de 'expertise' die zij tijdens de Balkanoorlogen hadden opgedaan (Bovenkerk, Siegel, & Zaitch, 2003). De criminele arbeidsmarkt lijkt dan ook eerst en vooral een nationaal, en waarschijnlijk zelfs eerder een regionaal of lokaal karakter te hebben, dan dat deze zich internationaal uitstrekt (Spapens, 2012).

In al deze voorbeelden waarin buitenlandse uitvoerders werden ingeschakeld, was sprake van netwerkcontacten met Nederlandse criminelen, bijvoorbeeld om geschikte productieplaatsen te kunnen vinden en om productiemiddelen aan te schaffen (Van der Lee, 2022a, 2022b). Onderzoek in Italië laat zien dat migranten kwetsbaar zijn om te worden ingezet voor het meer risicovolle criminele handwerk, zoals het dealen van drugs, maar dat sommigen van daaruit wel kunnen doorgroeien naar een positie van meer grootschalige handelaar. Op die manier zouden bijvoorbeeld criminele groepen van Albanese herkomst in Milaan de tussenhandel in heroïne hebben overgenomen van Turkse criminele groeperingen, hoewel zij wel afhankelijk blijven van Italiaanse grootleveranciers (Becucci, 2004, p. 260, p. 269).

4.5 De uitvoering van het criminele bedrijfsproces

Vanuit een economisch perspectief wordt naar georganiseerde (drugs)criminaliteit gekeken als een logistiek proces. De uitvoering daarvan vergt de organisatie van een goederenstroom, geldstroom en informatiestroom. Bij elk daarvan moet een beroep kunnen worden gedaan op zowel fysieke hulpmiddelen als diensten. Die kunnen deels worden betrokken in de criminele onderwereld en deels in de legale 'bovenwereld' (Zie bijvoorbeeld Purvis & Gundur, 2019).

4.5.1 Goederenstroom

Wanneer de logistieke processen in relatie tot drugscriminaliteit worden beschouwd, kan een globaal onderscheid worden gemaakt tussen grootschalige drugsproductie enerzijds en drughandel anderzijds. Deze processen overlappen elkaar voor een groot deel, hoewel drugsproductie voor een deel specifieke hulpmiddelen vereist, zoals chemicaliën of 'ketels' voor de fabricage van synthetische drugs en productieplaatsen. De kern van het logistieke proces is steeds het transport van producten en productiemiddelen van en naar de juiste locaties (Bovenkerk & Lempens, 1996; Kleemans et al., 2002; Van der Beken et al. 2012; Kruisbergen et al., 2012; Staring et al., 2019; Vermeulen, 2019; Bervoets et al., 2021). Het is daarbij essentieel om te voorkomen dat transporten worden onderschept door de autoriteiten, of gestolen door collega-criminelen. Een internationaal crimineel transport hoeft derhalve niet per se efficiënt te zijn in de zin van snelheid, de gevolgde route, of het zo laag mogelijk houden van de transportkosten, zoals voorop staat bij legale goederen (Morselli, Giguère & Petit, 2007).

Transport van verdovende middelen of productiemiddelen voor synthetische drugs naar Nederland
Bij het transport van in het buitenland vervaardigde verdovende middelen naar Nederland, gaat het vooral om cocaïne, maar ook cannabis, met name hasjiesj, en heroïne worden naar ons land gesmokkeld (Boerman et al., 2017). Datzelfde geldt voor chemicaliën en productiemiddelen die uit het buitenland worden betrokken (Vijlbrief, 2012). Om te beginnen zal daarbij een keuze moeten worden gemaakt ten aanzien van de wijze van transport: over de weg; per schip; per vliegtuig; per koerier; of per postpakket.

De volgende keuze is of het transport in eigen beheer wordt uitgevoerd door het criminele samenwerkingsverband, wat inhoudt dat transportmiddelen moeten worden gehuurd of gekocht, of dat gebruik wordt gemaakt van reguliere transporteurs, die al dan niet bewust de illegale goederen vervoeren. Een alternatieve optie is om het transport uit te besteden aan een criminele 'onderaannemer', die over specifieke expertise en transportmiddelen beschikt, of een 'smokkellijn' vanaf een bepaald vertrekland in bedrijf heeft (Spapens, 2006).

De eerste optie is het meest bewerkelijk. Niet alleen moet er worden geïnvesteerd in het transportmiddel, wat bijvoorbeeld bij een zeewaardig schip of vliegtuig met voldoende vliegbereik, een forse investering vergt, terwijl de aankoop tevens moet worden verhuld om te voorkomen dat deze naar leden van het criminele samenwerkingsverband leidt. Daarnaast is het aanwerven van een gekwalificeerde scheepsbemanningen of piloten noodzakelijk, die aan zekere betrouwbaarheidseisen moeten voldoen. In plaats van kopen, is leasen of huren een optie, maar ook in dat geval zal bij de verhuurder de indruk moeten worden gewekt dat sprake is van een betrouwbare huurder, zeker wanneer er 'eigen' bemanningen worden ingezet. Hoewel er in de casuïstiek voorbeelden zijn waarin drugssmokkelaars werkten met eigen zeewaardige vaartuigen of vliegtuigen, dat laatste met name in Zuid-Amerikaanse landen en het Caraïbisch gebied in de jaren 1980, lijkt dit bij Nederlandse criminelen geen veel voorkomende werkwijze (Van Duyne, Kouwenberg & Romeijn, 1990; Wiley, 1992; Klerks, 2000; Friesendorf, 2005; Spapens, 2006). Wanneer de import over de weg kan plaatsvinden, bijvoorbeeld omdat de verdovende middelen of productiemiddelen vanuit overzeese vertrekpunten elders in Europa zijn aangekomen, is het kopen of huren van vrachtwagens, personenvoertuigen, of campers, eenvoudiger (zie hierna). Ook hier kunnen verhullingsmaatregelen noodzakelijk zijn, om traceerbaarheid naar het criminele samenwerkingsverband te voorkomen. Daarnaast valt te denken aan het inbouwen van verborgen ruimtes in een voertuig of oplegger. Dit kan zo nodig worden uitbesteed aan specialisten, bijvoorbeeld in de autobranche (Mehlbaum, 2020).

De tweede optie, gebruikmaken van reguliere transporteurs, blijkt in de praktijk meer gebruikelijk (Vermeulen, 2019; Staring et al., 2019; Bervoets et al., 2021). Deze kunnen transporten al dan niet met medeweten faciliteren, of althans met de bijdrage van een of meer (gecorrumpeerde) personeelsleden. Wanneer de drugs per schip worden gesmokkeld vanuit een overzees herkomstland, kunnen die tussen of in legaal getransporteerde goederen worden verborgen, zonder medeweten van de daadwerkelijke importeur. Het verbergen van cocaïne tussen zendingen tropisch fruit uit Zuid-Amerika, is daarvan een voorbeeld (Staring et al., 2019; Vermeulen, 2019). Er kan door het criminele samenwerkingsverband ook een zogenoemde deklading worden geregeld, oftewel een eigen goederentransport waarin de middelen kunnen worden verborgen. Een deklading zal wel 'plausibel' moeten zijn, om niet te worden opgemerkt door de algoritmen van de Douane waarmee verdachte transporten worden gevlagd. Wat plausibel is, hangt bijvoorbeeld af van de gevolgde route, de waarde van de lading en de aard van het bedrijf dat op papier, of in werkelijkheid, de ontvanger is. Goederen die niet of nauwelijks vanuit een bepaald land naar Nederland worden getransporteerd, of die hier gemakkelijk of goedkoop kunnen worden verkregen, trekken vanzelfsprekend aandacht. Het transporteren van

legale goederen vergt daarnaast organisatie, zoals het verzorgen van importdocumenten, leggen van contacten met transporteurs of rederijen, enzovoorts, waarvoor specifieke kennis van faciliteerders in de bovenwereld benodigd kan zijn (Staring et al., 2019; Vermeulen, 2019). Tot slot kunnen verhullingsmaatregelen worden genomen, zoals het 'bewerken' van de legale goederen om drugs in te verbergen, tot en met het bijvoorbeeld oplossen van cocaïne in andere stoffen, opdat deze later weer kan worden teruggewonnen (Van der Laan, 2012). Deze activiteiten moeten plaatsvinden in het vertrekland, wat gewoonlijk impliceert dat de verzendende partij ze voor diens rekening neemt.

Wanneer de drugs per vrachtschip worden aangevoerd, ligt de keuze voor om deze in een Nederlandse (of buitenlandse) haven te laten aankomen. Om controles in de grote zeehavens te voorkomen, kan ervoor worden gekozen om de drugs voor de kust door kleinere vaartuigen, bijvoorbeeld een motorboot of vissersschip, te laten overnemen, of de verdovende middelen overboord te zetten en ze later op te laten halen (Kleemans, Van den Berg & Van de Bunt, 1998; Boerman et al., 2017, p. 37). Het direct laten overnemen van de goederen op zee door een kleiner vaartuig, kan voor de bemanning moeilijk verborgen worden gehouden en lijkt weinig voor te komen (Mehlbaum et al., 2021, p. 71). Kleinere hoeveelheden kunnen in principe door een enkel malafide bemanningslid overboord worden gegooid. In het verleden is het ook wel voorgekomen dat de lading drugs onder het schip werd gehangen en voor de kust of in de haven kon worden losgehaakt door duikers (Van Duyne, Kouwenberg & Romeijn, 1990). Dergelijke *modi operandi* vergen voorbereiding en faciliteerders met (nautische) kennis van zaken.

Wanneer de verdovende middelen aankomen in een zeehaven, doorgaans in containers, moeten deze vanaf het haventerrein worden afgevoerd. Een regelmatig toegepaste werkwijze is het uithalen van de drugs voordat de container is gecontroleerd en het haventerrein heeft verlaten (Staring et al., 2019). De 'uithalers' moeten daarvoor illegaal het terrein betreden waar de desbetreffende container, na te zijn gelost vanaf het zeeschip, is neergezet. Havenbedrijven en op de terreinen gevestigde bedrijven nemen steeds uitgebreidere technische preventiemaatregelen, waardoor het uithalers moeilijker wordt gemaakt om ongemerkt op het terrein te komen (Staring et al., 2019). Om dit probleem te omzeilen kunnen corrupte contacten met personen die over toegangspassen beschikken, behulpzaam zijn. Contacten bij de Douane zijn bijzonder waardevol, omdat ze de mogelijkheid bieden om te voorkomen dat containers überhaupt worden gecontroleerd (Staring et al., 2019). De mogelijkheid bestaat ook dat de verdovende middelen uit de lading worden gehaald voordat deze de legitieme afnemer bereikt. Dat gaat in de praktijk weleens mis: er waren in de afgelopen jaren diverse voorbeelden van importeurs van tropisch fruit die cocaïne aantroffen tussen de goederen. Een beruchte casus is die van een fruithandel in het Gelderse Hedel waar medewerkers in 2019 in totaal 400 kilo cocaïne aantroffen tussen een lading bananen, waarna een reeks van aanslagen volgde door criminelen die schadevergoeding eisten (Hotse Smit, 2022).

Wanneer een container is vrijgegeven kan deze worden opgehaald met een vrachtwagen en naar een tijdelijke opslaglocatie worden gereden, waar de drugs uit de deklading kunnen worden gehaald (Staring et al., 2019). Dit wil zeggen dat de ontvanger vooraf die locatie dient te verzorgen. Deze dient idealiter aan een aantal eisen te voldoen, zoals een ligging waar vervoersbewegingen (ook op ongebruikelijke tijden) niet opvallen, of een bedrijfspand waar een voertuig naar binnen kan rijden, zodat er geen goederen in het zicht hoeven te worden gelost. Ook hier zijn afschermingsmaatregelen nodig, bijvoorbeeld het laten huren van de locatie door een katvanger (Van Wijk & Lenders, 2018, p. 24). Criminele samenwerkingsverbanden kunnen er ook voor kiezen om transporten te laten aankomen in kleinere zeehavens, waar de controle minder scherp is dan bijvoorbeeld in Rotterdam, maar zijn daarbij wel afhankelijk van de routes van de rederijen die op deze havens varen (Staring et al., 2019; Van Nimwegen, Spapens & Ceulen, 2021). De theoretische mogelijkheid bestaat voorts om de container met een binnenvaartschip verder te laten vervoeren en deze pas op te halen op een terminal verder landinwaarts, waar de controle wellicht beperkter is (Van Nimwegen, Spapens & Ceulen, 2021).

Chemicaliën voor de productie van synthetische drugs vallen uiteen in middelen die tevens legale toepassingen kennen en stoffen die onder een controleregime vallen. China is een belangrijk herkomstland van chemicaliën, die veelal rechtstreeks per zeeschip naar Nederland worden gezonden, of via andere Europese havens, waarna ze naar ons land worden vervoerd (Vijlbrief, 2012). Dit kan via wegtransport plaatsvinden, maar theoretisch ook per binnenvaartschip of per spoor. Op de laatstgenoemde mogelijkheden bestaat weinig zicht. China heeft inmiddels ook een directe railverbinding met Nederland, maar of deze op enige schaal wordt gebruikt voor het smokkelen van chemicaliën voor synthetische drugsproductie, is ongewis (Van Nimwegen, Spapens & Ceulen, 2021). Legale chemicaliën worden ook in EU-lidstaten betrokken en vervolgens over de weg naar Nederland getransporteerd (Vandaele, Spapens, & Fijnaut, 2008; Vijlbrief, 2012). Chemicaliën voor synthetische drugsproductie worden doorgaans opgeslagen totdat ze worden gebruikt, en ook daarvoor moeten geschikte locaties worden geregeld (Vandaele, Spapens, & Fijnaut, 2008; Tops et al., 2018).

In Nederland geïmporteerde cannabis werd in het verleden ook wel via de zeehavens aangevoerd, of via jachthavens met een verbinding naar zee (Van Duyne, Kouwenberg & Romeijn, 1990; Klerks, 2000; Fijnaut & Roks, 2021). Incidenteel worden nog steeds zendingen cannabis aangetroffen die bijvoorbeeld vanuit West-Afrikaanse landen, zoals Ghana, zijn vertrokken (Transport-online, 2017; Leeflang, 2018). Marokko is het belangrijkste herkomstland van hasjiesj (Boerman et al., 2012; p. 60). Deze wordt rechtstreeks per schip naar Nederland vervoerd, of over de weg vanuit Spaanse havens waar het Europa binnenkomt. Van heroïne wordt aangenomen dat het in de meeste gevallen vanuit Afghanistan over de weg naar Europa wordt getransporteerd (Paoli, Greenfield & Reuter, 2009).

Tot slot kan kleinschalige import van verdovende middelen plaatsvinden in postpakketten, of door middel van drugskoeriers, die per vliegtuig reizen. De zogenoemde 'bolletjesslikkers' vormden begin jaren 2000 een serieus probleem op de luchthaven Schiphol, vooral op vluchten vanuit het Caraïbisch gebied (Abraham et al., 2021). Smokkelen met koeriers heeft het voordeel van snelheid en het gemakkelijk kunnen variëren van routes, maar het nadeel dat de hoeveelheden die een individuele koerier kan vervoeren, beperkt zijn. Door de intensieve maatregelen die op Schiphol werden getroffen, lijkt het aantal drugskoeriers substantieel afgenomen. De hoeveelheid in beslag genomen cocaïne was de laatste jaren, in vergelijking met de Rotterdamse haven, beperkt (Van Wijk et al., 2020, p. 112). Het is echter niet duidelijk of een verschuivingseffect heeft plaatsgevonden naar andere Europese luchthavens, of dat is overgeschakeld op verzending in postpakketten (Abraham et al., 2021). Er wordt inderdaad cocaïne in postpakketten naar Nederland verstuurd, maar het is niet bekend hoe vaak dergelijke zendingen worden onderschept en welke omvang deze stroom heeft (Boerman et al., 2017, p. 37).

Transport van verdovende middelen vanuit Nederland naar buitenlandse afnemers
Verdovende middelen die in Nederland zijn geïmporteerd of geproduceerd, worden in overwegende mate weer uitgevoerd naar het buitenland (Van der Giessen, Van Ooyen-Houben & Molenaar, 2016; Europol, 2017; LIEC, 2019, p. 22). Daarbij kan onderscheid worden gemaakt tussen verzending naar overzeese bestemmingen en naar bestemmingen binnen Europa. Voor de overzeese export van verdovende middelen, met name XTC, wordt de laatste jaren vaker gebruik gemaakt van postpakketten (Tops et al., 2018; Abraham et al., 2021). De diversiteit van de producten die met postpakketten worden verzonden is zo groot, dat het voor de Douane lastiger is geworden om gerichte risicoprofielen op te stellen. De Verenigde Staten en Australië voerden daarom enkele jaren geleden al een 100 procentscontrole in op postpakketten die vanuit Nederland werden verstuurd (Tops et al., 2018; LIEC, 2019, p. 22). Drugshandelaren hebben hierop bijvoorbeeld gereageerd door pakketten vanuit België of Duitsland te verzenden (OM & politie, 2018, p. 16). Er vindt echter ook verscheping van drugs in containers plaats, bijvoorbeeld naar Australië. In één zaak ging het naast een grote hoeveelheid MDMA en een kleinere hoeveelheid methamfetamine, ook om ruim honderd kilo cocaïne (Vermeulen & Van der Leest, 2018, p. 34).

Verzending van verdovende middelen in postpakketten heeft tal van voordelen: ze kunnen naar elke bestemming en de kleinste plaatsen worden verzonden; de kans op onderschepping lijkt in veel gevallen beperkt; de aflevering is snel en betrouwbaar; en de hoeveelheden per zending zijn relatief klein, waardoor het verlies van een onderschept pakket gemakkelijker te dragen is. Er zijn aanwijzingen dat de verzending van verdovende middelen in postpakketten, naar overzeese bestemmingen, maar ook binnen Europa, groeiende is (Boerman et al., 2017). Vanzelfsprekend moeten wel enkele afschermingsmaatregelen worden genomen, met name om herleidbaarheid naar de afzender te voorkomen, of naar de beoogde ontvanger in het geval de opsporingsinstanties een gecontroleerde aflevering laten uitvoeren.

Tot slot bestaat zorg over bestellingen van verdovende middelen via het Dark Web (Kruithof et al., 2016; LIEC, 2019). Die handel houdt, zowel voor de koper als verkoper, wel meer risico's in, aangezien opsporingsinstanties er al diverse malen in zijn geslaagd toegang te krijgen tot dergelijke sites en langs die weg de identiteit van de klanten konden vaststellen (zie hoofdstuk 6).

Waar het gaat om verzending naar Europese bestemmingen, lijkt wegtransport nog altijd dominant. Eerder onderzoek liet zien dat deze smokkel veelal het karakter heeft van 'kilozendingen', waarbij handelshoeveelheden van uiteenlopende verdovende middelen, al dan niet in combinatie, worden verstuurd (Spapens, 2008; Vermeulen & Van der Leest, 2018). Deze zendingen worden binnen het Schengengebied, doorgaans met personenvoertuigen, door koeriers opgehaald of bezorgd (Spapens, 2008). Er zijn ook aanwijzingen dat drugs met reguliere goederenzendingen worden meegestuurd. Vermoedelijke leden van de 'Ndrangheta waren bijvoorbeeld in Nederland actief met een bedrijf in de bloemenhandel, en werden verdacht van het meesturen van drugs met bloementransporten (Project Cerca Trova, 2017; Programma Weerbare

Sierteeltsector, 2021). Voordelen zijn de fijnmazigheid van het distributiesysteem voor bloemen en het feit dat controle zonder harde verdenkingen moeilijk is, vanwege de bederfelijkheid van de lading en de hoge waarde, waardoor substantiële schadeclaims kunnen volgen als er niets strafbaars wordt gevonden (Project Cerca Trova, 2017, zie ook Programma Weerbare Sierteeltsector, 2021). Bij zendingen over de weg naar Europese landen buiten het Schengengebied, waarbij het Verenigd Koninkrijk het belangrijkste bestemmingsland is, moeten vanwege de controles aan de landsgrens extra afschermingsmaatregelen worden getroffen, bijvoorbeeld door de drugs in verborgen ruimten onder te brengen.

Zendingen binnen Europa kunnen theoretisch ook op andere manieren plaatsvinden, bijvoorbeeld door middel van koeriers die per trein reizen of per vliegtuig. Bij dat laatste is de kleine luchtvaart kwetsbaar. De controle op kleine luchthavens is in Nederland beperkt, en datzelfde geldt voor bestemmingslanden zoals het Verenigd Koninkrijk. Onderscheppingen van drugszendingen met sport- of kleine zakenvliegtuigen deden zich tot op heden echter slechts een enkele keer voor (Van Nimwegen, Spapens & Ceulen, 2021).

Hoewel het hierbij strikt genomen niet gaat om export van verdovende middelen naar afnemers in het buitenland, maar om import door de gebruikers zelf, is het goed om enkele woorden te wijden aan drugstoerisme. Het verschijnsel van straathandel, dat zich in de jaren 1990 nog voordeed in steden als Heerlen en Maastricht, waar Duitse, Belgische of Franse verslaafden en gebruikers verdovende middelen inkochten, lijkt zich thans niet of nauwelijks nog voor te doen (Colman et al., 2018). Ook het fenomeen van drugsrunners, die hen op de toegangswegen naar bijvoorbeeld Maastricht en Rotterdam opvingen en 'begeleidden' naar drugspanden, lijkt te zijn uitgestorven. Als gevolg van intensievere controles was reeds een verschuiving zichtbaar naar drugspanden in Antwerpen, Gent en Kortrijk, waardoor Franse gebruikers minder ver hoefden te reizen. Colman en collega's (2018) signaleerden versterking van dit effect na de invoering van het ingezetenencriterium, dat in steden in het zuiden van Nederland ook daadwerkelijk werd gehandhaafd. Dit beleid leidde tot een verschuiving van de verkoop naar Belgische drugspanden, die vooral vanuit Nederland werden bevoorraad. Deze panden zouden ook fungeren als 'afhaalpunten' voor verdovende middelen die Belgische consumenten in Nederland via zogenoemde *callcenters* konden bestellen, als zij de drugs liever niet thuisbezorgd wilden krijgen. Deze ontwikkeling heeft er voorts toe geleid dat cannabis die via deze panden wordt verhandeld ook vaker in België zelf wordt gekweekt, in plaats van deze te betrekken in Nederland. In Antwerpen en omgeving zouden criminele samenwerkingsverbanden zich ook zijn gaan richten op de rechtstreekse import van cocaïne uit Zuid-Amerika, hoewel daarbij nog sprake lijkt te zijn van samenwerking of familiebanden met Nederlandse importeurs (Colman et al., 2018).

Productie van verdovende middelen
De productie van verdovende middelen in Nederland, heeft betrekking op synthetische drugs en cannabis. Voor beide zijn productiemiddelen noodzakelijk. Bij wietteelt gaat het om zaden of, meer gebruikelijk stekken, kweeklampen en andere elektrische apparatuur, potgrond, plantenbakken en eventueel bestrijdingsmiddelen of voedingsstoffen. (Spapens, van de Bunt & Rastovac, 2007; RIEC Zuidwest-Nederland et al. 2013). Daarnaast zijn materialen nodig om de kwekerij af te schermen, zoals isolatiemateriaal om de warmteontwikkeling of geluid te maskeren en apparatuur om te voorkomen dat de geur van cannabis ontsnapt en de aandacht trekt.

Voor de productie van synthetische drugs zijn chemicaliën nodig en specifieke *hardware*. Bij chemicaliën gaat het ten eerste om legaal verkrijgbare stoffen, die ook op grote, of kleine, schaal in de industrie worden gebruikt. Daarnaast zijn zogenoemde prescursoren benodigd die vallen onder een controleregime en derhalve niet op de open markt kunnen worden gekocht. Voor de productie van synthetische drugs is specifieke apparatuur nodig, zoals reactievaten. Dergelijke apparatuur is niet *off the shelve* verkrijgbaar, maar moet worden vervaardigd, doorgaans door het ombouwen van materiaal dat legaal verkrijgbaar is. Het bouwen van 'ketels' is een specialisme van professionele bouwers (Boerman et al., 2017, p. 52). Er zijn in de afgelopen jaren bovendien productiemethoden ontwikkeld die werken met eenvoudig verkrijgbare materialen. Een expert van de Nationale politie wees enkele jaren geleden in een presentatie op de 'Tilburgse methode' om amfetamine te produceren met behulp van de bekende blauwe plastic tonnen waarin allerlei grondstoffen worden geleverd en andere eenvoudig bij een bouwmarkt te verkrijgen materialen. Voor tablettering zijn afzonderlijke apparaten benodigd, die legaal te koop zijn. Hierbij geldt wel dat afscherming noodzakelijk is: een koper die optreedt namens een bedrijf dat kennelijk geen legitieme gebruiksmogelijkheid heeft voor een tabletteringsmachine, kan aandacht trekken. De laatste jaren zouden criminele samenwerkingsverbanden deze machines daarom online bestellen bij leveranciers in bijvoorbeeld Azië, waar de kans aanzienlijk kleiner is dat de verkoper iets ongebruikelijks opvalt (Boerman et al, 2017, p. 52).

Tot slot zijn ook hier transportbewegingen noodzakelijk, bijvoorbeeld van productiemiddelen voor de wietteelt naar kweeklocaties, en van hardware en chemicaliën naar drugslabs en van half- of eindproducten naar andere locaties, dan wel de afnemers.

De volgende stap bij de productie is het zorgen voor een geschikte (veilige) locatie. Bij wietteelt dient het kweekproces op één plaats te worden uitgevoerd, maar organiseren criminele samenwerkingsverbanden het knippen en drogen veelal afzonderlijk, terwijl er ook sprake is van specialisten die zich concentreren op het kweken van stekken (Spapens, Van de Bunt & Rastovac, 2007; Jansen, 2012). Bij synthetische drugsproductie is zichtbaar dat de processen van synthese en tablettering (XTC) of kristallisering (amfetamine) op verschillende plekken worden uitgevoerd. Logistieke afwegingen kunnen ook aan de orde zijn: tablettering vergt andere expertise dan synthese en specialisten kunnen derhalve voor meerdere criminele samenwerkingsverbanden deze productiestap verzorgen (Huisman, 2005).

Een wietkwekerij kan in principe in een woonhuis worden ingericht, of in een schuurtje bij een woning, en datzelfde geldt voor een synthetisch drugslaboratorium. Een andere mogelijkheid is om een gehele woning, of een groot deel ervan, in te richten als wietkwekerij. Malafide makelaars kunnen optreden als tussenpersoon, die voor criminele samenwerkingsverbanden op zoek gaan naar geschikte panden (RIEC Zuidwest-Nederland et al., 2013). Bedrijfspanden spelen een belangrijke rol bij zowel de wietteelt, en met name bij de synthetische drugsproductie (Kruize & Gruter, 2020). Dergelijke panden worden om te beginnen gehuurd, uit afschermingsoverwegingen door een tussenpersoon of katvanger. De mogelijkheid bestaat ook dat de huurder een deel van de locatie weer onderverhuurt, al dan niet in strijd met de huurovereenkomst. Agrarische bedrijven worden specifiek als kwetsbaar beschouwd (Boelens & Groothuis, 2020). Sommige boeren hebben het financieel zwaar en zouden daarom bereid zijn leegstaande schuren te verhuren, zonder veel vragen te stellen (Abraham et al., 2021). Op het platteland vallen ongebruikelijke transportbewegingen of de aanwezigheid van onbekenden op, en het is vrijwel onmogelijk dat een agrariër die een (deel van) diens opstallen verhuurt niet weet, of althans niet een sterk vermoeden heeft van wat zich daar afspeelt. Het kweken in leegstaande kassen biedt diverse voordelen: de infrastructuur is al aanwezig, er hoeven geen groeilampen te worden gebruikt, en er kan op grote schaal worden geteeld. Daar staat als nadeel tegenover dat dit voor de verhuurder of voorbijgangers zichtbaarder is, en dat maakt niet alle locaties geschikt. Naast deze vaste kweeklocaties worden ook wel mobiele locaties gebruikt, zoals binnenvaartschepen of zeecontainers. Op deze wijze kan de kwekerij eventueel worden verplaatst wanneer de grond de telers te heet onder de voeten wordt. Bepaalde typen zeecontainers, bijvoorbeeld die bedoeld zijn voor koeltransporten en goed zijn geïsoleerd, bieden ook een goede bescherming tegen het risico van ontdekking door middel van warmtedetectie (Spapens, Van de Bunt & Rastovac, 2007).

Tot slot wordt wiet in de openlucht gekweekt. Deze teelt kan bijvoorbeeld plaatsvinden op landbouwgrond, bij voorkeur op percelen waar mais wordt geteeld (Groene Goud, 2009). De reden is dat wietplanten daartussen, door de hoogte die de maisplant bereikt, minder opvallen. Kweken in de buitenlucht kan al dan niet met medewerking van de agrariër plaatsvinden, of in diens wetenschap dat het niet verstandig is om de aanwezigheid van wietplanten op diens grond te melden bij de autoriteiten. Wietplanten kunnen ook in bospercelen worden geplant, op plaatsen waar wandelaars niet zo snel komen en waar het toezicht beperkt is.

Het bouwen van een inpandige wietkwekerij in een woning of bedrijfspand vergt de nodige werkzaamheden, zoals het aanleggen van de elektrische installatie, installeren van groeilampen, aanbrengen van isolatiemateriaal, installeren van afzuiginstallaties, enzovoorts. Dat gaat gepaard met bouwactiviteiten en lawaai, hetgeen in een bebouwde omgeving de aandacht kan trekken en kan worden afgeschermd door de indruk te wekken dat er een ‘gewone’ verbouwing aan de gang is (RIEC Zuidwest-Nederland et al., 2013). Het bouwen van ‘wiethokken’ wordt door criminele samenwerkingsverbanden, die doorgaans meerdere kwekerijen tegelijk in bedrijf hebben, overgelaten aan specialisten. Voor bepaalde werkzaamheden, zoals het aftappen van elektriciteit ‘voor de meter’ worden elektriciens of andere personen met kennis van zaken ingehuurd.

Een synthetisch drugslaboratorium vergt in vergelijking met een meer grootschalige wietkwekerij, relatief weinig ruimte. Dergelijke laboratoria werden, behalve in woningen of bedrijfspanden, eveneens in binnenvaartschepen aangetroffen (Van Nimwegen, Spapens & Ceulen, 2021). Vermoedelijk wordt het installeren van een drugslab waar wordt gewerkt met reactievaten overgelaten aan ervaringsdeskundigen. Er worden zowel netjes opgebouwde laboratoria aangetroffen, compleet met slaapplaatsen en een ruimte waar de laboranten kunnen ontspannen, als productieplaatsen waar aan veiligheid of comfort weinig of geen aandacht is besteed.

Bij de professionele wietkwekerij wordt in de regel gewerkt met stekken. Een kweekcyclus omvat zo'n 8 tot 12 weken, afhankelijk van de soort wiet die wordt geteeld (Jansen, 2012). Voor het begeleiden van het kweekproces zijn er verschillende opties. Zelfstandig opererende wiettelers zorgen hier zelf voor. Wanneer de kwekerij door anderen is geïnstalleerd in een woning waar al iemand verblijft, kan dit worden overgelaten aan de bewoner, maar het is ook mogelijk dat een lid van een crimineel samenwerkingsverband regelmatig langskomt om de planten te verzorgen, of inspringt als er problemen ontstaan (Spapens, Van de Bunt & Rastovac, 2007). Er worden voorts kwekerijen aangetroffen die grotendeels geautomatiseerd zijn en op afstand worden gemonitord, om het aantal bewegingen rondom de locatie die aandacht kunnen trekken, te beperken (Boerman et al., 2017). Omgekeerd kan het ook nodig zijn om juist de schijn van reguliere activiteiten te wekken, zoals bij een pand op een bedrijventerrein, omdat het kan opvallen wanneer er nooit iemand aanwezig is en er schijnbaar geen werkzaamheden worden verricht (RIEC Zuidwest-Nederland et al., 2013). Tijdens de laatste weken van de groeicyclus kan het nodig zijn dat een gewapende bewaker in het pand wordt ondergebracht, om diefstal te voorkomen (Spapens, 2017b).

Wanneer de wiettoppen klaar zijn voor de oogst, moeten deze worden geknipt en gedroogd. Soms wordt voor het knippen de kweekruimte gebruikt omdat daar de apparatuur aanwezig is om stankoverlast te voorkomen. Grotere telers houden het knippen in de regel gescheiden van het kweken, en ook het drogen en verpakken vindt weer op een andere locatie plaats (Spapens, Van de Bunt & Rastovac, 2007). De belangrijkste reden is afscherming, omdat de knippers of drogers op die manier niet te weten komen waar de kwekerij, of meerdere kwekerijen, zich bevinden. Het nadeel is dat de wiet moet worden verplaatst, waarbij de cannabislucht het transport kan verraden (RIEC Zuidwest-Nederland et al, 2013). Ook tijdens het knippen zelf kan de geur een probleem zijn, bijvoorbeeld wanneer dit in een huis in een woonwijk wordt gedaan, ofschoon dit doorgaans plaats zal vinden in buurten waar de bewoners niet geneigd zullen zijn om de politie te bellen wanneer zij een wietlucht ruiken. Er wordt echter ook gekozen voor meer afgelegen locaties, zoals boerenschuren, waar de 'knipploegen' met busjes naartoe worden gebracht (Spapens, Van de Bunt & Rastovac, 2007). Op ontdekte kniplocaties werden personen aangetroffen die afkomstig waren uit allerlei leeftijdscategorieën, variërend van tieners tot zeventigplussers, voor wie het knippen een welkome bijverdienste vormde. Ook arbeidsmigranten worden hiervoor ingezet. Soms heeft een lid van een crimineel samenwerkingsverband als specifieke taak het werven van knippers, zoals in een groep waarvan een van de leden getrouwd was met een Poolse vrouw, die daarvoor Poolse arbeidsmigranten aanwierf (Spapens, Van de Bunt & Rastovac, 2007). Tot slot specialiseren sommigen zich in het drogen van hennep. In hoeverre het daarbij tevens gaat om onderwerelddienstverleners die voor meerdere criminele samenwerkingsverbanden werken, wordt uit de literatuur niet duidelijk.

De productie van synthetische drugs lijkt in de laatste jaren meer te worden overgelaten aan relatief onervaren uitvoerders, ook jongeren (de Ree, 2019). De ervaren 'koks' zouden hen instrueren, maar zich ook bezighouden met de ontwikkeling van nieuwe productiemethoden of nieuwe typen synthetische drugs (Nationale politie & OM, 2016, p. 17-18). De onervarenheid van de laboranten houdt risico's in, en in de afgelopen jaren kwamen diverse personen om het leven nadat er tijdens het productieproces fouten werden gemaakt, er technisch iets misging en er gevaarlijke stoffen vrijkwamen, of het laboratorium explodeerde (De Ree, 2019).

Het syntheseproces (een 'draai') vergt meerdere dagen en gedurende die tijd verblijven de laboranten 24 uur per dag in het laboratorium. Doordat met uiteenlopende chemicaliën wordt gewerkt en er uit afschermingsoverwegingen weinig of geen ventilatie kan plaatsvinden – de productie van synthetische drugs gaat eveneens gepaard met bepaalde herkenbare geuren – is het beroep van laborant in een drugslaboratorium hoogst ongezond (De Ree, 2019). Het kristallisatieproces, dat wil zeggen het omzetten van amfetamineolie in poeder, waarna het product wordt geseald in plastic, kan op dezelfde locatie plaatsvinden, maar ook elders. Datzelfde geldt voor het verwerken van MDMA-poeder in pillen (Huisman, 2005).

De laatste stap is het afvoeren van het afval. Afval uit wietkwekerijen, dat wil zeggen de stengels en bladeren van de planten, de gebruikte potaarde en verpakkingsmaterialen, kunnen in principe op een afgelegen locatie in de natuur worden gedumpt. Datzelfde geldt voor verpakt en vloeibaar chemisch afval uit synthetische drugslaboratoria (Schoenmakers et al., 2016). Doorgaans wordt gedumpt op afgelegen plaatsen die met een busje te bereiken zijn, langs doorgaande zandpaden of landwegen, zodat het risico kleiner is dat het voertuig vastloopt wanneer er moet worden gekeerd of er, al dan niet toevallig, een toezichthouder of politiesurveillance arriveert. Er zijn echter ook voorbeelden van dumpen vanuit rijdende voertuigen, of het stouwen van het afval in gestolen opleggers die werden achtergelaten op parkeerplaatsen naast de snelweg (Spapens, 2006; Vandaele, Spapens & Fijnaut, 2008). Lozing vindt tevens plaats op het oppervlaktewater (Schoenmakers et al., 2016). Dumpen is een relatief risicovolle activiteit en het wekt dan ook geen verbazing dat hiervoor uitvoerders worden ingehuurd die daartoe voor een klein contant bedrag bereid zijn, en weinig kunnen verklaren

wanneer zij worden aangehouden. Er wordt benadrukt dat deze 'stumpers' ook het grootste risico lopen op aanhouding en meer ingenieuze methoden en onopvallender werkende actoren mogelijk buiten beeld blijven (Schoenmakers et al., 2016). Om transportbewegingen te voorkomen, kan het afval uit drugslaboratoria ook worden achtergelaten op de productieplaats, of worden gedumpt in een mestput wanneer het laboratorium op een boerenbedrijf staat (Schoenmakers et al., 2016). Een andere optie is om het afval direct te lozen op het riool. Zo bleek enkele jaren geleden uit analyses van afvalwater op sporen van drugs, in Eindhoven een grote hoeveelheid restanten van synthetische drugs aanwezig, hetgeen vermoedelijk meer wees op productie dan op een buitensporig hoog aantal gebruikers (EMCDDA, 2015; Schoenmakers et al., 2016).

Behalve dumping kan ook worden gekozen voor minder grove methoden. Plantafval uit wietkwekerijen kan ook worden aangeboden bij de gemeentelijke vuilstort, hoewel daartegen in sommige gemeenten barrières zijn opgeworpen, door het wietafval niet meer als particulier afval te accepteren. De aanbieder van het afval loopt daarnaast het risico dat diens kenteken wordt genoteerd, zodat aanvullende afschermingsmethoden nodig zijn zoals het gebruiken van geleende of gehuurde voertuigen. In het verleden boden sommige growshops de service om het plantafval in te nemen en af te voeren (Spapens, Van de Bunt & Rastovac, 2007). In hoeverre dit nog steeds plaatsvindt is onduidelijk. Er zijn voorbeelden dat synthetisch drugsafval wordt gemengd met reguliere afvalstromen die bij afvalbedrijven worden verwerkt, maar er bestaat weinig zicht op hoe omvangrijk deze praktijk is (Schoenmakers et al., 2016).

4.5.2 Informatiestroom

Het tweede onderdeel van het logistieke proces is de informatiestroom. Daaronder verstaan we hier de onderhandelingen met leveranciers en afnemers enerzijds, en de communicatie binnen het criminele samenwerkingsverband anderzijds.

Bij de in- en verkoop van verdovende middelen, of chemicaliën die niet legaal kunnen worden gekocht, moeten afspraken worden gemaakt omtrent de wijze van betaling, levering en afscherming. Dergelijke onderhandelingen vinden bij grote transacties veelal mondeling en in persoon plaats, op uiteenlopende locaties. Andere criminelen die al een vertrouwensrelatie hebben met de leveranciers in kwestie, kunnen als tussenpersoon optreden. Zo was in enkele in het kader van eerdere onderzoeken door de auteurs bestudeerde opsporingsdossiers zichtbaar dat 'bekende namen' uit de onderwereld in de beginfase van een handelstransactie kort opdoken, vermoedelijk om contacten tussen koper en verkoper tot stand te brengen. In andere voorbeelden werd een exotische locatie gekozen, bijvoorbeeld Thailand, om over aan- of verkoop te spreken met buitenlandse zakenpartners, gekoppeld aan een vakantie. Dit vanuit de veronderstelling dat het voor Nederlandse instanties minder eenvoudig is om vanuit dergelijke landen snel rechtshulp te verkrijgen, bijvoorbeeld in de vorm van heimelijke observatie van ontmoetingen. Het komt omgekeerd ook voor dat buitenlandse tussenpersonen naar Nederland afreizen om hier de onderhandelingen te voeren, of dat criminele groepen al 'vooruitgeschoven posten' hebben die langere tijd in ons land verblijven, die deze rol kunnen vervullen en ook de organisatie van transporten kunnen begeleiden (Zaitch, 2002; Soudijn & Huisman, 2010; Project Cerca Trova, 2017).

De wijze waarop de onderhandelingen worden gevoerd is mede afhankelijk van de omvang van de transactie en of de partijen al langer naar tevredenheid in 'zaken' zijn (Spapens, 2006). Uit onderschepte cryptocommunicatie bleek dat vrijuit werd onderhandeld over drugsdeals, er werd informatie over drugstransporten uitgewisseld en er werd gezocht naar afnemers (Vermeulen, Soudijn & Van der Leest, 2021).

Ook tussen de leden van een crimineel samenwerkingsverband is tijdens de uitvoering van een crimineel bedrijfsproces de nodige communicatie vereist. Uit afschermingsoverwegingen vindt die idealiter in persoon plaats, maar dat is alleen mogelijk wanneer de geografische afstanden kort zijn en de kwestie waarover moet worden gesproken niet urgent is. De ervaring van de uitvoerders speelt eveneens een rol. Tijdens een crimineel bedrijfsproces gaan regelmatig zaken mis, en moet er worden geïmproviseerd. Of een uitvoerder een probleem zelfstandig kan oplossen of daarover moet communiceren met een ander lid van het criminele samenwerkingsverband, speelt dus mede een rol.

Het is niet verwonderlijk dat criminelen al sinds jaar en dag zoeken naar methoden om te kunnen communiceren zonder het risico te lopen te worden afgeluisterd, of althans te worden geïdentificeerd (zie ook Savona & Mignone, 2004; Kenney, 2006, p. 27). Met name sinds de introductie van het mobiele telefoonverkeer is steeds sprake geweest van een kat en muisspel, waarbij de opsporingsinstanties tot op heden steeds in staat zijn gebleken om na verloop van tijd de voorsprong van criminelen weer teniet te doen

(Spapens, 2011). Het is echter evident dat veilige communicatiehulpmiddelen voor de onderwereld essentieel zijn en dat zeer snel wordt ingespeeld op nieuwe technologische ontwikkelingen (Spapens, 2006, 2011).

4.5.3 Geldstroom

Het derde onderdeel van het logistieke proces is de geldstroom die moet worden georganiseerd, bijvoorbeeld voor de aankoop of huur van transportmiddelen, het nemen van afschermingsmaatregelen, betalen van dekladingen, enzovoorts, en het betalen van de betrokken uitvoerders. De geldstroom die gepaard gaat met het besteden van misdaadgeld blijft hier buiten beschouwing en komt in de volgende paragraaf aan de orde.

Voor grootschalige drugshandel en -productie zijn investeringsmiddelen nodig. Misdaadondernemers kunnen deze hebben verworven uit eerdere criminele activiteiten, al dan niet op de dezelfde markt. Het is ook mogelijk dat geld voor de aankoop van partijen drugs worden geleend van anderen, bijvoorbeeld van een familielid (Spapens, 2006). Bij grotere partijen kan sprake zijn van 'aandeelhouderschap', met andere woorden: meerdere investeerders die gezamenlijk de financiële middelen bij elkaar brengen (Zie bijvoorbeeld Project Cerca Trova, 2017; Vermeulen & Van der Leest, 2018, p. 30).

Bij de handel en productie vormen de geldstroom en de goederenstroom elkaars spiegelbeeld. Waar verdovende middelen, of niet legaal verkrijgbare chemicaliën of productiemiddelen, in de ene richting gaan, volgen betalingen de omgekeerde weg. Hier beperken we ons tot internationale transacties. Afhankelijk van de hoogte van de bedragen zijn er verschillende mogelijkheden. Een eenvoudige methode is te werken met geldkoeriers, die contanten de grens mee overnemen (Project Cerca Trova, 2017). Binnen Europa kan contant geld op dezelfde wijze worden vervoerd als verdovende middelen, namelijk met voertuigen die al dan niet voorzien zijn van verborgen ruimten. Geldkoeriers kunnen ook per vliegtuig reizen, maar de kans op controles op luchthavens is groter, en contante bedragen boven €10.000 zijn meldingsplichtig. Wanneer die melding wordt verzuimd en de koerier wordt onderschept, kan het in beslag worden genomen. In plaats van contant geld kan ook gebruik worden gemaakt van prepaid credit- of cadeaukaarten, waar aanzienlijke bedragen op kunnen worden gezet, maar ook daarop zijn controleurs op luchthavens alerter geworden (De Vries, 2013; Soudijn, 2017). Transacties kunnen bijvoorbeeld ook via systemen van ondergronds bankieren, zoals Hawala, worden uitgevoerd (Van de Bunt, 2008, p. 113 e.v.). In hoeverre criminelen de laatste jaren zijn overgestapt op betalingen van onderlinge drugstransacties met cryptocurrencies is ongewis, maar dat zij die munten hebben ontdekt, lijdt geen twijfel (Soudijn, 2017; Leukfeldt et al., 2019). Tot slot is in sommige opsporingsdossiers een vorm van ruilhandel zichtbaar, zoals een partij cocaïne die (deels) werd betaald met XTC-pillen, of synthetische drugs die (deels) werden betaald met vuurwapens (Spapens, 2006).

Omtrent hoe uitvoerders worden betaald, is geen systematische informatie beschikbaar. We mogen aannemen dat deze eveneens contant worden betaald voor hun bijdragen, ofschoon ook hier betaling in natura tot de mogelijkheden behoort. Een bekende methode is wiettelers of laboranten te voorzien van productiemiddelen en hen te 'betalen' in de vorm van een deel van de opbrengst (Spapens, 2006; Spapens, Van de Bunt & Rastovac, 2007). Voor de opdrachtgever is dit aantrekkelijk, aangezien het risico daarmee geheel bij de uitvoerder wordt gelegd en een 'schuld' ontstaat wanneer deze niet het afgesproken aantal kilo's weet te leveren, bijvoorbeeld omdat er iets misgaat tijdens het productieproces, de kwekerij of het laboratorium wordt ontdekt, of de geproduceerde drugs worden gestolen. De opdrachtgever slaat de uitvoerder niet aan voor de kwijtgeraakte investering, maar voor de gederfde winst. Om die schuld af te lossen zal de uitvoerder vaak gedwongen zijn om opnieuw te gaan telen of synthetische drugs te produceren. Om op deze manier te kunnen werken, dient de opdrachtgever wel over een zekere controle over de quasi-zelfstandige uitvoerder te beschikken, wat meestal wil zeggen dat de laatstgenoemde zich dichtbij moet bevinden en bang is voor gewelddadige repercussies.

4.6 De productkwaliteit

De kwaliteit van het product valt uiteen in verschillende elementen. Om te beginnen gaat het om de kwaliteit zoals de drugsconsument die ervaart, waarbij factoren als de hoeveelheid werkzame stof en zuiverheid een rol kunnen spelen, evenals de constantheid van de kwaliteit die de verkoper levert. Voor de gebruiker kan het immers risicovol zijn wanneer bijvoorbeeld de hoeveelheid MDMA in een XTC-pil sterk fluctueert, of de zuiverheid van een gram heroïne. Het tweede kwaliteitsaspect is leveringszekerheid, dat wil zeggen: de mate waarin de goederen en het geld, tijdig op de juiste plaatsen van bestemming arriveren (Becucci, 2004, p. 269). Een derde element is de betrouwbaarheid van de zakelijke partners, bijvoorbeeld met betrekking

tot de geleverde kwaliteit, de betalingen, of de wijze waarop wordt omgegaan met tegenslagen, zoals een inbeslagname of diefstal van geld of goederen.

In Nederland verkochte amfetamine, XTC, cannabis en cocaïne wordt onderzocht in het kader van het Drugs Informatie en Monitoring Systeem (DIMS), waarbij monsters worden geanalyseerd van drugs die consumenten aanbieden om te worden getest, waarbij hen ook wordt gevraagd naar de prijs die zij hebben betaald (Zie bijvoorbeeld Vrolijk & Van der Gouwe, 2020; Mujcic et al., 2021). Dergelijke gegevens worden ook in andere Europese landen verzameld, waardoor vergelijking mogelijk is (EMCDDA, 2020). Hieruit blijkt dat drugs in Nederland vrijwel altijd de werkzame stof bevatten waar het om moet gaan. Cocaïne is zelfs bijzonder zuiver. De consumentenprijzen liggen in Nederland in de meeste gevallen lager dan elders in de onderzochte Europese landen. Alleen methamfetamine, een middel dat in Nederland zelf weinig wordt gebruikt, is relatief duur. Een gram cocaïne was in 2018 alleen in Portugal goedkoper (EMCDDA, 2020). Over de handelsprijzen is daarentegen weinig informatie beschikbaar. Eerder onderzoek naar de handelsprijzen van XTC liet zien dat daarin weinig logica te vinden was: voor kleine leveringen werd soms per kilo een lagere prijs betaald dan voor zeer grote partijen, terwijl men het omgekeerde zou verwachten (Spapens, 2006). Er is evenmin weinig bekend over de kwaliteit van de verdovende middelen die worden uitgevoerd en of deze (min of meer) gelijk is aan wat in eigen land wordt aangeboden. Er zijn aanwijzingen dat de 'exportkwaliteit' van bepaalde soorten verdovende middelen minder hoog is. Bijvoorbeeld, snelgroeiende 'industriële' wiet van middelmatige kwaliteit zou vooral worden geëxporteerd, terwijl de betere kwaliteit in Nederland blijft om in de coffeeshops te worden verkocht (Spapens, Van de Bunt & Rastovac, 2007). In hoeverre de in Nederland ingevoerde cocaïne en heroïne hier eerst uitgebreid wordt versneden alvorens verder te worden gedistribueerd naar andere landen, is niet duidelijk. Er zijn wel aanwijzingen dat dit gebeurt, bijvoorbeeld bij cocaïne en amfetamine (Vermeulen & Van der Leest, 2018; Tops et al., 2018). Ten aanzien van XTC is niet bekend of producenten voor de export een lagere kwaliteit vervaardigen dan voor de thuismarkt.

Op het tweede punt, de leveringszekerheid, lijkt Nederland goed te scoren. Deze is in de eerste plaats van belang voor de afzet van verdovende middelen op de Europese markten. Zoals uiteengezet kopen buitenlandse dealers uiteenlopende soorten verdovende middelen in, al dan niet in combinatie, waarbij zij ofwel rechtstreeks zakendoen met meer grootschalige Nederlandse leveranciers, ofwel met tussenpersonen die contacten onderhouden met aanbieders van uiteenlopende soorten verdovende middelen (Gruter & Van de Mheen, 2005; Spapens, 2008; Vermeulen & Van der Leest, 2018). Het volume van het drugsaanbod in Nederland leidt er waarschijnlijk toe dat er voldoende keuzemogelijkheden zijn. Wanneer een vaste leverancier tijdelijk geen eigen voorraad heeft, kan deze veelal zonder veel problemen een beroep doen op anderen die nog wel aanbod hebben (zie bijvoorbeeld Spapens, Van de Bunt & Rastovac, 2007). Veel barrières om de bestellingen vervolgens op de plaats van bestemming te krijgen, lijken er op het Europese continent niet te zijn (Spapens, 2008).

De import van verdovende middelen en precursorchemicaliën verloopt over grotere afstanden en neemt derhalve meer tijd in beslag. Hoewel hier weinig over bekend is, lijkt het erop dat importeurs, of drugsproducenten, zich daarom niet zozeer laten leiden door de vraag van een of meer specifieke afnemers, maar de mogelijkheden om te importeren of te produceren benutten die zij op dat moment hebben, bijvoorbeeld in de zin van beschikbare investeringsmiddelen, productiemiddelen en contacten met geschikte leveranciers. Importeurs van eenmaal gearriveerde zendingen cocaïne zouden die zo snel mogelijk weer willen afzetten (Vermeulen & Van der Leest, 2018). Dit neemt niet weg dat wanneer er een overschot aan geïmporteerde of geproduceerde middelen bestaat, deze ook kunnen worden opgeslagen. De houdbaarheid van de meeste soorten verdovende middelen lijkt, mits goed verpakt en bewaard, geen probleem (zie bijvoorbeeld een discussie op *drugsforum.info*, 2014). Het viel in eerder onderzoek op dat producenten van synthetische drugs grote hoeveelheden legale en illegale chemicaliën bestelden wanneer zij die konden verkrijgen en deze vervolgens opsloegen om pas later te gebruiken, of ze uit afschermingsoverwegingen een tijd lieten staan, voor het geval opsporingsinstanties er bijvoorbeeld een peilbaken in hadden aangebracht (Spapens, 2006; Vandaele, Spapens & Fijnaut, 2008).

In de wetenschappelijke literatuur wordt verondersteld dat het voor (groot)handelaren in verdovende middelen op termijn het meeste voordeel biedt om zakelijke overeenkomsten op een 'eerlijke' manier af te handelen (Bovenkerk, 2000). Dit biedt enerzijds de mogelijkheid om bestendige handelsrelaties te ontwikkelen en voorkomt anderzijds eventuele gewelddadige wraakoefeningen van de opgelichte tegenpartij, die bovendien de aandacht van opsporingsinstanties kunnen trekken. Dit alles neemt niet weg dat er tal van voorbeelden te vinden zijn waarin er weinig scrupules werden getoond met het oplichten van zakenpartners door bewust een product van abominabele kwaliteit te leveren, bijvoorbeeld door het te versnijden, al dan niet met stoffen

die schadelijk zijn voor de gezondheid (Boerman et al., 2017, p. 44; Vermeulen & Van der Leest, 2018, p. 68). Wiet kan bijvoorbeeld worden verzwaard met fijnstampt glas, en ook het gebruik van versnipperd lood wordt genoemd (Jansen, 2012; p. 33-34; Sensi Seeds, 2020). De mate van zuiverheid zou echter ook worden bepaald door de omvang van het aanbod: wanneer dit ruim is en er meer moet worden geconcurreerd om kopers, neemt ook de zuiverheid toe (Vermeulen & Van der Leest, 2018, p. 77).

4.7 Afzetmogelijkheden

Het is niet zinvol om grote hoeveelheden verdovende middelen te produceren of te importeren, wanneer deze niet kunnen worden afgezet. Hoewel niet onbeduidend, is de Nederlandse 'thuismarkt' te klein om de hoeveelheden drugs die naar schatting worden geproduceerd of geïmporteerd, te kunnen verkopen. Nederland wordt derhalve gezien als een doorvoer- en exportland (Kleemans, Brienen & Van de Bunt, 2002; Kleemans, 2007; Tops et al., 2018; Vermeulen & Van der Leest, 2018; Madarie & Kruisbergen, 2019). Dat geldt zowel voor cannabis, synthetische drugs, cocaïne als heroïne.

Nederlandse misdaadondernemers zijn dan ook afhankelijk van internationale afzetmarkten. Omtrent waar deze afzetmarkten zich precies bevinden en hoe de stromen vanuit Nederland lopen, is verrassend weinig systematische informatie voorhanden (zie ook Vermeulen & Van der Leest, 2018). Traditioneel wordt verondersteld dat groothandelaars of -producenten verkopen aan een middensegment van handelaars die vervolgens de individuele dealers bevoorraden (Pearson & Hobbs, 2001). Het lijkt er echter op dat, althans op het Europese continent, dit distributiemodel na de opheffing van de vaste grenscontroles binnen het Schengengebied, voor een deel is vervangen door rechtstreekse bevoorrading van buitenlandse dealers vanuit Nederland (Spapens, 2008; Colman et al., 2018). Aan afzetmogelijkheden lijkt op zichzelf geen gebrek. Deze liggen voor een belangrijk deel in Europa, waar het gaat om marihuana, hasjiesj, cocaïne en heroïne. Daarnaast zou XTC nog altijd wereldwijd worden verkocht en onder meer worden verzonden in postpakketten (Tops et al., 2018, p. 166). Binnen Europa wordt het Verenigd Koninkrijk doorgaans beschouwd als het belangrijkste bestemmingsland voor synthetische drugs, heroïne en cocaïne, maar niet zozeer voor cannabis (Tops et al., 2018, p. 164). Van cocaïne wordt aangenomen dat deze, mede door de 'Ndrangheta en Camorra, vanuit Nederland wordt gedistribueerd naar Italië en mogelijk ook naar andere Europese landen (Project Cerca Trova, 2017).

4.8 Besluit bij hoofdstuk 4

In dit hoofdstuk is geschetst dat de uitvoering van criminele bedrijfsprocessen met betrekking tot de grootschalige smokkel en handel van verdovende middelen, en in het verlengde daarvan de productie in Nederland zelf, gecompliceerd is. De organisatie vergt niet alleen het opbouwen van contacten met leveranciers en afnemers, maar ook uiteenlopende expertise van uitvoerders. Desalniettemin slagen in Nederland gewortelde criminele netwerken erin om producten met een gunstige prijs/kwaliteitsverhouding aan te bieden, waarbij een belangrijk voordeel lijkt te zijn dat zij Europese afnemers kunnen voorzien van uiteenlopende soorten verdovende middelen, waardoor het voor met name kleine en middelgrote dealers in het buitenland eenvoudiger is om drugs in Nederland in te kopen dan zelf de import of productie ter hand te nemen. De afzetmogelijkheden lijken in ruime mate voorhanden. Systematisch onderzoek naar de organisatie van de distributie van verdovende middelen vanuit Nederland is niet of nauwelijks voorhanden, maar dringend gewenst.

Daarnaast is geïllustreerd dat criminele samenwerkingsverbanden hun logistieke processen op tal van manieren kunnen inrichten. Dit maakt het lastig om deze duurzaam te verstoren, aangezien *modi operandi* vaak kunnen worden aangepast, hoewel daar soms enige tijd overheen kan gaan. Bepalend voor het succes van de Nederlandse 'drugsindustrie' zijn de afzetmogelijkheden voor de producten. Naast de import en productie van verdovende middelen, zijn deze mogelijkheden derhalve op mesoniveau een belangrijk onderdeel van het vestigingsklimaat.

5 Bestedingen van misdaadgeld (meso)

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk gaan we in op de bestedingen van het misdaadgeld. Deze kunnen eveneens worden gerekend tot onderdeel van het criminele bedrijfsproces dat in het vorige hoofdstuk werd beschreven, maar worden hier afzonderlijk behandeld om meer recht te kunnen doen aan de verschillende aspecten die bij dit onderdeel van de criminele logistiek een rol spelen. In paragraaf 5.2 worden de verschillende onderdelen van het bestedingsproces geoperationaliseerd. In de paragrafen 5.3 tot en met 5.6 worden deze verder beschreven.

5.2 Operationalisering van bestedingen van misdaadgeld

Figuur 4 Operationalisering criminele bestedingen (meso)

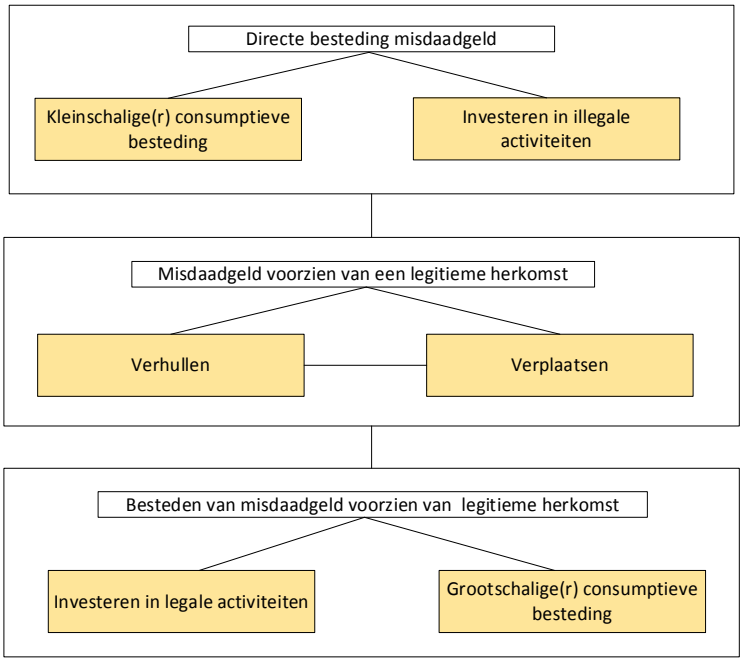

In de bovenstaande figuur zijn de elementen van het deelproces van criminele bestedingen uiteengezet. Daarmee wordt ook wel verwezen naar witwassen. In de breedste definitie betreft witwassen immers alle uitgaven van misdaadgeld, hoe klein ook. Dit zou betekenen dat met uitzondering van investeringen in nieuwe illegale activiteiten, alle elementen in dit submodel daaronder vallen. Witwassen wordt echter ook wel ingeperkt tot het proces dat nodig is om misdaadgeld van een legitieme herkomst te voorzien om het vervolgens vrij te kunnen besteden, dat wil zeggen: verhulling, verplaatsing en investering in legale activiteiten (Unger et al., 2006). Waar in dit hoofdstuk de term witwassen wordt gebruikt, wordt louter gedoeld op het voorzien van misdaadgeld van een legitieme herkomst en de daaropvolgende besteding.
In dit submodel onderscheiden we ten eerste bestedingen waarvoor geen specifieke afschermingsmaatregelen hoeven te worden getroffen, dat wil zeggen: het geld in kleinschaliger porties consumptief uitgeven, bijvoorbeeld om in het levensonderhoud te voorzien, al dan niet naast een legale inkomstenbron uit werk of uitkering, het uit te geven aan luxegoederen, of er schulden mee af te lossen. Het investeren van criminele verdiensten in (nieuwe) illegale activiteiten vergt vanzelfsprekend afschermingsmaatregelen. Aangezien ze in dat licht deel uitmaken van de onderdelen van criminele bedrijfsprocessen die hiervoor al werden besproken, blijven ze in dit hoofdstuk verder buiten beschouwing.

Ten tweede onderscheiden we maatregelen die moeten worden genomen om misdaadgeld van een legitieme herkomst te voorzien, als tussenstap om de verdiensten vervolgens te kunnen investeren in legale activiteiten in de bovenwereld, of ze te gebruiken voor meer grootschalige consumptieve uitgaven. Daarbij valt de grens tussen wat kleinschalig en grootschalig is, niet altijd scherp te trekken. Als globale vuistregel hanteren we

dat grootschalige uitgaven niet meer zonder tussenkomst van een financiële dienstverlener kunnen worden verricht. Ook de grens tussen investering en consumptieve uitgave is niet altijd afgebakend: het aankopen van een eigen woning kan bijvoorbeeld zowel een consumptieve uitgave als een investering zijn.

Het voorzien van misdaadgeld van een legitieme herkomst vergt verhulling en/of verplaatsing. Daarbij is het overigens niet noodzakelijk dat beide stappen worden gezet (Levi, 2015, 2021). Verplaatsing van misdaadgeld naar het buitenland, is bijvoorbeeld niet altijd noodzakelijk.

5.3 Consumptieve bestedingen

Zoals in een eerder hoofdstuk werd opgemerkt, komt uit diverse onderzoeken naar voren dat in de onderwereld, evenals in de 'bovenwereld', de meeste leden van criminele samenwerkingsverbanden geen grootverdieners zijn (Wilson & Abrahamse, 1992; Van Duyne, Kristen & De Zanger, 2015; Spapens, 2017b; Unger et al., 2018). Dit geldt met name voor degenen die als 'uitvoerend personeel' fungeren en daarvoor worden betaald. Slechts een betrekkelijk klein aantal misdaadondernemers ontleent de inkomsten aan de grootschalige handel, al dan niet in combinatie met de opbrengsten van investeringen in de bovenwereld, en genereert daaruit inkomsten die in de miljoenen lopen. De consequentie hiervan is dat misdaadgeld over veel personen wordt verdeeld en door de meeste leden van criminele samenwerkingsverbanden consumptief wordt besteed, zoals navolgend wordt geïllustreerd (zie ook Spapens, 2017b).

Een in het Verenigd Koninkrijk uitgevoerde studie waarin voor drugsdelicten veroordeelde gedetineerden werden geïnterviewd, maakte duidelijk dat zij hun geld in de eerste plaats uitgaven aan dagelijks levensonderhoud (Matrix Knowledge Group, 2007). Het ging niet alleen om de eigen levensbehoeften, maar ook om die van hun gezinnen en eventueel ook andere naaste familie. Een belangrijke motivatie bleek ervoor willen zorgen dat de kinderen niets tekortkwamen. Dezelfde observatie kan ook in Nederland worden gedaan (Bos, 2017). Een interessante bevinding is dat Britse criminelen er tevens zorg voor droegen dat ook na hun eventuele vroegtijdige overlijden de kinderen gebruik konden maken van hun financiële nalatenschap (Matrix Knowledge Group, 2007). Onderzoek in Nederland laat daarnaast zien dat de partners van leden van criminele samenwerkingsverbanden die gedetineerd zitten, soms financieel worden ondersteund, hoewel dit zich wel leek te beperken tot leden van de *extended family* (Spapens, 2006). Dergelijke financiële steun is tevens uit oogpunt van afscherming relevant: er is bijvoorbeeld minder aanleiding om verklaringen af te leggen wanneer de gearresteerde persoon in kwestie weet dat er financieel voor diens gezin wordt gezorgd, als deze er vanwege detentie zelf niet toe in de gelegenheid is, of wanneer er geen of onvoldoende middelen zijn 'gespaard', bijvoorbeeld in de vorm van verborgen contant geld (Van Duyne, 2003). Geld verbergen kan uiteraard ook een vorm van sparen zijn, voor mindere tijden of als 'pensioenvoorziening' (Unger et al., 2018). Het aankopen van waardevolle goederen, zoals kunstwerken, kan in zekere zin ook worden gezien als sparen (Hufnagel & King, 2020). Kruisbergen en collega's (2015) constateerden dat leden van criminele samenwerkingsverbanden vrijwel allemaal een eigen woning bezitten (zie ook Unger et al., 2018). Opmerkelijk was de constatering dat deze woning vaak met contant geld werd betaald, maar daarnaast ook kon worden aangeschaft op basis van het legale inkomen van de partner. Voor contante betaling zouden voldoende mogelijkheden bestaan, zij het dat de kosten hoger waren (Unger et al. 2018).

De literatuur laat zien dat veel crimineel geld niet alleen wordt besteed aan dagelijks levensonderhoud, maar ook aan luxegoederen en een dure levensstijl (Meloen et al., 2003; RIEC Zuidwest-Nederland et al., 2013; Unger et al., 2018). Unger en collega's (2018), constateerden dat bestedingen aan vakanties, ontspanning, kleding en sieraden mogelijk kunnen worden ingegeven doordat contant geld op die manier gemakkelijk ongemerkt kan worden besteed. Zij gaven echter ook aan dat geïnterviewden stelden dat alles met contant geld te koop was, zij het wel tegen een hogere prijs, waarbij extra kosten van 10-20% werden genoemd (zie ook Soudijn & Reuter, 2016). Criminelen met relatief hoge inkomens besteden althans in Nederland, om geen aandacht te trekken, minder aan opzichtige luxe, maar geven verhoudingsgewijs veel geld uit aan vrije tijd (Unger et al., 2018). Dit wil zeggen aan uitgaan, bezoek aan sportwedstrijden in binnen- en buitenland, concubines, prostituees, vakanties, enzovoorts. Tijdens buitenlandse vakanties, waar minder de aandacht wordt getrokken, worden soms duizenden euro's per week gespendeerd (RIEC Zuidwest-Nederland et al., 2013). Voorts kan ook geld worden besteed aan statusverhogend weldoenerschap, zoals het financieel ondersteunen van sportclubs of goede doelen. Witwassen van geld lijkt daarbij niet het primaire motief (Bruinsma, Ceulen & Spapens, 2018).

5.4 Verhulling

Verhulling van misdaadgeld heeft in de context waarin dit begrip hier wordt gebruikt, twee betekenissen. De eerste is te voorkomen dat een bestedingspatroon zichtbaar is en vragen kan oproepen in de omgeving. Ten tweede gaat het om het verhullen van de criminele herkomst van financiële middelen, zodat deze kunnen worden benut voor bestedingen waarvoor het, in tegenstelling tot de consumptieve bestedingen die hiervoor werden beschreven, noodzakelijk is dat deze op papier van een legitieme herkomst worden voorzien. Hierna gaan we in op verhullingsmethoden die in Nederland zelf kunnen worden toegepast en geen verplaatsing van contant geld naar het buitenland vergen.

Het eerste aspect verwijst primair naar 'niet opvallen.' Unger en collega's (2018), constateerden dat vooral kleinere criminelen hun geld laten rollen, waardoor ze sneller bij politie en justitie in beeld komen. De meer ervaren misdadigers zouden zich beter bewust zijn van de risico's die dit met zich meebrengt. Een door hen geïnterviewde persoon wees bijvoorbeeld op de bewakingscamera's die zijn opgesteld in de buurt van luxe kledingzaken (Unger et al., 2018, p. 40). Meer ervaren criminelen zouden bijvoorbeeld ook kiezen voor automerken die minder opvallen als buitengewoon prijzig, of waarvan de politie weet dat ze over het algemeen in de smaak vallen van onderwereldfiguren (RIEC Zuidwest-Nederland et al., 2013). Volgens Unger en collega's (2018), blijken criminelen zich bewust van het risico om op sociale media allerlei informatie te plaatsen, zoals foto's waarop dure kleding of voertuigen te zien zijn, of foto's van vakanties. Of zij ook in staat zijn hun kinderen te verbieden om foto's van vakanties in luxeoorden op hun sociale media te posten, is een ander verhaal.

Om dure vakanties niet te veel in het oog te laten springen zouden accommodatie en activiteiten pas op de vakantiebestemming of mondeling worden geregeld, zodat er geen papieren boekingen te vinden zijn (Unger et al., 2018). Buitenlandse vakanties zouden bovendien veelal contant worden betaald (RIEC Zuidwest-Nederland et al., 2013). Om eventuele controles op luchthavens te vermijden, zouden criminelen en hun familieleden bij voorkeur vertrekken vanaf vliegvelden in Duitsland of België, waar de controles op witwassen minder scherp zouden zijn (RIEC Zuidwest-Nederland et al., 2013). Het komt ook voor dat geld wordt gestort op een anonieme creditcard, die gemakkelijker ongezien kan worden meegenomen (Unger et al., 2018). Soudijn (2019) signaleert eveneens een toename van het gebruik van anonieme debet- of creditkaarten, waarop aanzienlijke bedragen kunnen worden gezet.

Het op papier zorgen voor een legitieme herkomst van criminele inkomsten, vergt in de praktijk zelden ingewikkelde witwasconstructies (RIEC Zuidwest-Nederland et al., 2013; Van Duyne, De Zander & Kristen, 2014; Kruisbergen, Kleemans & Kouwenberg, 2015; Unger et al., 2018). Het betreft vooral het mengen van vuil met schoon geld, om het verdiende misdaadgeld regulier te kunnen uitgeven, waarbij soms financieel advies wordt ingewonnen omtrent hoe dit kan worden vormgegeven (Unger et al., 2018; Lord, Campbell & Van Wingerde, 2019).

Een veel gebruikte methode is het op naam van een ander zetten van goederen (Van Duyne, 2011; Kruisbergen, Van de Bunt & Kleemans, 2012; RIEC Zuidwest-Nederland et al., 2013; Teichmann, 2020). Daders kunnen bezittingen registreren onder de naam van bijvoorbeeld de partner, een medeverdachte of een katvanger. De crimineel kan een bevriende ondernemer, of een lid van diens crimineel samenwerkingsverband met een eigen bedrijf, vragen voor hem een luxe voertuig op eigen naam aan te schaffen en het aankoopbedrag contant terugbetalen (RIEC Zuidwest-Nederland et al., 2013). De belangrijkste reden achter bezittingen op naam zetten van anderen, is dat Justitie dan minder gemakkelijk beslag kan leggen. Ook geld kan op bankrekeningen van anderen worden gestald, bijvoorbeeld van een familielid (met een eigen inkomen) of van een andere bekende die het geld beheert. Vertrouwen is daarbij vanzelfsprekend essentieel (Unger et al., 2018).

Een andere regelmatig toegepaste verhullingsmethode is het vestigen van een (kleinschalig) regulier bedrijf, doorgaans gerelateerd aan de bouw of installatiewerk, om daarmee criminele met legitieme inkomsten te mengen (Teichmann, 2020). Een dergelijke constructie volstaat in de regel om aankopen zoals voertuigen, een woning of een bedrijfspand, te kunnen rechtvaardigen (RIEC Zuidwest-Nederland et al., 2013). Het kan ook gaan om een bedrijf of inkomsten van een partner, wanneer deze groot genoeg zijn. Daarnaast kan gebruik worden gemaakt van bevriende ondernemers, die de crimineel op papier in dienst nemen, waarna het 'salaris' contant wordt terugbetaald, terwijl er feitelijk geen werkzaamheden worden verricht (RIEC Zuidwest-Nederland et al., 2013). Dit biedt vervolgens de mogelijkheid om op grond van dit legale inkomen een werkgeversverklaring te verkrijgen, op basis waarvan bijvoorbeeld een hypotheek kan worden verkregen. Daarnaast zijn er dienstverleners actief, zoals accountants, die vervalste werkgeversverklaringen opstellen,

al dan niet in combinatie met onderwerelddienstverleners die zorgen voor een valse identiteit (Kruisbergen, Van de Bunt & Kleemans, 2012; LIEC, 2019). Tot slot kunnen criminelen die beschikken over internationale connecties, voorwenden dat de inkomsten voortvloeiden uit succesvolle bedrijfsactiviteiten in het buitenland, uit erfenissen van overleden buitenlandse familieleden, of dat investeringsgeld werd gefourneerd door familieleden of vrienden in het buitenland (Soudijn, 2019). Bij voorkeur gaat het om landen waar het voor de Nederlandse autoriteiten moeilijk is om de juistheid van de informatie te verifiëren.

5.5 Verplaatsing van contant geld naar het buitenland

In deze paragraaf wordt ingegaan op de verplaatsing van contant geld naar het buitenland, waarna het vervolgens kan worden ingebracht in het financiële systeem of direct geïnvesteerd. Om te beginnen kan misdaadgeld fysiek worden verplaatst naar het buitenland, met behulp van geldkoeriers. Een uit het verleden bekende methode is het overbrengen van contant geld naar België of Luxemburg om het aldaar te storten op een anonieme bankrekening (Tweede Kamer, 1996; Kleemans, Van de Berg & Van de Bunt, 1998). Vanwege de meldingsplicht ten aanzien van ongebruikelijke of verdachte transacties, was het nodig om contant geld te verdelen in kleinere porties, het zogenoemde 'smurfen', en het te storten bij uiteenlopende filialen, om minder aandacht te trekken. Wanneer het contante geld eenmaal is omgezet in giraal geld, kan het verder worden verplaatst via een reeks van rekeningen in uiteenlopende landen. Een methode om er daarna over te kunnen beschikken is de zogenoemde *loan back* constructie. Daarbij wordt een papieren rechtspersoon opgericht die niet of moeilijk te herleiden valt naar de ultieme economisch eigenaar, bij voorkeur in een belastingparadijs, die vervolgens leningen fourneert aan de crimineel in kwestie (Van Duyne, 1996; Kruisbergen, 2021). Daarmee is het misdaadgeld van een legitieme herkomst voorzien, althans van een herkomst die door de autoriteiten lastig kan worden aangetoond (Van Duyne, 1996; Soudijn, 2014).

Het is ook mogelijk om misdaadgeld met behulp van koeriers te verplaatsen naar het buitenland en het daar te investeren, zonder het eerst in het financiële systeem te brengen (Van Duyne & Levi, 2009, p. 127). Criminelen met een migratieachtergrond zouden daarvoor een beroep doen op familieleden of andere bekenden die, bijvoorbeeld voor familiebezoek of vakantie naar het land van herkomst reizen, en hen contante bedragen meegeven die lager zijn dan de huidige meldingsgrens van €10.000 (RIEC Zuidwest-Nederland et al., 2013, zie ook Kruisbergen et al., 2019). Het verplaatsen van afzonderlijk relatief kleine bedragen naar het buitenland met behulp van koeriers, is naar verhouding arbeidsintensief en vergt de nodige organisatie. Eenvoudiger is in dat licht het gebruikmaken van vormen van *underground banking*, zoals hawala. Daarbij wordt geld niet fysiek verplaatst van het ene naar het andere land. In plaats daarvan wordt het bij een informele 'bankier' ingelegd in land A, waarna het in land B kan worden opgenomen bij een evenknie. Dit systeem berust volledig op onderling vertrouwen tussen de ondergrondse bankiers (Van de Bunt, 2008). Enkele jaren geleden signaleerden instanties een sterke groei van het gebruik van dergelijke diensten om geld naar het buitenland te verplaatsen (Unger et al., 2018; Soudijn, 2019).

Tot slot kan worden gewezen op de groei van de online financiële dienstverlening en de introductie van cryptomunten, zoals bitcoin. Soudijn (2019), wijst op het gebruik van Payment Service Providers (PSP), waarbij (online) aanbieders elektronische betalingen van klanten accepteren, verwerken en beheren tegen lagere kosten dan reguliere banken. Cryptocurrencies zijn aantrekkelijk voor criminelen vanwege het anonieme karakter (Kruisbergen et al., 2019). Het nadeel is wel dat de waarde van dergelijke valuta aan forse koersschommelingen onderhevig kan zijn, ofschoon dat probleem (deels) kan worden ondervangen door crypto om te zetten in zogenoemde '*stable coins*', zoals Tether (USDT), oftewel cryptovaluta waarvan de waarde is gekoppeld aan de Amerikaanse dollar, die aldus meer zekerheid bieden (Voermans, 2021). Cryptogeld is overigens niet geheel 'veilig' voor de autoriteiten: in 2021 namen Nederlandse opsporingsinstanties voor een bedrag van €25 miljoen aan cryptovaluta in beslag, terwijl het in 2020 nog ging om €8 miljoen (Waterval, 2021, zie ook Kruisbergen et al., 2019).

5.6 Investering van misdaadgeld

Een van de belangrijkste vraagpunten in de context van ondermijning is hoe misdaadgeld duurzaam de weg vindt naar de bovenwereld, in de vorm van investeringen in legitieme bedrijfsactiviteiten. Wanneer criminelen deze overstap kunnen maken, wordt immers het signaal afgegeven aan de samenleving dat misdaad loont. Bovendien wordt het, als dergelijke misdaadondernemers niet al bij de start van deze overstap worden tegengehouden, steeds moeilijker om dat in een later stadium nog te doen. In deze paragraaf staat de vraag

centraal wat er bekend is over de investeringen die (drugs)criminelen plegen. De beschikbare literatuur concentreert zich op investeringen in bedrijven, en in het bijzonder in vastgoed, en op investeringen in het buitenland. Criminelen zouden hun vermogen investeren in verschillende sectoren, om zo het risico te spreiden van ontdekking of ontneming, maar ook vanwege de mogelijkheid van reguliere economische tegenwind op specifieke markten (Unger et al., 2018).

Kruisbergen en collega's (2015) onderzochten op basis van dossiers van afgesloten opsporingsonderzoeken de vraag waarin criminelen investeren en constateerden dat het in het merendeel van de zaken (113 van de 150) ging om bedrijven. De investeerder was doorgaans wel zelf bij het bedrijf betrokken (direct of indirect) terwijl de bedrijven tevens ten dienste stonden van de illegale activiteiten. Veel investeringen werden gedaan in de categorieën exploitatie van en handel in onroerend goed (31,4%); groot- en detailhandel; reparatie van auto's en motorfietsen (23,3%); financiële activiteiten en verzekeringen (17,5%); en hotels en restaurants (10,4%). Bij de groot- en detailhandel ging het bijvoorbeeld om kledingwinkels, garages en coffeeshops.

In interviews met gedetineerden die werden uitgevoerd door Unger en collega's (2018) werd bevestigd dat investeringen in bedrijven veelal ten dienste stonden van de uitvoering van criminele activiteiten, met als doel om een legale geldstroom te genereren om inkomsten uit criminaliteit te verhullen. Bij dat laatste ging het in de regel niet om grootschalige ondernemingen, maar veeleer om bedrijven in de bouw- of installatiebranche. Het doel leek echter meer het mengen van criminele en legitieme geldstromen te zijn, dan een positie in de bovenwereld te verwerven. Unger en collega's (2018) constateerden dat minstens de helft van hun respondenten eigenaar was van één of meerdere bedrijven, met als voornaamste doel het genereren van een legitiem inkomen om dat aan te vullen met 'vuil' geld. Om het de Belastingdienst en opsporingsinstanties moeilijk te maken om te achterhalen waar het geld precies vandaan kwam, werd advies ingewonnen bij financiële experts die zowel criminelen als respectabele burgers als klant hadden.

Behalve in commerciële ondernemingen wordt ook geïnvesteerd in stichtingen (Bruinsma, Ceulen & Spapens, 2018). Deze stichtingen hebben op papier een maatschappelijk of een goed doel, zoals het organiseren van projecten voor kinderen ('Help kinderen in…'), maar worden in werkelijkheid zowel gebruikt voor het plegen van strafbare feiten, als om criminele activiteiten te faciliteren of te verhullen. 'Als crimineel ben je vandaag de dag achterlijk om nog een B.V. op te zetten. Een stichting is veel makkelijker! Bij een stichting hoef je je niet te verantwoorden', aldus een door Bruinsma en collega's (2018, p. 39) geïnterviewde rechercheur. Fiscale controles zouden slechts mondjesmaat en steekproefsgewijs plaatsvinden en het toezicht op geldstromen die via stichtingen en verenigingen liepen, schoot ernstig tekort.

Behalve de misdaadondernemers zelf, kunnen hun partners bedrijven beginnen, vaak in een sector die hun interesse heeft, met voorbeelden als een manege, een nagel- of zonnestudio, of een winkel in kinderkleren. De vraag kan daarbij wel worden opgeworpen of dergelijke ondernemingen worden gestart met het oogmerk van witwassen, of meer omdat de partners daar een specifieke interesse in hebben.

De literatuur laat zien dat met name de vastgoedsector kwetsbaar is voor criminele investeringen. Onderzoek uit 2003 op basis van ontnemingsrapporten maakte al duidelijk dat onroerend goed een van de grootste investeringscategorieën was (Meloen et al., 2003). Motieven om misdaadgeld in vastgoed te steken zijn dat het gaat om een relatief veilige investering, dat er veel geld mee kan worden witgewassen, het gebrek aan transparantie over prijsvorming op de vastgoedmarkt, het verborgen kunnen houden van het daadwerkelijke eigenaarschap en het kunnen gebruiken van het vastgoed om er zelf in te gaan wonen. Investeringen variëren van zeer bescheiden woningen tot zeer luxueuze villa's. Naast vastgoed voor eigen bewoning, wat in ongeveer een derde deel van de gevallen aan de orde was, werden in 42 procent van de onderzochte gevallen bedrijfspanden aangekocht (Kruisbergen, Kleemans & Kouwenberg, 2015).

Investeringen in het buitenland spelen een belangrijke rol. Juist de grote criminele kopstukken zouden vooral het buitenland opzoeken (Unger et al., 2018). Criminelen met een migratieachtergrond zouden vaak investeren in het land van herkomst, van henzelf of hun (groot)ouders (Kruisbergen, Kleemans & Kouwenberg, 2015). Misdaadondernemers zonder een dergelijke achtergrond investeren in landen waar zij regelmatig komen, of waar zij zich, al dan niet op papier, permanent gevestigd hebben. Kruisbergen en collega's (2015), constateerden dat slechts in een klein aantal van de door hen onderzochte zaken ook werd geïnvesteerd in landen waar geen binding mee bestond. De conclusie was dan ook dat de geografische scope redelijk beperkt was en gerelateerd aan de sociale netwerken van de betrokkenen (Kruisbergen, Kleemans & Kouwenberg, 2015). Investeren in het buitenland heeft echter ook uit afschermingsoverwegingen voordelen: het is op die manier lastiger voor de opsporingsinstanties om eigendommen op te sporen. Het aankopen van vastgoed in het

buitenland zou daarnaast aantrekkelijker zijn omdat alleen de aanschafprijs betaald hoeft te worden en geen belastingen. Daarnaast zou in landen als Turkije, Marokko en Spanje niet of nauwelijks onderzoek plaatsvinden naar de herkomst van het geld en kan er eenvoudiger met contanten worden betaald (Unger et al., 2018). Een andere reden die naar voren kwam, was dat criminelen dachten na de criminele carrière in het buitenland van hun 'pensioen' te kunnen gaan genieten. Toekomstgerichte investeringen kunnen ook onbebouwde grond betreffen, met de bedoeling om er op zeker moment een eigen woning, een appartementencomplex voor verhuur, of een hotel te realiseren (Kruisbergen, Kleemans & Kouwenberg, 2015; Unger et al., 2018).

5.7 Besluit bij hoofdstuk 5

De hier gepresenteerde analyse laat, evenals die van hoofdstuk 4, zien dat er tal van manieren zijn waarop criminelen misdaadgeld kunnen besteden. Ook hier geldt derhalve dat het opwerpen van barrières op allerlei manieren kan leiden tot aanpassingen van *modi operandi*.

Daarnaast bestaat er relatief weinig inzicht in de vraag hoe misdaadgeld binnen criminele samenwerkingsverbanden precies verdeeld wordt. Wanneer we aannemen dat drugshandel en -productie vergelijkbaar is met een gewone economische activiteit, schrijft de logica van het kapitalisme voor dat slechts weinigen er rijk van worden. De meeste betrokkenen vervullen immers uitvoeringsrollen en krijgen betaald voor hun bijdragen, vergelijkbaar met gewone werknemers. Hun salarissen zullen in een deel van de gevallen ongetwijfeld genereus zijn, maar tegelijkertijd is de vraag of deze anders dan consumptief worden uitgegeven. Echter, sommige misdaadondernemers zullen zeker inkomsten genieten die hen, althans op enig moment, tot miljonair maken. Voor zover daarop goed zicht bestaat, lijken zij vooral te investeren in vastgoed.

6 Systemische factoren (macro)

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk komen factoren op het macroniveau, oftewel systemische factoren, aan de orde. We onderscheiden daarbij maatschappelijke factoren in relatie tot verdovende middelen, economische factoren en het overheidsoptreden. Daarbij worden deze factoren in paragraaf 6.2 eerst geoperationaliseerd. In paragraaf 6.3 tot en met 6.5 worden ze nader uitgewerkt. In paragraaf 6.6 volgt wederom een kort besluit bij dit hoofdstuk.

6.2 Operationalisering van systemische factoren

Figuur 5 Operationalisering van systemische factoren

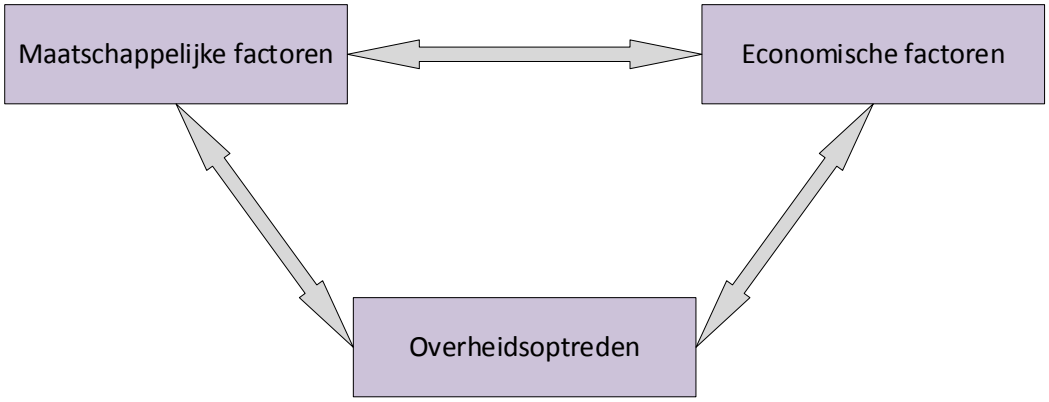

Het maatschappelijk klimaat ten aanzien van verdovende middelen kan in verband worden gebracht met opvattingen over drugsgebruik en de mate waarin de bevolking de meer grootschalige drugsproductie en -handel als probleem ervaart en degenen die erbij betrokken zien als criminelen waartegen de overheid serieus dient op te treden. Dit klimaat hangt op zijn beurt samen met het optreden van de overheid, aangenomen dat deze opvattingen en de ervaren negatieve effecten van drugscriminaliteit worden vertaald in het drugscriminaliteitsbeleid, en mede het strafklimaat beïnvloeden, alsook de prioriteit die aan de aanpak van criminele netwerken, of aan specifieke misdaadmarkten, wordt gegeven in de strafrechtelijke opsporing en bij het opwerpen van barrières. Dat laatste kan tevens vorm krijgen in integrale aanpakken; preventiemaatregelen die zijn gericht op het voorkomen van nieuwe aanwas in criminele netwerken; alsmede in het vergroten van maatschappelijke weerbaarheid tegen ondermijnende criminaliteit. Tot slot kunnen op systemisch niveau economische factoren worden onderscheiden. In den brede gaat het daarbij onder meer om welvaart en de verdeling daarvan. Hier concentreren we ons echter op de legale infrastructuur voor handel en transport, financiële dienstverlening en de digitale infrastructuur.

6.3 Maatschappelijke factoren

Nederlanders staan over het algemeen tolerant ten opzichte van druggebruik. Het gebruik van psychoactieve stoffen en alcohol vindt al eeuwenlang plaats, maar werd pas vanaf de 19e eeuw geproblematiseerd (Van der Stel, Everhardt & Van Laar, 2008, p. 47). Nederland volgde daarbij de internationale ontwikkelingen. Toen in 1919 de Opiumwet werd aangenomen, was er in Nederland weliswaar sprake van gebruik van opium en cocaïne, onder de Chinese bevolkingsgroep, respectievelijk prostituees, alsook onder artsen en apothekers die

legaal over deze middelen konden beschikken, maar dat leidde niet tot repressie van de gebruikers. Wel werd de illegale handel bestreden.

Deze tolerantie vanuit de overheid werd waarschijnlijk mede ingegeven doordat er geen grootschalige verslavingsproblematiek bestond. In de Verenigde Staten, een land dat zich sterk maakte voor het verbieden van verdovende middelen, lag dat bijvoorbeeld anders. Dat land kampte eind 19e eeuw met een opiatencrisis die in omvang niet onderdeed voor de huidige problematiek rondom (synthetische) opioïden, terwijl ook in China sprake was van omvangrijke verslavingsproblematiek (Paoli, Greenfield & Reuter, 2009). In het Britse Empire speelde de wens tot 'civilisatie' van kolonies waar sprake was van gebruik van cannabis en opium een rol, enerzijds vanuit de gedachte dat drugsgebruik leidde tot lethargie en ontwikkeling van de bevolking aldaar in de weg stond, maar anderzijds uit angst dat het gebruik zou overslaan naar Groot-Brittannië zelf (Kozma, 2011). Drugsgebruik werd aldus *geframed* als een bedreiging van buitenaf, welke de mannelijke Britse jeugd zou kunnen verslappen en ten koste zou gaan van de economie en de verdediging van het koloniale rijk. Nadat de verkrijgbaarheid van opiaten aan banden was gelegd, verschoof de aandacht naar cannabis, omdat werd gevreesd dat het gebruik daarvan, als alternatief middel, zou toenemen (Kozma, 2011). In de Verenigde Staten werden bijvoorbeeld Mexicaanse migranten en Afro-Amerikanen in verband gebracht met cannabis, die daarmee het welzijn van de Amerikaanse jeugd en jonge vrouwen in het bijzonder, zouden bedreigen (Schlosser, 1994; Dufton, 2017). Behalve objectieve verslavingsproblemen, politieke en ronduit racistische motieven, speelde ook mee dat opiaten, die werden gebruikt voor het bestrijden van uiteenlopende kwalen, minder noodzakelijk werden vanwege snelle ontwikkelingen in de medische wetenschap (Paoli, Greenfield & Reuter, 2009).

Het voeren van morele kruistochten was in Nederland niet aan de orde. Het gebruik van opium speelde wel in Nederlands-Indië, al sinds de 15e eeuw (Van Vugt, 1995, p. 43-44). De schaal van het gebruik zou in latere eeuwen sterk toenemen. De Nederlandse overheid stelde zich na de kolonisatie echter pragmatisch op door de verkoop van opium en later ook de productie, zelf ter hand te gaan nemen, en de inkomsten te gebruiken om de koloniale begroting sluitend te krijgen. Hoewel er vanaf de 18e eeuw ook een ethische discussie werd gevoerd over het indammen van de schadelijke gevolgen van het gebruik, won in de praktijk de koopman het van de dominee (Van Vugt, 1995). Daarnaast werd in het toenmalige Nederlands-Indië vanaf het eind van de 19e eeuw coca verbouwd, die vanaf 1900 in Nederland tot cocaïne werd verwerkt (Durán-Martínez, 2022, p. 184). Begin jaren 1920 was ons land zelfs wereldwijd marktleider, totdat in 1928 de Opiumwet werd aangepast en cocaïne, en overigens ook opiaten, alleen nog voor medische en wetenschappelijke doeleinden mochten worden verhandeld (Zaitch, 2002). In Nederland zelf konden veel opiumverslaafden echter rekenen op een welwillende houding van artsen en apothekers die (legaal) middelen verstrekten. Verslaafden werden niet als misdadigers gezien, maar eerder als moreel zwakken, die dienden te worden geholpen (Van der Stel, Everhardt & Van Laar, 2008, p. 47-48).

Hasjiesj en marihuana, alsmede amfetaminen, die in de Tweede Wereldoorlog door alle strijdende partijen werden gebruikt, kwamen pas na afloop van de oorlog illegaal beschikbaar. Het gebruik van drugs nam toe onder invloed van de opkomende jeugdcultuur (Cohen, 1975; De Kort, 1994). De Nederlandse overheid reageerde hierop in eerste instantie repressief, ook ten opzichte van de gebruikers. Die aanpak ontmoette echter al snel de nodige kritiek en vanaf de tweede helft van de jaren 1960 werd steeds meer gekozen voor een gedoogbeleid (Van der Stel, Everhardt & Van Laar, 2008, p. 48). Pragmatisme was daaraan wederom niet vreemd: de jeugdige gebruikers kwamen op dat moment meestal uit de intellectuele en culturele voorhoede en het was niet in het landsbelang om deze toekomstige elite met een strafblad op te zadelen (Cohen, 1994). Na de wijziging van de Opiumwet in 1976, werd het gedogen van individueel gebruik geformaliseerd, weliswaar niet in de wet maar in het beleid van het openbaar ministerie, in 1979 gevolgd door het gedogen van de verkoop van cannabis, onder strikte voorwaarden. Een dergelijk beleid kon slechts gestalte krijgen omdat de gemiddelde bevolking er niet wezenlijk tegen was gekant. Onderzoek naar de gevolgen van het decriminaliseren van illegale markten, hoewel daarvan *de jure* geen sprake was, laat zien dat dit onder meer normalisering tot gevolg heeft (Spapens, 2012b). In hoeverre de benadering van softdrugs ook invloed heeft gehad op de houding van de bevolking ten aanzien van de handel in harddrugs, die wel steeds repressief werd bestreden, valt niet te zeggen.

Vanuit het perspectief van de gemiddelde burger is (grootschalige) drugshandel, en -productie, verhoudingsgewijs onzichtbaar (zie Mehlbaum & Broekhuizen, 2020; Kerstholt & Lieve, 2021). Wanneer er vanuit een pand in de buurt wordt gedeald, of op straat, leidt dat vanzelfsprekend tot overlast en onveiligheidsgevoelens, en dat geldt ook voor vermoedens dat de buren een wietkwekerij of synthetisch drugslaboratorium in huis of in de schuur hebben staan. Gevolgen in de zin van excessief geweld, zoals liquidaties of aanslagen, leiden eveneens tot maatschappelijke verontwaardiging, zeker als de slachtoffers geen

deel uitmaken van de onderwereld, of wanneer moorden op klaarlichte dag worden gepleegd in de openbare ruimte. De maatschappelijke reacties op de moorden op Derk Wiersum en Peter R. de Vries illustreren dit.

Een uitzondering op die onzichtbaarheid is de wietteelt, die verhoudingsgewijs arbeidsintensief is, en waarbij in sommige delen van de samenleving relatief veel personen betrokken zijn, of althans mensen kennen die zich ermee bezighouden.[1] Wietteelt wordt, bijvoorbeeld in economisch zwakkere volksbuurten, om uiteenlopende redenen, niet beschouwd als een moreel bezwaarlijke bezigheid (Tops, 2018). De bewoners wijzen onder andere op het inconsequente drugsbeleid, dat de verkoop van cannabis wel toestaat maar de productie niet, verwijzen naar de ongelijke kansen die zij hebben op een fatsoenlijk inkomen, of geven de overheid de schuld van het verdwijnen van banen in de sectoren waarin zij voorheen werkzaam waren. Er wordt ook wel gewezen op de omstandigheid dat jongeren in multiculturele achterstandswijken evenmin veel mogelijkheden hebben om met legale middelen materieel succes te behalen. Om succes te bereiken zouden zij slechts keuze hebben uit een carrière in de sport, de muziek, of de (drugs)criminaliteit, waarbij het een het ander niet hoeft uit te sluiten.

Er zijn aanwijzingen dat in de afgelopen veertig jaar de verschillen in Nederland in termen van maatschappelijke kansen, groter zijn geworden. De zogenoemde *strain theory*, biedt op groepsniveau een goede verklaring voor het feit dat dit ertoe kan leiden dat meer personen ervoor kiezen om met illegitieme middelen materieel succes en aanzien te verwerven, wanneer de legale weg als afgesloten wordt beschouwd (Agnew, 1992). Volgens Agnew bepalen persoonskenmerken echter of iemand kiest voor de criminaliteit, berust in diens lot, zich afkeert van de maatschappij, of op een andere manier reageert.

Evenals in de handel, is ook de maatschappelijke oriëntatie in Nederland sterk internationaal. Inmiddels is sprake van een grote diversiteit van nationaliteiten, niet alleen in de grote steden van de Randstad. Alleen al in het stadsdeel Tilburg-Noord waren in 2017 bijvoorbeeld 120 verschillende nationaliteiten woonachtig (Wijkraden Tilburg Noord, 2017). Een van de in het kader van het onderhavige onderzoek geïnterviewde respondenten wees op migratiestromen die in de jaren 1960 op gang kwamen vanuit Suriname, de Antillen, Turkije en Marokko, landen die een rol speelden als productie- of doorvoerland van respectievelijk cocaïne, heroïne en cannabis, waardoor het eenvoudiger werd om handelscontacten te ontwikkelen. Overigens waren Nederlandse drugsimporteurs ook op eigen kracht uitstekend in staat om die handelscontacten te leggen voor het betrekken van cannabis, bijvoorbeeld in Pakistan of Libanon (Boekhoorn et al., 1995).

Volgens een in het kader van het onderhavige onderzoek geïnterviewde hoogleraar criminologie, moet de reputatie van Nederland in het buitenland als een (relatieve) vrijhaven voor verdovende middelen niet worden onderschat (zie ook Giesen, 2021). In de beeldvorming leidt dat soms tot de aanname dat niet alleen cannabis overal te koop zou zijn, maar dat ook andere verdovende middelen legaal kunnen worden verkregen. Die reputatie zou volgens deze respondent bijvoorbeeld ook voor jongeren uit Zuidoost-Europa, die nog aan het begin staan van een drugscarrière, een reden kunnen zijn om juist in ons land hun geluk te beproeven. Er bestaan inderdaad groeiende zorgen over leden van Albaneestalige gemeenschappen uit Zuidoost-Europa die naar Nederland pendelen, of zich hier (tijdelijk) vestigen, en zich mede manifesteren in de drugscriminaliteit, maar ook in andere vormen van misdaad. Deze groepen zijn echter, naar het zich laat aanzien, niet alleen in Nederland actief, maar ook in andere Europese landen, waardoor er niet direct een verband te leggen valt met het vestigingsklimaat voor drugscriminaliteit in ons land (*Nos.nl*, 2017; *Crimesite.nl*, 2017; *AD.nl*, 2019).

Het gegeven dat Nederland de laatste jaren vaker wordt geafficheerd als een 'narcostaat' zou twee kanten kunnen opwerken. Het kan enerzijds afschrikkend zijn, aangezien narcostaten vaak in verband worden gebracht met ongebreideld geweld (LSE Expert Group, 2014). Anderzijds kan het juist de bestaande reputatie versterken dat Nederland hét land is waar je als 'inkoper' gemakkelijk aan handelshoeveelheden verdovende middelen kunt komen.

1 *Een andere uitzondering qua zichtbaarheid waren outlaw motorcycle gangs zoals Satudarah en No Surrender, waarvan leden in verband werden gebracht met drugscriminaliteit. Sinds deze en andere motorclubs civiel verboden zijn, is die zichtbaarheid sterk afgenomen.*

Tot slot kan worden opgemerkt dat vertegenwoordigers van buitenlandse criminele netwerken Nederland als tijdelijke verblijfplaats opzoeken. Voor leden van Britse criminele netwerken, die het al dan niet in eigen land tijdelijk te heet onder de voeten was geworden, is Nederland aantrekkelijk: het is dichtbij en de meeste mensen spreken Engels (zie ook Soudijn & Huisman, 2010). Italiaanse maffialeden die in Nederland verblijven om te schuilen voor de Italiaanse justitie of hier aanwezig zijn in verband met hun werkzaamheden rondom drugstransacties, of allebei, profiteren onder meer van het positieve imago dat Italië bij de meeste Nederlanders heeft, onder meer vanwege de (eet)cultuur en de levensstijl (Project Cerca Trova, 2017).

6.4 Economische factoren

6.4.1 De handels- en transportinfrastructuur

In discussies over het vestigingsklimaat voor drugscriminaliteit wordt al sinds jaar en dag een verband gelegd met de uitstekende handelsinfrastructuur waarover Nederland beschikt (Fijnaut et al., 1998; Van der Heijden, 2001). Dankzij de gunstige geografische locatie en goede infrastructuur is Nederland voor legale handelsgoederen een van de belangrijkste toegangspoorten tot Europa. Veel buurlanden maken voor de in- en uitvoer van hun goederen van Nederlandse havens gebruik (Coface, 2019). Een vergelijking van de economieën van in totaal 141 landen laat zien dat Nederland in Europa koploper is waar het gaat om de kwaliteit van de transportinfrastructuur (Schwab, 2019). Ons land scoort hoog als het gaat om de wegen, het spoornetwerk, de maritieme sector, en de luchtvaart. Op het gebied van de kwaliteit van de haveninfrastructuur stond ons land meerdere jaren de eerste plaats (Schwab, 2019). Nederland is vanwege zijn geografische ligging en rol als logistiek knooppunt een van de belangrijkste toegangspoorten tot Europa, hetgeen leidt tot stroom van allerlei goederen, die via de weg, het water of door de lucht, naar hun eindbestemming worden vervoerd. De transportsector is van groot belang voor de Nederlandse economie en ons land beschikt daarom over een uitgebreide verkeersinfrastructuur, zowel voor wegvervoer, railtransport als binnenvaart. Er is sprake van een grote vloot van zowel vrachtwagens als binnenvaartschepen, voor verder transport van goederen die via de zeehavens binnenkomen, of die in Nederland zelf worden geproduceerd (Van Nimwegen, Spapens & Ceulen, 2021).

Voor Nederland zijn in het bijzonder de grote zeehavens van Rotterdam, Amsterdam, maar ook Antwerpen, van belang en de luchthavens van Schiphol en, in mindere mate, Eindhoven, waar sprake is van grote legale passagiers- en/of goederenstromen en de logistieke faciliteiten voorhanden zijn die bij een transiteconomie passen. Door de grote passagiers en goederenstromen via de luchthaven Schiphol, is het lastig om deze uitgebreid te controleren (Madarie & Kruisbergen, 2020, p. 281). Wel werden in de eerste helft van de jaren 2000 de controles aangescherpt, bijvoorbeeld op personeel dat op de *airside* werkzaam was en werden enige tijd honderd procent controles uitgevoerd van passagiers op inkomende vluchten vanuit de Nederlandse Antillen en Suriname, vanwege de problematiek van zogenoemde 'bolletjesslikkers' (Kruisbergen, 2005). Ook in de haven van Rotterdam werden de controles versterkt om de import van cocaïne te bemoeilijken, door middel van het scannen van containers en screenen van importeurs die gebruikmaken van de haven (Openbaar Ministerie, 2012, p. 34; Madarie & Kruisbergen, 2020, p. 282). Economische belangen, zoals de snelheid van de afhandeling van containers in de zeehaven, moeten echter steeds worden afgewogen tegen opsporingsbelangen (Staring et al., 2019; Van Nimwegen, Spapens & Ceulen, 2021).

Volgens Staring en collega's (2019) is in het bijzonder de invoer van exotisch fruit kwetsbaar voor de smokkel van verdovende middelen. Dit wordt enerzijds verklaard doordat veel exotisch fruit via Nederland wordt ingevoerd in Europa en regelmatig afkomstig is uit landen die als bronlanden voor cocaïne gelden. Anderzijds vergt de aard van het product (versproduct) een snelle afhandeling, terwijl controles kostbaar kunnen zijn vanwege de kwetsbaarheid, waardoor hoge schadeclaims kunnen volgen na controles waarbij geen verdovende middelen of andere illegale producten werden aangetroffen. Voor de export van drugs vanuit Nederland werd bijvoorbeeld meegelift op transporten van bloemen, waarin Nederland eveneens een grote speler is, en waarbij gelijksoortige overwegingen gelden (Project Cerca Trova, 2017).

Nederland is tevens een belangrijk agrarisch productieland en het kent een grote chemische industrie (Van der Heijden, 2001). Ook kan worden gewezen op de aanwezigheid van dienstverleners in de logistiek, zoals import- en exportadviseurs. De open Nederlandse handelseconomie en de internationale oriëntatie, alsmede de afschaffing van de vaste controles aan de binnengrenzen van de lidstaten van de Schengenzone, bood en biedt gelegenheden aan criminelen. Plegers van georganiseerde criminaliteit liften eerder mee op bestaande goederen-, geld- en passagiersstromen dan dat zij zelf onderdelen van de infrastructuur onder controle houden

(Kruisbergen, Van de Bunt & Kleemans, 2012, p. 17). Zij maken gebruik van de uitstekende voorzieningen voor transport over de weg, het water en het spoor, door de lucht en de gunstige ligging ten opzichte van afzetmarkten elders in Europa, zowel voor het naar Nederland smokkelen van verdovende middelen, als voor het afzetten ervan elders in Europa (Huisman et al., 2016).

Met een meer kritisch perspectief kan erop worden gewezen dat Nederland dan wel een zeer efficiënte handels- en transportinfrastructuur kent, maar dat een soortgelijke infrastructuur evenzeer aanwezig is in andere EU-landen. Deze infrastructuur alleen verklaart dus niet waarom ons land een belangrijk invalspunt is voor, met name cocaïne. Spanje speelt daarin bijvoorbeeld ook een belangrijke rol, terwijl er ook naar Franse en Italiaanse havens cocaïne wordt gesmokkeld (EMCDDA & Europol, 2010).

In hoeverre ook buitenlandse criminele groeperingen worden aangetrokken door de Nederlandse handels- en transportinfrastructuur laat zich moeilijk duiden. Enerzijds zijn er aanwijzingen dat bijvoorbeeld Colombianen die in de jaren negentig via Nederland cocaïne importeerden naar Europa, het inderdaad op prijs stelden dat ons land bedrijvig is, een goede infrastructuur heeft en er prima verbindingen met Zuid-Amerika zijn. De afhandeling van containers gaat snel en de controle op de inhoud was op dat moment beperkt (Zaítch, 2002). Daar staat tegenover dat sindsdien veel meer is geïnvesteerd in controles en het opwerpen van barrières, waardoor de laatste observatie wellicht niet meer opgaat (zie Staring et al., 2019). Het aantal inbeslagnames van cocaïne is de laatste jaren sterk gestegen, maar het is niet duidelijk of dit wordt verklaard door een hogere pakkans, of door grotere volumes aan cocaïne die naar Europa worden gesmokkeld (Vermeulen & Van der Leest, 2018; Abraham et al., 2021).

6.4.2 De financiële infrastructuur

Nederland kent, mede in het licht van de handelsinfrastructuur, ook een uitstekende financiële infrastructuur, waarvan zowel voor legale als illegale doeleinden gebruik kan worden gemaakt, alsmede voor activiteiten die *lawful but awful* zijn, zoals belastingontwijking. De aanbieders zijn financiële instellingen, accountants, notarissen, makelaars, fiscalisten, advocaten en bijvoorbeeld trustkantoren. De producten variëren van adviezen tot het opzetten van *offshore* constructies waarbij de feitelijk eigenaar buiten het zicht wordt gehouden (Hoogenboom, 2019). Het is duidelijk dat deze financiële infrastructuur ook misbruikt kan worden voor witwaspraktijken (LIEC, 2019, p. 17). Financiële dienstverleners kunnen, bewust of onbewust, bijdragen aan het voortbestaan van georganiseerde (drugs)criminaliteit en/of witwassen (zie bijvoorbeeld Van de Bunt, 1996; Lankhorst & Nelen, 2004; Nelen & Lankhorst, 208; Kruisbergen, Van de Bunt & Kleemans, 2012; Kruisbergen, Roks & Kleemans, 2019; Kramer, Blokland & Soudijn, 2020).

Nederland staat tevens bekend om zijn gunstige fiscale regelingen, waar tal van buitenlandse rechtspersonen gebruik van maken. De vraag is echter in hoeverre deze infrastructuur ook witwaspraktijken van (Nederlandse) drugscriminelen dient. Na de moord op Peter R. de Vries trok de Italiaanse journalist Roberto Saviano de nodige aandacht van de media door te stellen dat ook de georganiseerde (drugs)criminaliteit profiteert van de Nederlandse fiscale regelgeving (Saviano, 2021). Kruisbergen (2021) toonde zich recentelijk echter kritisch over deze aanname. Hij wees er onder meer op dat uit door de Commissie Doorstroomvennootschappen verricht onderzoek naar Nederlandse entiteiten die werden genoemd in bijvoorbeeld de Panama Papers en de Paradise Papers, geen aanwijzingen naar voren kwamen dat de Nederlandse financiële infrastructuur op grote schaal wordt gebruikt om criminele geldstromen te verhullen of drugsgeld wit te wassen (Commissie Doorstroomvennootschappen, 2021). Wel werd via Nederland geld doorgesluisd dat door buitenlandse overheidsfunctionarissen was verkregen door middel van fraude of corruptie. Evenmin werden er aanwijzingen gevonden in opsporingsinformatie (Kruisbergen, Van de Bunt & Kleemans, 2012; Soudijn 2016). Kortom, fiscale voordelen zijn relevant wanneer het geld al 'wit' is, maar er kan geen gebruik van worden gemaakt wanneer het nog steeds 'zwart' is (Kruisbergen, 2021).

Dit wil echter niet zeggen dat er geen kwetsbaarheden zijn. Trustkantoren kunnen in principe witwasconstructies van drugscriminelen faciliteren door op te treden als gevolmachtigde voor offshorebedrijven die met dit doel zijn opgericht (Van Koningsveld, 2015). Ook de politie constateerde dat Nederland vanwege het uitgebreide financiële stelsel, het fiscale klimaat en de voorzieningen die dienstverleners leveren, zoals het oprichten en het beheer van trustkantoren, een aantrekkelijke schakel vormde in het witwassen van illegaal geld, zonder daarvan overigens concrete voorbeelden te geven (KLPD, 2005, p. 113). Die zijn ook verder beperkt voorhanden. In slechts enkele in het kader van de Monitor georganiseerde criminaliteit bestudeerde casussen waren trustkantoren betrokken bij georganiseerde criminaliteit. In één geval ging het om een kantoor dat de administratie van een vennootschap manipuleerde waarover zij het beheer

voerde, waardoor het zicht op het aandeelhouderschap werd vertroebeld. Strafrechtelijke verwijtbaarheid kon daarbij overigens niet worden aangetoond, maar wel dat het kantoor kennelijk geen vragen had gesteld (Kruisbergen, Van de Bunt & Kleemans, 2012, p. 95).

6.4.3 De digitale infrastructuur

Ons land beschikt over een uitstekende digitale infrastructuur (Europese Commissie, 2017). De Nationale politie signaleert dan ook dat misdadigers zich vaker richten op digitale criminaliteit De focus ligt daarbij echter vooral op online oplichterij en diefstal, bijvoorbeeld door middel van *ransomware*. Ook wordt er veel gehackt (*Metronieuws*, 2021). In hoeverre de Nederlandse digitale infrastructuur een substantiële rol speelt in relatie tot (grootschalige) drugscriminaliteit is minder duidelijk. Tops en Tromp (2019, p. 7) vermelden terloops dat een voortreffelijke digitale infrastructuur ook voor criminelen interessant is en geven als voorbeelden het Dark Web en cryptovaluta.

Daarbij kan op voorhand echter worden genuanceerd dat digitaal verkeer niet ophoudt bij de landsgrens. Iemand die vanuit het buitenland bij een vanuit Nederland gerunde marktplaats op het Dark Web drugs wil bestellen, zal tenminste zelf ook over een internetaansluiting moeten beschikken. Datzelfde geldt voor het verrichten van transacties met cryptovaluta. Met andere woorden, de digitale infrastructuur kan in Nederland uitstekend zijn, maar voor een internationaal opererende drugshandelaar biedt dat weinig voordeel wanneer deze in andere landen (nog) ontbreekt. Bovendien is de digitalisering wereldwijd zover gevorderd dat online transacties of communicatie vrijwel overal mogelijk zijn. Er kunnen ook nog enkele andere kanttekeningen worden geplaatst.

Tops en Tromp (2019) verwijzen ten eerste naar drugshandel via het Dark Web. Voor zover de beschikbare informatie strekt gaat het daarbij vooral om detailhandel, hoewel het kleine aandeel aan groothandel wel substantieel zou bijdragen aan de omzet (Kruithof et al., 2016; Vermeulen & Van der Leest, 2018). Ook bij de detailhandel kan het overigens nog steeds om aanzienlijke omzetten gaan. Enkele jaren geleden stond een Limburger voor de rechter die in vier jaar tijd voor naar schatting €2,5 miljoen aan cocaïne, heroïne, XTC en cannabis had verstuurd naar kopers in tientallen landen, die in cryptovaluta betaalden (Banach, 2019). De handel via het Dark Web is echter niet onzichtbaar en zowel de aanbieders als kopers lopen derhalve risico op ontdekking (Spapens, Kolthoff & Stol, 2016; Tops et al., 2018, p. 166). Zo slaagde de Nationale politie er in 2016 in om de website Hansa Market, waarvan een server in Nederland stond, tijdelijk over te nemen, waarna de rechercheurs eenvoudig de gegevens van kopers konden verzamelen (Van der Puijl, 2021). Tegelijkertijd is het niet moeilijker om een website te bouwen op het Dark Web dan op het open internet, hoewel het zorgen voor adequate afscherming meer specifieke expertise vergt (zie ook Vermeulen & Van der Leest, 2018, p. 63). De kern van de zaak blijft echter dat de verkoper eerst over de producten moet beschikken alvorens die online te kunnen aanbieden. Het gemak waarmee in Nederland uiteenlopende soorten verdovende middelen kunnen worden verkregen, is dus meer bepalend dan de uiteenlopende manieren waarop ze kunnen worden verkocht.

Het tweede punt, de toegang tot cryptovaluta, wordt in zekere zin bevorderd door de aanwezige digitale infrastructuur. Het delven van bitcoins vergt veel rekenkracht en slurpt energie (Van der Walle, 2017; Sabel, 2021). Daarbij hoeft echter niet per se gebruik te worden gemaakt van een online infrastructuur, tenzij in de vorm van een botnetwerk waarbij voor het delven heimelijk gebruik wordt gemaakt van de computers van anderen (Van der Walle, 2017). Vast staat wel dat criminelen de cryptomunten snel hebben ontdekt als een methode om financiële transacties buiten het blikveld van de autoriteiten te houden (Kruisbergen et al., 2019). Zo werd spoedig na de opkomst van de bitcoin in een wietkwekerij al een batterij computers aangetroffen waarmee deze cryptomunt werd gedolven, gebruikmakend van het feit dat de elektriciteit toch al gratis illegaal werd afgetapt (*Crimesite.nl*, 2016). Nederland is echter niet het enige land waar het delven van cryptomunten plaatsvindt. Het gebeurt ook op andere plekken waar de energie goedkoop is, zoals in China, waar het delven recentelijk overigens aan banden werd gelegd vanwege de belasting van het elektriciteitsnetwerk (*Fd.nl,* 2021). Het is zonder meer aannemelijk dat cryptovaluta aantrekkelijk zijn voor de Nederlandse drugsonderwereld, maar ook hier ligt het meer voor de hand dat de beschikbaarheid daarvan de criminele activiteiten faciliteert in plaats van dat het er een directe verklaring voor vormt.

Ten derde zijn er indicaties dat Nederlandse criminelen legaal verkrijgbare productiemiddelen en chemicaliën voor de fabricage van synthetische drugs, online bestellen in bijvoorbeeld Aziatische landen. De achtergrond daarvan lijkt echter primair dat de controle daarop, of de alertheid van leveranciers op het feit dat dergelijke producten ook voor illegale doeleinden kunnen worden gebruikt, in dergelijke landen nog beperkt is. De kwaliteit van de Nederlandse digitale infrastructuur speelt daarbij vermoedelijk geen rol. Het gebruik van

een zoekmachine en het doen van een bestelling via e-mail is, net als het verrichten van een transactie met cryptovaluta, vrijwel overal ter wereld mogelijk.

Tot slot kan erop worden gewezen dat een goede digitale infrastructuur ook een kwetsbaarheid kan zijn. Een voorbeeld hiervan is het hacken van de computers van een containerterminal in de haven van Antwerpen, om details te verkrijgen over de locatie van containers waarin zich smokkelzendingen bevonden, en daarmee de 'uithalers' aan te kunnen sturen (Kavanagh, 2018, p. 54). Hoewel dit niet direct aan de digitale infrastructuur gekoppeld is, zien we ook dat criminele netwerken gebruikmaken van digitale hulpmiddelen die worden aangeboden in zogenoemde *spyshops*, zoals peilbakens waarmee doelwitten van liquidaties kunnen worden gevolgd (Van Gestel & Verhoeven, 2017; Kruisbergen et al., 2018).

6.5 Overheidsoptreden

In deze paragraaf gaan we in op de tegenmaatregelen die de overheid kan nemen om (grootschalige) drugscriminaliteit te beteugelen. Daarbij moet in het oog worden gehouden dat tegenmaatregelen het karakter hebben van het uitdelen van 'duizend speldenprikken' en niet van hamers waarmee criminele activiteiten, of de bewuste of onbewuste facilitering daarvan, (definitief) kunnen worden platgeslagen. Door de veelheid van mogelijke interventies en partijen die daaraan, gericht of ongericht, een bijdrage kunnen leveren, is het in het bestek van de onderhavige studie onmogelijk om recht te doen aan alle initiatieven die zijn ontwikkeld. We schetsen derhalve slechts enkele hoofdlijnen.

6.5.1 Drugscriminaliteitsbeleid

De uitgangspunten van het Nederlandse drugsbeleid vloeien voort uit de wijziging van de Opiumwet, die in 1976 zijn beslag kreeg. Die aanpassing leidde onder meer tot het onderscheid tussen soft- en harddrugs, waaruit het gedoogbeleid ten aanzien van de verkoop van de eerstgenoemde categorie middelen voortvloeide. Het Nederlandse drugsbeleid is sinds de ontwikkeling ervan primair gericht geweest op het beheersbaar houden van de problemen van het gebruik en de handel (Abraham et al., 2021). De beleidsmakers hadden terecht niet de illusie dat deze uitgebannen konden worden. Ten aanzien van de gebruikers lag de focus op *harm reduction*. Een strafrechtelijke benadering van druggebruikers, en van heroïneverslaafden in het bijzonder, zou het probleem alleen maar groter maken omdat het hen stigmatiseerde als crimineel. In plaats daarvan diende de verslaafde te worden beschouwd als een patiënt die zorg en behandeling nodig had. Door middel van een scheiding van drugsmarkten moest daarnaast worden voorkomen dat gebruikers van minder schadelijke middelen zoals cannabis, zouden overstappen naar zwaardere drugs. Dit beleid werd over het algemeen als een succes beschouwd, met name omdat Nederland, vergeleken met landen die een meer repressief beleid voerden, 'gemiddeld tot gunstig' presteerde (Van Laar & Van Ooyen-Houben, 2009). Nederland zag en ziet zich met deze benaderingen als 'gidsland' voor landen die een repressief beleid bleven voeren en het Nederlandse drugsbeleid groeide gaandeweg uit tot belangrijk symbool van onze vooruitstrevendheid (Van de Bunt, 2006).

Op papier werd in 1976 de aanpak van harddrugs verscherpt, maar in de praktijk ontwikkelde de bestrijding van de criminele drugsnetwerken die gaandeweg ontstonden, zich tot het einde van de jaren 1980 traag (Fijnaut & Roks, 2021). De zogenoemde 'Hollandse netwerken', in werkelijkheid gedifferentieerd van samenstelling, richtten zich in eerste instantie op de grootschalige handel in softdrugs, maar later ook op andere verdovende middelen, eerst cocaïne en wat later XTC. Amfetamineproductie en heroïnehandel, waarbij de laatstgenoemde markt gaandeweg door met name Turks-Koerdische groeperingen was overgenomen van Chinese importeurs, speelden al langer (KLPD, 1993; Tweede Kamer, 1996b; KLPD, 2004). Vanaf begin jaren 1990 werden de interregionale rechercheteams (IRT's) actief en de opsporing geïntensiveerd. Het leidde tot geruchtmakende en langdurige processen tegen een aantal grootschalige importeurs van verdovende middelen.

In de tweede helft van de jaren 1990 werd de aandacht met name verlegd naar de productie en export van synthetische drugs, en van XTC in het bijzonder, waarbij Nederland was uitgegroeid tot een mondiale speler (Spapens, 2006; Tops et al., 2018). Onder zware druk vanuit het buitenland zagen de toenmalige kabinetten zich gedwongen tot extra inspanningen (Abraham et al., 2021). Het leidde tot de oprichting van de multidisciplinair samengestelde Unit Synthetische Drugs (USD), terwijl ook andere IRT's, inmiddels omgedoopt in kernteams, evenals de regionale recherchediensten, zich in toenemende mate op synthetische drugs concentreerden (Meijer et al., 2003). In 2004 gingen de kernteams en de USD echter op in de Nationale recherche, waarna werd afgestapt van het toedelen van menskracht en middelen aan specifieke drugsmarkten,

waaronder cocaïne en synthetische drugs (Abraham et al., 2021). Daarnaast leek het probleem van synthetische drugsproductie halverwege de jaren 2000 onder controle, afgaande op de sterke daling van het aantal aangetroffen laboratoria, waarna de speciale aandacht voor deze vorm van criminaliteit afnam (Huisman, 2005; Abraham et al., 2021).

Vanaf 2004 verschoof de aandacht naar wietteelt, hoewel de aanpak daarvan zich meer concentreerde op de thuisteelt en met name op lokaal en regionaal niveau gestalte kreeg, dan op criminele organisaties die grotere aantallen en grootschaliger wietkwekerijen exploiteerden en/of verantwoordelijk waren voor de inkoop en handel (Spapens, van de Bunt & Rastovac, 2007; Abraham et al., 2021). Hoewel wietteelt beleidsmatig grotere aandacht kreeg, maakte het kabinet geen extra middelen vrij voor de uitvoering van een beleidsprogramma dat was geformuleerd in de zogenoemde 'cannabisbrief' (Tweede Kamer, 2004). Gemeenten investeerden echter substantieel in het opbouwen van afdelingen veiligheid, die zich onder meer op de aanpak van wietteelt concentreerden.

Omstreeks 2010 werd georganiseerde (drugs)criminaliteit steeds meer onder de noemer van 'ondermijnende criminaliteit' gebracht. Onder druk van lokale autoriteiten, in het bijzonder vanuit Noord-Brabant, zag het toenmalige kabinet zich genoodzaakt om de opsporing, en integrale aanpakken, wederom te intensiveren. Met name Noord-Brabant kampte met wietteelt en (opnieuw) met synthetische drugsproductie, alsmede met een sterke groei van criminele motorbendes waarvan leden tevens een rol speelden bij de handel in en productie van verdovende middelen (Abraham et al., 2021). Dat de ondermijningsproblematiek echter niet beperkt was tot Zuid-Nederland, werd geïllustreerd door de opkomst van een nieuwe generatie criminelen in de Randstad, die zich primair op de handel in cocaïne concentreerden. Vooral het daarmee gepaard gaande geweld, niet zelden in de openbare ruimte en met gebruik van automatische wapens, baarde zorgen (Vugts, 2014). In 2019 veroorzaakte de moord op advocaat Derk Wiersum een schok en vanaf dat moment werden ook op nationaal niveau steeds forsere bedragen uitgetrokken voor de bestrijding van ondermijnende criminaliteit (Abraham et al., 2021).

Deze korte schets, aan de hand van slechts enkele voorbeelden, laat zien dat het voor Nederlandse opsporingsinstanties in de loop de jaren moeilijk bleek om de aandacht voor (specifieke vormen van) drugscriminaliteit langdurig vast te houden. Gerichte opsporingscapaciteit werd weer afgebouwd wanneer het probleem onder controle leek, maar ook reorganisaties en bezuinigingen bij de politie speelden mee (zie voor een uitgebreidere beschrijving Abraham et al., 2021). Onderzoek laat zien dat in een vroeg stadium reageren op nieuwe ontwikkelingen in de onderwereld, van groot belang is. Wanneer een criminaliteitsprobleem in ernst en omvang toeneemt, is een overheid die te lang onvoldoende tegendruk geeft, min of meer een garantie dat criminele netwerken zullen groeien in de omvang van hun activiteiten en professionaliteit (Gottschalk, 2010, p. 21 e.v.; Morselli, Trucotte & Tenti, 2011, p. 185). Nederland bevindt zich als sinds de jaren 1970 in zekere zin in een spagaat tussen tolerantie en het willen vermijden van een *war on drugs* enerzijds, en de omvang van de drugshandel en -productie anderzijds.

Dit spanningsveld in het beleid werd met name zichtbaar in de jaren 1990, toen in Nederland de inpandige wietteelt opkwam. Het eerste paarse kabinet, dat in 1994 aantrad, zag de teelt van Nederwiet zelfs als een positieve ontwikkeling, aangezien deze werd toegeschreven aan zelfstandig werkende kleinschalige telers. Dit zou ten koste kunnen gaan van de grootschalige import van cannabis uit het buitenland en de criminele samenwerkingsverbanden die zich daarmee bezighielden, van hun verdienmodel kunnen beroven (Abraham, et al., 2021). Het bleek echter een ernstige misvatting om te veronderstellen dat criminelen de wietteelt als nieuwe inkomstenbron over het hoofd zouden zien. Toch zou het nog ruim een decennium duren voordat de landelijke overheid striktere maatregelen begon te nemen (Abraham et al., 2021).

Dit alles gezegd hebbende, is de aanpak van criminele drugsnetwerken in een aantal opzichten zeker succesvol (geweest). Aan criminele samenwerkingsverbanden die in de jaren 1980 ontstonden rondom illustere namen zoals wijlen Charles Zwolsman of Johan 'de hakkelaar' V., werden in de eerste helft van de jaren 1990 de eerste klappen toegebracht. De intensieve aanpak van synthetische drugs leidde omstreeks 2005 tot een tijdelijke afname van de productie van met name XTC (Huisman, 2005; Spapens, 2006; Abraham et al., 2021). De controles op Schiphol op bolletjesslikkers, in hetzelfde tijdvak, resulteerden in een scherpe daling van het aantal onderschepte smokkelaars. De invoering van het ingezetenencriterium en handhaving ervan in het Zuid-Nederlandse grensgebied, veroorzaakte een afname van het drugstoerisme vanuit België (Colman et al., 2018). Civielrechtelijke verboden van motorclubs die onder meer worden geassocieerd met drugscriminaliteit, maakten een einde aan hun zichtbare aanwezigheid in het publieke domein. Tot slot kan worden gewezen op de successen bij het kraken van cryptocommunicatie, waardoor onder meer drugslaboratoria konden worden ontmanteld en drugstransporten onderschept (Abraham et al., 2021).

Hoewel criminele drugsnetwerken zeker niet 'onaantastbaar' of onkwetsbaar zijn, betekent dit helaas niet dat ze als gevolg van zulke interventies verdwijnen, althans niet op korte of middellange termijn. Na een periode in detentie beginnen de meeste criminele kopstukken weer opnieuw (Spapens, 2006). Iemand die over uitgebreide contacten in de onderwereld beschikt, over organisatorische kwaliteiten, en investeringsmiddelen – het ontnemen van misdaadgeld blijkt buitengewoon lastig – blijft immers een aantrekkelijke zakelijke partner. Situationele maatregelen, zoals het opwerpen van drempels tegen de verkrijgbaarheid van chemicaliën die kunnen worden gebruikt voor synthetische drugsproductie, hebben veelal een houdbaarheidsdatum (Abraham et al., 2021). Daarnaast kunnen zich nieuwe marktkansen aandienen: zo verschoof de grootschalige import van softdrugs in het begin van de jaren 1990 naar wietteelt in eigen land en diende de handel in en productie van XTC zich aan als een nieuw verdienmodel. Kortom, wanneer er sprake blijft van 'gemotiveerde daders' en marktkansen, zullen zij blijven zoeken naar manieren om opgeworpen barrières te omzeilen.

6.5.2 Het strafklimaat voor drugscriminaliteit

De aantrekkelijkheid van Nederland voor drugscriminaliteit wordt regelmatig in verband gebracht met het veronderstelde milde strafklimaat. Onderzoek laat zien dat Nederland gemiddeld genomen inderdaad het laagst scoort qua te verwachten strafoplegging, althans in de ogen van door het Europees Waarnemingscentrum voor drugs en drugsverslaving geraadpleegde experts. Daarbij ging het om de celstraf die deze experts voorzagen na een veroordeling voor de smokkel van één kilo cannabis, cocaïne, amfetamine of heroïne (EMCDDA, 2017, p. 23). De verwachting voor landen als Frankrijk en Polen – die niet bepaald een 'soft' imago hebben – week echter niet sterk af van die voor Nederland.

Een dergelijke vergelijking vertelt vanzelfsprekend niet het hele verhaal: wanneer het om veel grotere hoeveelheden gaat, die in andere EU-lidstaten minder vaak worden onderschept, lijkt Nederland eveneens relatief licht te straffen. Het aantal personen dat wordt veroordeeld tot langdurige celstraffen, op basis van opsporingsonderzoek naar criminele samenwerkingsverbanden die betrokken zijn bij drugscriminaliteit, is althans objectief gezien gering. Zo werden er in 2018 slechts 31 personen veroordeeld tot een celstraf van vijf jaar of langer inzake synthetische drugs, terwijl er, rekening houdend met vertragingseffecten, in de voorgaande jaren steeds 100-200 opsporingsonderzoeken werden uitgevoerd die op deze vorm van criminaliteit betrekking hadden (OM & Politie, 2016, 2017, 2018, 2019).

Er vallen echter diverse kanttekeningen te maken. Ten eerste is objectieve internationale vergelijking van de zwaarte van opgelegde straffen vrijwel onmogelijk. Rechters moeten in elke casus rekening houden met tal van variabelen waarvoor in wetenschappelijk onderzoek onmogelijk te controleren valt. Ten tweede is internationaal gezien onbekend welke andere maatregelen tegen overtreders van de drugswetgeving worden genomen, zoals inbeslagnames, ontnemingsvorderingen, fiscale naheffingen en boetes, of bestuurlijke maatregelen. Colman en collega's (2018) vonden bijvoorbeeld dat voor wietteelt in België weliswaar hogere strafrechtelijke sancties werden opgelegd dan in Nederland, maar daar stond tegenover dat in Nederland de financiële gevolgen in de zin van ontnemingsvorderingen en fiscale naheffingen groter waren (Colman et al., 2018). Opgelegde celstraffen vertellen dus maar een deel van het verhaal, terwijl internationaal vergelijkend inzicht in welke maatregelen er nog meer worden opgelegd, niet beschikbaar is. Ten derde geeft de lengte van een opgelegde celstraf geen inzicht in welk deel daarvan daadwerkelijk moet worden uitgezeten, terwijl ook daarin landen sterk kunnen verschillen. Zo gold in België tot eind 2021 dat een gevangenisstraf tot drie jaar werd omgezet in elektronische detentie, terwijl een dader zonder strafblad slechts een derde deel van een opgelegde straf van meer dan drie jaar, hoefde uit te zitten. In Nederland is dat tenminste tweederde deel. Tot slot valt moeilijk objectief te definiëren wat onder 'streng straffen' moet worden verstaan. Gaat het erom wat in de ogen van het publiek als streng wordt gezien, of wat door de wetsovertreder als zodanig wordt ervaren? Op dat laatste hebben we weinig zicht.

Wanneer zich een criminaliteitsprobleem voordoet, is al snel de reactie dat strenger moet worden gestraft, waarmee wordt gedoeld op het opleggen van langduriger gevangenisstraffen. Ten eerste zou dat individuele daders ertoe kunnen bewegen om afscheid te nemen van het plegen van strafbare feiten. Het lijkt er echter op dat 'beroepscriminelen' na een periode in detentie hun leven zelden beteren (Amir, 1989). Sommige Nederlandse misdaadondernemers in de drugscriminaliteit zijn al vele decennia actief. Een voorbeeld is Hagenaar Piet S., die vijfentwintig jaar geleden al als crimineel kopstuk bekend stond en in 2020 opnieuw werd aangehouden (Misdaadjournalist.nl, 2020). Recentelijk stond ook Greg R. wederom voor de rechter vanwege verdenkingen van betrokkenheid bij liquidaties die werden uitgevoerd door een criminele motorbende. Hij was op dat moment 73 jaar oud, waarvan hij meer dan dertig jaar in de cel had doorgebracht (Tieleman, 2022).

Ten tweede zou een zware straf een afschrikingseffect sorteren op potentiële nieuwe wetsovertreders. Echter, de mogelijke duur van een celstraf is, zo laat criminologisch onderzoek zien, niet zozeer van belang voor de risico-inschatting door wetsovertreders. Voor hen is de veronderstelde pakkans doorslaggevend. Zij blijken daar bovendien voor zover bekend geen objectief beeld van te hebben (Layne et al., 2002; Van de Bunt, Kunst & Siegel, 2003; Desroches, 2005). In de beschikbare literatuur wordt de pakkans voor drugscriminelen in Nederland als laag ingeschat (RIEC-LIEC, 2018, p. 14; Bervoets et al., 2021, p. 11). Daarin zijn echter nog niet de effecten meegenomen van de inzage die de politie meer recentelijk heeft gekregen in miljoenen gekraakte cryptoberichten. Het is geen boude veronderstelling dat deze hacks de pakkans aanzienlijk hebben vergroot, aangezien ze al in tal van rechtszaken een rol spelen. Gegeven de subculturele factoren die hiervoor werden beschreven, valt echter niet te verwachten dat drugscriminelen hierdoor op grote schaal de wijk zullen nemen naar andere landen. Het valt eerder te voorzien dat zij op zoek zullen gaan naar nieuwe vormen van 'veilige' communicatie, zoals ook in het verleden is gebeurd (Spapens, 2006, 2011).

De betrekkelijk korte celstraffen die in Nederland inzake verdovende middelen worden opgelegd, hebben niettemin gevolgen. Een inbreker of overvaller kan in detentie geen soortgelijke nieuwe strafbare feiten plegen, maar dat ligt voor criminele kopstukken in de drugscriminaliteit anders (Kenney, 2006, p. 44-45; Van der Laan, 2012b). Een korte detentieperiode valt te overbruggen: misdaadondernemers kunnen ook vanuit de cel, via bezoekers of advocaten die zich al te 'dienstverlenend' opstellen, hun criminele samenwerkingsverbanden blijven aansturen en de loyaliteit van althans de kernleden bevorderen door hen financieel te ondersteunen. Binnen criminele familienetwerken is bovendien tijdelijke zaakwaarneming mogelijk door een familielid die over de vereiste capaciteiten beschikt. Daaraan zitten uiteraard wel grenzen: wanneer de verwachting is dat de 'baas' gedurende een jaar of tien niet terug op het toneel zal verschijnen, wordt het voor kortgestrafte of nog op vrije voeten verblijvende uitvoerders, een stuk lastiger om daarop te wachten, zeker wanneer zij voor hun levensonderhoud (mede) afhankelijk zijn van criminele inkomsten. Daarnaast biedt een verblijf in detentie aan misdaadondernemers ook de mogelijkheid om nieuwe persoonlijke relaties met collega-gedetineerden tot stand te brengen, die na vrijlating kunnen worden benut om nieuwe criminele projecten te ontwikkelen, of om 'uitvoerders' te werven binnen de gevangenismuren (Dikkers, 2022). Tegen criminele kopstukken wordt ook in de gevangenis opgekeken en zij kunnen van die reputatie gebruikmaken.

In de wetenschap dat de meeste misdaadondernemers na vrijlating hun criminele activiteiten weer oppakken, zou de pakkans kunnen worden vergroot door verruiming van de wettelijke mogelijkheden om kopstukken die hun straf hebben uitgezeten, op gezette tijden (kortdurend) te volgen, ook met inzet van bijzondere opsporingsbevoegdheden. Daarmee zou de periode kunnen worden verkort voordat ze opnieuw onderwerp worden van verdenking.

Tot slot is de vraag of de perceptie van het strafklimaat en de pakkans in Nederland als daadwerkelijk milder, respectievelijk kleiner zijn dan elders, voor buitenlandse criminelen doorslaggevend is om zich hier te vestigen. Daarvoor zijn, gezien de aard van hun activiteiten in ons land, geen sterke aanwijzingen (Soudijn & Huisman, 2010; Project Cerca Trova, 2017).

6.5.3 Opsporing van drugscriminaliteit

Recent onderzoek laat zien dat debat over de kwaliteit en kwantiteit van de opsporing in de Tweede Kamer sinds 1995 een constante factor is (Abraham et al., 2021). Hoewel al in de jaren 1990 uit onderzoek duidelijk werd dat de Nederlandse onderwereld niet wordt gedomineerd door hecht gestructureerde 'maffia's' met een piramidale opbouw, maar in plaats daarvan bestaat uit netwerken waarin misdaadondernemers meer op projectbasis met elkaar samenwerken, duurde het even voordat de consequenties daarvan doordrongen tot de opsporingsinstanties (Van Duyne, Kouwenberg & Romeijn, 1990; Fijnaut et al., 1996, Kleemans, Van de Berg & Van de Bunt, 1998). De vertaling daarvan was dat het doen van langdurige onderzoeken naar criminele organisaties niet zinvol was, maar dat in plaats daarvan moest worden gekozen voor 'korte klappen' (Kleemans & Kruijssink, 1999). Dat is op zichzelf een zinvolle benadering, mits ervoor wordt gezorgd dat de juiste doelwitten, natuurlijke of rechtspersonen, de klappen krijgen. Dat sprake is van een netwerkstructuur betekent immers niet dat iedereen even belangrijk is, of eenvoudig vervangbaar: er is wel degelijk sprake van hiërarchie, die gebaseerd is op merites of reputatie. Dit betekent dat ook ervaren criminele kopstukken aandacht moeten krijgen, en daarvoor is doorgaans langdurig en gecoördineerd onderzoek nodig. De laatste jaren is de aandacht bovendien meer verschoven naar het verstoren van criminele samenwerkingsverbanden, in belangrijke mate ook door integrale aanpakken (zie hierna). Dit maakt het echter lastiger om resultaten en effecten te duiden, mede omdat deze deels een preventief karakter hebben (Abraham et al., 2021).

Nederlandse opsporingsinstanties zijn al sinds een aantal decennia sterk in het toepassen van technische opsporingsmethoden, zoals het afluisteren van telecommunicatie, direct afluisteren in bedrijfspanden en woningen en het uitvoeren van stelselmatige observaties, met behulp van (vaste) camera's, peilbakens en mobiele observatieteams. Een goed voorbeeld daarvan is operatie Trefpunt, waarin een criminele ontmoetingsplaats centraal stond (Ministerie van J&V, 2016; Tops et al., 2018). De afgelopen jaren zijn daaraan de successen bij het kraken van cryptocommunicatie toegevoegd. Daarnaast is sterk geïnvesteerd in de informatie-organisatie, en is het Strategisch Kenniscentrum Ondermijnende Criminaliteit van start gegaan. Tevens is het Multidisciplinaire Interventieteam (MIT) begonnen met werkzaamheden, waarbij een integraal perspectief wordt gehanteerd. Tot slot is het Directoraat-Generaal Ondermijning opgericht bij het Ministerie van Justitie en Veiligheid, om de aanpak te coördineren (Abraham et al., 2021).

Recent onderzoek van Abraham en collega's (2021), heeft duidelijk gemaakt dat er nog wel zorgpunten bestaan. Zo is al sinds het begin van de jaren 1990 veel geïnvesteerd in het ontnemen van misdaadgeld, maar de resultaten bleven steeds achter bij de verwachtingen. Het blijkt voor de politie bijvoorbeeld lastig om personeel met grondige financiële expertise aan te werven en vast te houden, maar het is evenzeer moeilijk om de focus zowel op de 'knaken' te leggen als op de 'kilo's en kerels.' Ontnemingstrajecten kunnen voor opsporingsinstanties bovendien frustrerend zijn omdat rechters zich gewoonlijk terughoudend opstellen bij het opleggen van de berekende criminele verdiensten. Openstaande vorderingen blijken bovendien vaak moeilijk inbaar. Of dat laatste vooral te wijten is aan hoe goed criminelen hun vermogen weten te verbergen, aan moeizame samenwerking met het buitenland, of aan het feit dat het meeste misdaadgeld wordt verbrast en niet meer valt terug te halen, is onduidelijk. Behalve op het vlak van ontneming kunnen ook op het terrein van financiële opsporing nog stappen worden gezet, waar een belangrijke taakopdracht ligt bij het MIT.

Ten tweede is de strafrechtelijke opvolging bij complexe opsporingsonderzoeken een punt van aandacht. Cijfers over het aantal aangepakte criminele samenwerkingsverbanden lopen in relatie tot drugscriminaliteit gestaag op, maar het aantal veroordelingen houdt daarmee geen proportionele tred (Abraham et al., 2021). Nu hoeft een strafrechtelijke veroordeling vanzelfsprekend niet een doel op zichzelf te zijn en wellicht zelfs niet eens de beste manier om criminele activiteiten te verstoren. Het strafrecht heeft echter ook een belangrijke symboolfunctie. Onderzoek naar de vraag waarom burgers signalen van ondermijnende criminaliteit niet melden laat bijvoorbeeld zien dat onder meer het ontbreken van zichtbare opvolging daarvoor een reden is (Broekhuizen et al., 2018; Kerstholt & Lieve, 2021)

Ten derde is, hoewel daar weinig onderzoek naar is gedaan, duidelijk dat in uiteenlopende Europese landen al decennia wordt geklaagd over de moeite die het kost om Nederland te bewegen tot snelle en effectieve internationale strafrechtelijke samenwerking. Deze klachten komen (of kwamen) vooral uit België, Duitsland, Frankrijk en Italië, maar spelen vermoedelijk breder (Fijnaut, Spapens & Vandaele. 2005, p. 60-63; Project Cerca Trova, 2017; Colman et al., 2018; Abraham et al., 2021). Daarvoor kunnen allerlei oorzaken worden aangedragen. De schaarste aan opsporingscapaciteit speelt een rol en ook hoe deze wordt toebedeeld, middels een proces van 'wegen en sturen', maar ook verschillen in opsporingsbeleid en -prioriteiten zijn van belang (Colman et al., 2018). Daarnaast spelen allerlei praktische factoren mee. Internationale rechtshulp is juridisch complex en verloopt over en weer soms traag omdat verzoeken, spoedeisende gevallen uitgezonderd, niet rechtstreeks maar via specifieke kanalen moeten worden gedaan (Fijnaut, Spapens & Vandaele, 2005; Spapens & Fijnaut, 2005; Spapens, 2008; Vandaele, Spapens & Fijnaut, 2008; Colman et al., 2018; Nelen, Noack & Spapens, 2021). Met name het goed organiseren van proactieve informatie-uitwisseling blijkt problematisch. Vaak blijft deze afhankelijk van persoonlijke contacten tussen politiefunctionarissen onderling (Hofstede et al., 1993; Spapens & Fijnaut, 2005; Nelen, Peters & van der Hallen, 2013). Dit soort informele netwerken functioneren goed, maar zijn kwetsbaar wanneer iemand bijvoorbeeld een nieuwe functie krijgt, of bij organisatorische veranderingen.

Bij de strafrechtelijke samenwerking met het buitenland zijn ook verschillen in probleemperceptie van belang. In Nederland hebben we te maken met omvangrijke drugsproductie en import van cocaïne, waarbij het vaak gaat om honderden of zelfs duizenden kilo's verdovende middelen. De uitvoer van drugs vanuit Nederland – niet in zijn totaliteit maar in de afzonderlijke smokkelzendingen – is in vergelijking daarmee kleinschalig. Bij onderscheppingen gaat het doorgaans om transporten van enkele kilo's tot enkele tientallen kilo's harddrugs, softdrugs, of combinaties in zogenoemde cocktailzendingen (Vermeulen & Van der Leest, 2018). In Nederlandse ogen zijn dergelijke zaken al gauw bagatel, terwijl ze voor buitenlandse opsporingsinstanties, zeker in landelijke gebieden, vaak een grote kwestie zijn. Hoewel het vanuit Nederlands perspectief logisch lijkt om opsporingscapaciteit voornamelijk in te zetten op grootproducenten en -drugsimporteurs, heeft deze keuze ook het gevolg dat er in de distributie vanuit Nederland weinig actueel en systematisch inzicht bestaat, althans

voor zover blijkt uit openbare publicaties (Vermeulen & Van der Leest, 2018). De inkoopmogelijkheden voor buitenlandse drugshandelaren in Nederland, worden vermoedelijk slechts beperkt beïnvloed.

6.5.4 Opwerpen van (maatschappelijke) barrières

Publieke en private partners kunnen op verschillende manieren proberen barrières op te werpen tegen georganiseerde (drugs)criminaliteit. Behalve traditionele strafrechtelijke opsporing of controles, kunnen ook beleidsmatige veranderingen, al dan niet bedoeld, gevolgen hebben voor criminele bedrijfsprocessen, zoals geïllustreerd door de gevolgen van de invoering van het ingezetenencriterium (Colman et al., 2018). Nederland zette in de afgelopen decennia ook zwaarder in op bestuurlijke en integrale aanpakken, waarbij ook het bestuursrecht en het fiscaalrecht een rol spelen, alsmede op publiek-private samenwerking, onder andere met financiële dienstverleners (Abraham et al., 2021). In de preventieve sfeer worden gelijksoortige aanpakken toegepast, bijvoorbeeld bij het voorkomen van intergenerationele overdracht binnen criminele families en door de Zorg- en Veiligheidshuizen (Boer et al., 2020). Tot slot kunnen barrières worden opgeworpen door een sociale dynamiek op gang te brengen waarmee de maatschappelijke tolerantie ten aanzien van drugscriminaliteit en -criminelen wordt verkleind, en bijvoorbeeld meldingsbereidheid van signalen van ondermijnende criminaliteit wordt vergroot. Het gaat er in brede zin om dat de maatschappelijke weerbaarheid tegen drugscriminaliteit toeneemt, zelfs al zorgt die niet direct voor overlast of een toename van gevoelens van onveiligheid.

Vanuit opsporingsperspectief tracht Nederland door middel van controles vooral barrières op te werpen tegen de import van verdovende middelen, in de praktijk met name cocaïne, via de zeehavens en de luchthaven Schiphol. De meeste onderscheppingen van cocaïne worden thans gedaan in de haven van Rotterdam. De controles van containers zijn gebaseerd op risicoanalyses. Slechts een klein deel van de goederenstroom kan daadwerkelijk worden gecontroleerd. Hoewel de burgemeesters van Rotterdam en Antwerpen recentelijk hebben gepleit voor 100-procents controle van uit Zuid-Amerika afkomstige transporten van tropisch fruit, waartussen cocaïne vaak wordt verborgen, wezen critici erop dat smokkelaars gemakkelijk kunnen kiezen voor andere dekladingen, alsmede op het bezwaar dat dergelijke controles tot vertragingen zullen leiden die ten koste gaan van de versheid van de producten voordat zij kunnen worden verkocht (Van Bemmel, 2022).

Daarnaast zet Nederland nadrukkelijker in op zogenoemde '*upstream disruption*', met andere woorden: op het in samenwerking met Zuid-Amerikaanse landen voorkomen dat zendingen cocaïne ons land bereiken, of althans te worden gewaarschuwd opdat transporten kunnen worden onderschept (SKO, 2020). Analoog daaraan zou kunnen worden nagedacht over het versterken van *'downstream disruption'*, in de zin van versterking van de samenwerking met de landen waarheen de in Nederland ingevoerde of geproduceerde verdovende middelen worden gedistribueerd (zie ook Vermeulen & Van der Leest, 2018). Dat biedt niet alleen de mogelijkheid om de in die landen voorhanden zijnde opsporingscapaciteit mede te benutten om de drugscriminaliteit in Nederland te bestrijden, maar tevens om op termijn verschuivingseffecten te bewerkstelligen en het niet al te beste imago van ons land waar het gaat om strafrechtelijke samenwerking, te verbeteren.

De bestuurlijke aanpak van georganiseerde misdaad richt zich primair op de legale infrastructuur waarvan drugscriminelen gebruikmaken. In dat kader zijn op nationaal niveau twee instrumenten met name van belang: de Wet Bevordering Integriteitsbeoordelingen door het Openbaar Bestuur (Wet Bibob) en artikel 13 Opiumwet, ook wel bekend als de Wet Damocles. De Wet Bibob is gericht op het voorkomen dat personen met een criminele achtergrond of (financiële) connecties vergunningen of overheidssubsidies kunnen verkrijgen, het eerstgenoemde in branches die kwetsbaar worden geacht voor criminele infiltratie, zoals de horeca en de prostitutie. De Wet Damocles biedt de mogelijkheid om private panden waarin verdovende middelen worden aangetroffen, of productie plaatsvindt, voor een bepaalde termijn te sluiten. In aanvulling daarop kunnen, op grond van andere reguleringswetgeving of bevoegdheden tot handhaving van de openbare orde, bestuurlijke maatregelen worden getroffen (Spapens, 2019). Daarnaast kunnen gemeenten specifieke bepalingen opnemen in de Algemene Plaatselijke Verordening (APV), bijvoorbeeld vergunningsverplichtingen voor autoverhuurbedrijven (Mol et al., 2018).

Tot slot kunnen ook private bedrijven infrastructurele barrières opwerpen. Een eerste voorbeeld daarvan zijn woningbouwverenigingen die overgaan tot uitzetting wanneer in hun panden wietkwekerijen worden aangetroffen, en energieleveranciers die naheffingen opleggen wanneer sprake is van diefstal van elektriciteit (Abraham et al., 2021). Op grond van wetgeving om witwassen tegen te gaan zijn financiële dienstverleners verplicht om maatregelen te treffen en ongebruikelijke en verdachte transacties te melden. Datzelfde geldt

voor een reeks van andere bedrijven, zoals juweliers en autobedrijven, wanneer sprake is van contante geldtransacties.

Het opwerpen van infrastructurele barrières past in het gedachtengoed van situationele criminaliteitspreventie, namelijk het vergroten van de moeite die de wetsovertreder moet doen om de illegale activiteit te kunnen uitvoeren (Clarke, 2007). Daarmee wordt tegelijkertijd het zwakke punt van deze benadering geïllustreerd: moeilijker maken betekent in de regel niet, of althans niet duurzaam, onmogelijk maken. Een goed voorbeeld is dat de smokkel van Nederland de destijds gangbare precursoren BMK (voor amfetamine) en PMK (voor XTC) werd ingedamd als gevolg van diplomatieke afspraken met China, het belangrijkste bronland, die begin jaren 2000 werden gemaakt, maar ook vanwege enkele succesvolle opsporingsonderzoeken tegen grootimporteurs van deze chemicaliën. De schaarste aan precursoren leidde tot een scherpe daling van het aantal XTC-laboratoria in Nederland (Boerman et al., 2012). Enkele jaren later wisten de producenten dit probleem op te lossen door over te stappen op zogenoemde pre-precursoren, dat wil zeggen chemicaliën die eveneens geschikt zijn voor de fabricage van synthetische drugs, maar legaal verkrijgbaar, zoals APAAN, of, wanneer ze wel onder het controleregime vallen, zoals safrol, gemakkelijker illegaal te verwerven zijn (Tops et al., 2018).

Dergelijke maatregelen leiden in de praktijk derhalve vaak tot verschuivingseffecten (andere plaatsen, tijdstippen of *modi operandi*), die vanuit Nederlands perspectief vooral effectief zijn wanneer ze resulteren in geografische verplaatsing naar het buitenland. Dit is uiteraard een gevoelig punt: zo werd ook vanuit België lang geklaagd over de rol van Nederland bij de drugshandel, maar toen de intensivering van de aanpak van drugscriminaliteit in Zuid-Nederland tot (veronderstelde) verschuivingseffecten leidde, baarde dit de Belgische autoriteiten direct nieuwe zorgen (Colman et al., 2018). Benadrukken dat het om een gemeenschappelijk vraagstuk gaat, waarbij zowel de leveranciers als de afnemers een rol spelen, is derhalve belangrijk.

De tweede pijler onder de bestrijding van ondermijnende (drugs)criminaliteit, is preventie. In relatie tot ondermijnende criminaliteit wordt thans met name sterker ingezet op interventies die tot doel hebben om jongeren ervan te weerhouden het criminele pad op te gaan. Er is in de afgelopen jaren een reeks van nieuwe instrumenten ontwikkeld om, met name op scholen, jongeren te wijzen op de risico's van bewust of onbewust in criminele (drugs)netwerken terecht te komen, zoals lessen en escaperooms (Gemeente Utrecht, 2020; RIEC Noord-Nederland, 2020). Dit in aanvulling op het bestaande aanbod in het sociale domein, zoals jongerenwerkers en de Zorg- en Veiligheidshuizen.

Het vergroten van maatschappelijke weerbaarheid is een derde belangrijke, maar meer impliciete doelstelling van criminaliteitsbeleid. Criminelen profiteren immers van 'muren van stilzwijgen', die zij afdwingen door middel van de reputatie van henzelf of hun familie, en zo nodig door middel van intimidatie en geweld (Bruinsma, Ceulen & Spapens, 2018; Roks, Kruisbergen & Kleemans, 2022). Anderzijds kan stilzwijgen worden bevorderd door 'weldoenerschap', zoals sponsoring van voorzieningen, evenementen of sportclubs in volksbuurten of dorpen, en het helpen van loyale bewoners wanneer deze (financiële) problemen hebben (Moors & Spapens, 2017; Bruinsma, Ceulen & Spapens, 2018). In dit kader wordt bijvoorbeeld aandacht gegeven aan het vergroten van de meldingsbereidheid bij burgers en ondernemers van signalen van ondermijnende (drugs)criminaliteit (Kerstholt & Lieve, 2021). Onderzoek laat zien dat de bereidheid tot het melden van dergelijke signalen op zichzelf groot is, hoewel in plattelandsgebieden lager, maar burgers worden vaak weerhouden door angst voor represailles, of de vaagheid van signalen en zijn terughoudend omdat zij anderen niet vals willen beschuldigen. Ook het ontbreken van zichtbare opvolging van meldingen werkt echter demotiverend (Broekhuizen et al., 2018; Winninghoff, 2019; Boelens & Groothuis, 2020; Mehlbaum & Broekhuizen, 2020).

Meldingsbereidheid is uiteraard slechts een factor in relatie tot maatschappelijke weerbaarheid. Het ontwikkelen en toepassen van gerichte instrumenten om burgers meer tot bondgenoot te maken, staat verhoudingsgewijs nog in de kinderschoenen. De laatste tijd wordt geprobeerd een sterker moreel appèl te doen op recreatieve drugsgebruikers, bijvoorbeeld door hen bewuster te maken van de bijdrage die zij leveren aan het geweld dat met drugscriminaliteit gepaard gaat. Daarnaast wordt een verband gelegd met het milieubewustzijn van jongeren, door hen te wijzen op de effecten dan dumpingen van drugsafval en op problemen in de bronlanden zoals Colombia, waaronder ontbossing ten behoeve van het aanleggen van cocaplantages (Keultjes & Groenendijk, 2022).

6.6 Besluit bij hoofdstuk 6

In dit hoofdstuk is ingegaan op systemische factoren die een relatie hebben met het vestigingsklimaat voor drugscriminaliteit, namelijk het maatschappelijk klimaat, de rol van de overheid en economische factoren.

Om te beginnen is geschetst dat in Nederland, historisch gezien, nooit sprake is geweest van een sterke maatschappelijke afkeuring van drugsgebruik. Vanaf de jaren 1960 kon dan ook een pragmatisch drugs(criminaliteits)beleid worden gevoerd van gedogen, *harm reduction* en beheersbaar houden van de problematiek. In dit klimaat kwam een harde (strafrechtelijke) aanpak van de criminele netwerken die zich vanaf de jaren 1970 begonnen te ontwikkelen, langzaam van de grond en de daadwerkelijke prioriteit die aan opsporing en verstoring werd gegeven, is ook in de jaren daarna wisselend geweest (zie ook Abraham et al., 2021). In de afgelopen jaren is dat veranderd, terwijl de overheid ook nadrukkelijker wijst op de schadelijke gevolgen van drugshandel en -productie. Inmiddels zijn talrijke initiatieven genomen op het terrein van repressie, veelal in de vorm van integrale aanpakken, terwijl er ook meer aandacht is voor preventie, met name het voorkomen van instroom van jeugdigen in criminele netwerken, en het vergroten van maatschappelijke weerbaarheid, bijvoorbeeld in de zin van het vergroten van meldingsbereidheid van signalen van ondermijnende criminaliteit.

Economische factoren die het vestigingsklimaat voor drugscriminaliteit bevorderen, zijn in dit hoofdstuk beschouwd vanuit het perspectief van infrastructuur. Het is duidelijk dat criminele netwerken gebruik kunnen maken van de uitstekende transportinfrastructuur, en de talrijke bedrijven die logistieke diensten verlenen en over expertise beschikken, kunnen misbruiken. Nederland is als distributieland van goederen, die in belangrijke mate via de grote zeehavens worden aangevoerd, ingericht op deze import en de doorvoer van producten naar vooral andere Europese landen. Van deze infrastructuur maken in Nederland gewortelde criminele drugsnetwerken al sinds jaar en dag gebruik. In hoeverre ook de infrastructuur voor financiële dienstverlening en de digitale infrastructuur, hierbij van belang zijn, valt echter niet duidelijk vast te stellen.

Enkele nuanceringen moeten daarbij worden gemaakt. Om te beginnen kon in het onderhavige onderzoek geen vergelijking worden gemaakt met omliggende landen zoals België en Duitsland, die qua transportinfrastructuur, de aanwezigheid van grote zeehavens, of ligging, niet wezenlijk lijken af te wijken van Nederland. Omgekeerd zijn er ook landen waar de transportinfrastructuur verhoudingsgewijs gebrekkig is, zoals Afghanistan, die desondanks een belangrijke rol spelen in de wereldwijde drugsproductie en -handel (Paoli, Greenfield & Reuter, 2009). Tot slot houdt infrastructuur niet op bij de landsgrens: wegen waarover goederen worden vervoerd, of distributiemogelijkheden, moeten ook in de bestemmingslanden voorhanden zijn. Datzelfde geldt, *mutatis mutandis*, voor een digitale infrastructuur. Een uitstekende infrastructuur is daarmee belangrijk, maar niet doorslaggevend voor het vestigingsklimaat.

7 Conceptueel model

7.1 Inleiding

In dit hoofdstuk vertalen we de uitkomsten van het literatuuronderzoek in een conceptueel model. Navolgend worden de verschillende factoren beschreven die in het model worden onderscheiden, waarna wordt vastgesteld hoe ze onderling op elkaar inwerken. In paragraaf 7.2 wordt dit model geschetst. Vervolgens gaan we nader in op de onderdelen van het model. In paragraaf 7.3 komen maatschappelijke factoren en het drugsbeleid aan de orde. Vervolgens beschrijft paragraaf 7.4 de ontwikkeling van criminele netwerken. Paragraaf 7.5 gaat in op producten en afzetmarkten, waarna in paragraaf 7.6 de infrastructuur aan de orde komt. Paragraaf 7.7, tot slot, beschrijft de barrières die worden opgeworpen tegen drugscriminaliteit. Dit hoofdstuk is gebaseerd op de vier voorgaande hoofdstukken. Voor relevante literatuurverwijzingen verwijzen wij de lezer naar de aldaar gepresenteerde informatie.

7.2 Conceptueel model vestigingsklimaat

Wanneer de factoren die in de navolgende paragrafen aan de orde komen in onderlinge samenhang worden beschouwd, kan daaruit het volgende (vereenvoudigde) conceptuele model worden gedestilleerd.

Figuur 6 Conceptueel model vestigingsklimaat

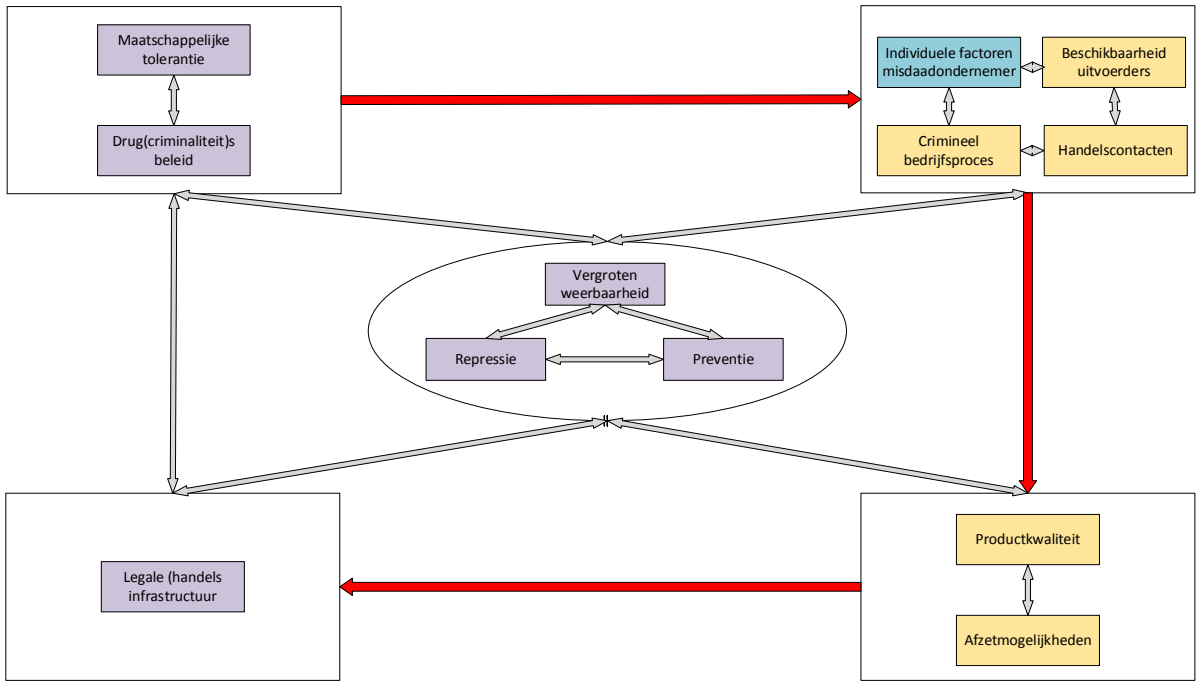

In dit model is de betekenis van de rode pijlen dat een versterkend effect optreedt. In causale termen is derhalve sprake van een ‘positieve’ relatie. In praktische zin betekent dit dat deze het vestigingsklimaat voor drugscriminaliteit versterken, wat juist kan worden beschouwd als negatief vanuit het perspectief van het beteugelen van het probleem. In het basale model (zie figuur 1 in hoofdstuk 2) werd uitgegaan van factoren op micro-, meso- en macroniveau. Deze niveaus komen in het conceptuele model terug in de kleuren die aan de factoren zijn gegeven. Blauw staat voor het microniveau, lichtoranje voor het mesoniveau en paars voor het macroniveau.

Belangrijk is om te onderkennen dat de causaliteit in het conceptuele model wordt opgevat in die zin dat het maatschappelijk klimaat en de ontwikkeling van criminele drugsnetwerken als startpunten worden genomen, waarna wordt aangenomen dat deze netwerken criminele bedrijfsprocessen organiseren om tot een aantrekkelijk productaanbod te komen waarvoor ruime afzetmogelijkheden zijn, met name in het buitenland, en waarbij ze gebruikmaken van de in Nederland voorhanden zijnde legitieme infrastructuur.

De overheid kan op dit proces invloed uitoefenen door infrastructurele en opsporingsbarrières op te werpen en maatschappelijke barrières te verhogen. De causaliteit wordt derhalve niet zozeer opgevat in die zin dat de aanwezige legale infrastructuur het ontstaan van criminele netwerken verklaart, maar dat deze netwerken van die infrastructuur gebruikmaken voor het uitvoeren van hun criminele activiteiten.

Uiteraard leidt elke schematische weergave tot verlies aan nuances, die in de voorgaande hoofdstukken zijn gemaakt. Om het model overzichtelijk te houden is ervoor gekozen om bepaalde directe verbanden tussen de factoren weg te laten. Zo beïnvloedt bijvoorbeeld het drugscriminaliteitsbeleid ook de mate waarin opsporingsbarrières worden opgeworpen, de kwalitatieve instroom in criminele netwerken de productkwaliteit, enzovoorts.

7.3 Maatschappelijke tolerantie en drugscriminaliteitsbeleid

De eerste factor in het model is de maatschappelijke tolerantie ten aanzien van verdovende middelen waarvan in Nederland historisch gezien sprake is. Het recreatieve gebruik van met name cannabis en synthetische drugs wordt niet massaal afgekeurd, en dat geldt bij bepaalde bevolkingsgroepen evenmin voor wietteelt. Grootschalige drugshandel en -productie is betrekkelijk onzichtbaar, met uitzondering van wietteelt, en weinigen ondervinden er directe negatieve gevolgen van. Hoewel gemiddeld genomen veel burgers in de eigen omgeving signalen zien van ondermijnende criminaliteit en in principe bereid zijn deze te melden, doen ze dat in de praktijk vaak niet.

Het maatschappelijke klimaat maakte een pragmatisch drugs(criminaliteits)beleid mogelijk. Nederland schakelde vanaf eind jaren 1960 over op een benadering waarin beheersing van de problematiek centraal stond. Het bezit en gebruik van consumentenhoeveelheden cannabis werd niet langer strafrechtelijk vervolgd en in 1979 werd het gedoogbeleid uitgebreid tot de verkoop van softdrugs in coffeeshops. Verslaafden werden niet beschouwd als criminelen, maar als personen die hulp nodig hadden. Nederland zag en ziet zich daarmee als ‘gidsland.’ In het politieke debat staan nog altijd partijen tegenover elkaar die van mening zijn dat verdergaande regulering, te beginnen met cannabis, de enige manier is om drugscriminaliteit effectief in te dammen, versus partijen die dat uitgangspunt wellicht nog wel kunnen onderschrijven, maar de praktische haalbaarheid betwijfelen en weinig effect verwachten wanneer Nederland daarin niet kan optrekken met andere Europese landen. Ook in het buitenland heeft ons land een tolerant imago op het gebied van verdovende middelen. In hoeverre dat buitenlandse drugscriminelen aantrekt valt op basis van de beschikbare informatie niet met zekerheid te zeggen, maar daarvan lijkt tot op heden in betrekkelijk geringe mate sprake. Criminelen uit Albaneestalige gemeenschappen die vanuit Zuidoost-Europa naar Nederland pendelen of zich hier (tijdelijk) vestigen zijn weliswaar een toenemende zorg, maar dat geldt evenzeer voor andere West-Europese landen. Een

Nederland wilde derha lve geen *war on drugs*, maar groeide sinds de jaren 1970 langzaam maar zeker wel uit tot een belangrijke draaischijf voor de import, productie en doorvoer van verdovende middelen. In de afgelopen 25 jaar hebben opeenvolgende kabinetten de bestrijding van grootschalige drugscriminaliteit, en later ondermijning in bredere zin, op papier steeds hoge prioriteit gegeven. In de praktijk werden de inspanningen vaak tijdelijk opgevoerd en daarna om uiteenlopende redenen weer afgebouwd. Pas sinds omstreeks 2019 wordt er steeds zwaarder geïnvesteerd in de bestrijding van ondermijnende (drugs)criminaliteit.

7.4 De ontwikkeling van criminele (drugs)netwerken

De volgende factor in het model is de ontwikkeling van criminele (drugs)netwerken. We veronderstellen een causaal verband met maatschappelijke tolerantie en het drugscriminaliteitsbeleid. Hierbij is een historisch perspectief van belang. Vanaf het moment dat verdovende middelen vanaf de jaren 1960 deel gingen uitmaken van de jeugdcultuur, ontdekte de traditionele onderwereld al snel de winstmogelijkheden. Daarnaast stonden andere misdaadondernemers op, die ofwel wisten door te groeien vanuit een positie als kleinhandelaar of ‘bruggenbouwer’, ofwel overstapten van legale (ambulante) handel naar verdovende middelen.

Misdaadondernemers en andere leden van criminele samenwerkingsverbanden, zijn in belangrijke mate afkomstig uit bepaalde achterstandswijken, volksbuurten en dorpen of uit specifieke bevolkingsgroepen, waar in hogere mate sprake is van gevoelens van sociale exclusie, stigmatisering en wantrouwen tegen de overheid. Deze omstandigheden verlagen de drempel om in te stappen in (drugs)criminaliteit.

De Nederlandse onderwereld en daarbinnen de misdaadondernemers, zijn er gaandeweg in geslaagd om een internationaal netwerk op te bouwen voor de import en export van uiteenlopende soorten verdovende middelen. Wanneer zulke handelscontacten eenmaal tot stand zijn gebracht, is het zeer lastig om ze weer af te breken. Niet alleen zijn bredere criminele mesonetwerken (regionaal of lokaal) vaak hecht, maar misdaadondernemers gaan voorts zelden met 'pensioen.' Bovendien is het niet strafbaar om een rol als informatiemakelaar te (blijven) spelen, ook vanuit detentie. Netwerkschakels die (tijdelijk) verdwijnen, kunnen in deze omstandigheden relatief gemakkelijk worden vervangen. De langjarige ervaring die criminele kopstukken hebben kunnen opbouwen, vertaalt zich waarschijnlijk ook in hun deskundigheid bij het 'managen' van criminele samenwerkingsverbanden en het afschermen van de activiteiten.

Behalve misdaadondernemers met bepaalde *mindsets* en drijfveren, vragen complexe criminele bedrijfsprocessen om uitvoerend personeel. Uitvoerders die niet over specifieke expertise hoeven te beschikken, worden overwegend gevonden binnen de eigen familienetwerken, of in de buurten waar de misdaadondernemer uit afkomstig is en vaak nog woont. Degenen die het meest risicovolle werk doen, zoals het smokkelen van verdovende middelen, het dumpen van drugsafval, of het uitvoeren van een liquidatie, worden veelal gevonden onder kwetsbare groepen. Bovenwereldddienstverleners die over specifieke kennis beschikken, kunnen via gewone sociale relaties in beeld komen van misdaadondernemers en als gevolg van een negatieve gebeurtenis in hun leven, of om een andere reden, zoals een zucht naar geld, spanning of het 'ongebonden' bestaan, vrijwillig de stap naar de onderwereld maken. Wanneer zij in een kwetsbare situatie verkeren, bijvoorbeeld financieel, kunnen ze ook in een afhankelijkheidspositie worden gebracht en tot bijdragen aan illegale activiteiten worden gedwongen. Binnen de Nederlandse drugsindustrie zijn voorts uiteenlopende gespecialiseerde onderwereldddienstverleners actief, die doorgaans werken voor verschillende criminele samenwerkingsverbanden. De criminele arbeidsmarkt lijkt vooral een nationaal, en waarschijnlijk zelfs eerder een regionaal of lokaal karakter te hebben, dan zich internationaal uit te strekken. Buitenlandse uitvoerders lijken met name te worden 'geworven' vanwege specifieke expertise.

7.5 Producten en afzetmarkten

Het volgende blok in het conceptuele model betreft de kwaliteit van het product en de beschikbare afzetmogelijkheden. De productkwaliteit hangt samen met de wijze waarop de misdaadondernemer het criminele bedrijfsproces weet te organiseren, en derhalve met diens expertise op dat vlak, maar ook met de kwaliteit van de uitvoerders waarover kan worden beschikt. Die kwaliteit bepaalt vervolgens mede de afzetmogelijkheden, die vanzelfsprekend ook afhankelijk zijn van de (binnen- en buitenlandse) handelscontacten waarover het criminele samenwerkingsverband beschikt en van de vraag naar bepaalde soorten middelen.

De productkwaliteit kan worden onderscheiden in de intrinsieke kwaliteit enerzijds en de leveringszekerheid anderzijds. Het eerste verwijst naar de hoeveelheid werkzame stof, de zuiverheid, en de constantheid van de samenstelling, in combinatie met de prijs. Vergelijkend onderzoek van uiteenlopende soorten verdovende middelen in Nederland en andere Europese landen, laat zien dat de prijs/kwaliteitsverhouding van in ons land verkochte middelen inderdaad gunstig is. Of hetzelfde geldt voor de 'exportkwaliteit' van de handelshoeveelheden die worden uitgevoerd, is echter niet bekend.

Het tweede onderdeel van de productkwaliteit is de zekerheid en betrouwbaarheid waarmee het logistieke proces wordt afgehandeld. Worden de drugs op de afgesproken tijden geleverd, verloopt de betaling en aflevering naar wens, kunnen er verschillende soorten verdovende middelen tegelijkertijd worden geleverd, enzovoorts? Ook hier lijken Nederlandse handelaars over het algemeen goed te 'scoren', hoewel er uiteraard altijd sprake kan zijn van leveranciers die bewust slechte kwaliteit leveren of (financiële) afspraken niet nakomen.

De afzetmogelijkheden zijn cruciaal voor het vestigingsklimaat in brede zin. Het is niet zinvol om grote hoeveelheden verdovende middelen te produceren of te importeren, wanneer er geen kopers voor zijn. Er bestaat een thuismarkt in Nederland, maar vrij algemeen wordt aangenomen dat het grootste deel van de verdovende middelen wordt doorgevoerd of geëxporteerd. Nederlandse misdaadondernemers kunnen hun eigen contacten met afnemers ontwikkelen, maar daarnaast ook door buitenlandse kopers worden benaderd. Hoewel informatie schaars is, lijkt het voor buitenlandse inkopers in ons land niet bijzonder moeilijk om handelscontacten te leggen met leveranciers, en lijkt voor de laatstgenoemden de pakkans relatief klein. In Nederland is sprake van importeurs en producenten die, al dan niet via intermediairs, bestellingen van binnen-

en buitenlandse (kleinschaliger) afnemers verzorgen. Met name voor de zogenoemde ‘kilohandel’ lijkt een stabiel afzetnetwerk te bestaan.

7.6 Infrastructuur

Zowel voor de import, export als productie van verdovende middelen, alsmede voor criminele bestedingen, is infrastructuur nodig. Misdaadondernemers in verdovende middelen dienen een goederenstroom, informatiestroom en geldstroom te organiseren en wel op een gecoördineerde manier. Misdaadgeld kan consumptief worden uitgegeven of geïnvesteerd in nieuwe criminele ondernemingen, maar voor investeringen in het legale domein, moet het geld eerst worden witgewassen. Er ligt hier dus tevens een relatie met de kennis en vaardigheden van de misdaadondernemers, alsmede met hun contactennetwerk in de onder- en bovenwereld. Daarnaast is er een wisselwerking met de legale infrastructuur waarvan gebruik kan worden gemaakt.

Bij de goederenstroom speelt transport een belangrijke rol. Daarbij gaat het enerzijds om verdovende middelen die in Nederland worden ingevoerd en anderzijds om drugs die vanuit ons land worden doorgevoerd of geëxporteerd. Met name bij de (grootschalige) import van cocaïne vanuit Zuid-Amerika wordt gebruikgemaakt van legale infrastructuur, dat wil zeggen de havens waarop rederijen opereren die reguliere rechtstreekse verbindingen onderhouden met de herkomstlanden, ofschoon ook omwegen mogelijk zijn.

De export en doorvoer van verdovende middelen vindt op het Europese continent, voor zover bekend, veelal plaats door koeriers die gebruikmaken van personenvoertuigen. Drugs worden daarnaast meegestuurd met reguliere goederentransporten, al dan niet met medeweten van de transportondernemer, waarbij gebruik kan worden gemaakt van de omvangrijke Nederlandse transportinfrastructuur en de fijnmazigheid waarmee gewone producten overal in Europa worden gedistribueerd. Tot slot vindt verzending in postpakketten plaats, waarbij het vooral lijkt te gaan om in Nederland geproduceerde XTC naar overzeese bestemmingen, maar (vooralsnog) minder om handelshoeveelheden drugs naar Europese landen. Bij de handel op het Dark Web lijkt het vooral te gaan om bestellingen van individuele consumenten, die eveneens per postpakket worden verzonden. Voor de fabricage van verdovende middelen zijn uiteenlopende productiemiddelen en geschikte locaties nodig. Ten aanzien van de beschikbaarheid van opslag- en productielocaties wordt onder andere gewezen op de kwetsbaarheid van de agrarische sector.

In de literatuur wordt daarnaast een relatie gelegd met de uitstekende financiële en digitale infrastructuur die in Nederland voorhanden is. Een goede financiële infrastructuur voor zakelijke transacties zou wellicht behulpzaam kunnen zijn bij het regelen van transporten van legale goederen, waartussen verdovende middelen kunnen worden verborgen, maar in hoeverre deze ook criminele betalingen faciliteert, is niet duidelijk. Die lijken veeleer nog altijd contant plaats te vinden, via ondergronds bankieren, of met cryptovaluta, terwijl ook ruilhandel wordt gesignaleerd.

In hoofdstuk 5 is specifiek aandacht besteed aan de besteding van misdaadgeld. Veel daarvan wordt consumptief uitgegeven, zonder dat daarvoor bijzondere afschermingsmaatregelen noodzakelijk zijn. Dat geldt evenzeer wanneer het geld weer wordt geïnvesteerd in nieuwe illegale activiteiten. Wanneer er investeringen in legale activiteiten, of grote aankopen, moeten worden gedaan, is het nodig om de herkomst te verhullen en eventueel het geld te verplaatsen naar het buitenland om het daarna in het financiële systeem te brengen. In de praktijk zijn de meeste verhullingsmaatregelen eenvoudig, waarbij het mengen van legale en illegale inkomsten door middel van een eigen bedrijfje een veel gebruikte methode is. Ingewikkelde offshore constructies komen voor, maar zijn voor de meeste criminelen die geen grootverdieners zijn, niet noodzakelijk. Verplaatsing naar het buitenland kan op dezelfde manieren plaatsvinden als bij het verrichten van betalingen in het kader van drugstransacties. Of de Nederlandse financiële infrastructuur witwassen faciliteert, waarbij onder meer wordt verwezen naar de trustkantoren op de Amsterdamse Zuidas, is niet duidelijk en zou nader moeten worden onderzocht.

In hoeverre de digitale infrastructuur in Nederland de organisatie van criminele bedrijfsprocessen vergemakkelijkt, laat zich eveneens lastig duiden. Apparatuur en chemicaliën voor synthetische drugsproductie worden weliswaar online in het buitenland besteld, maar dit vraagt niet meer dan dat de aanbieder over een (Engelstalige) website beschikt, of tenminste over een e-mailadres. Voorts dient ook in het land waaraan wordt geleverd of waar wordt gekocht, een zekere digitale infrastructuur aanwezig te zijn. Aanbieders van verdovende middelen op het Dark Web worden regelmatig aan Nederland gelieerd, maar dat lijkt meer te maken te hebben met het beschikbare drugsaanbod in ons land, dan met de methoden waarop deze worden verkocht.

Of de aanwezige infrastructuur ons land aantrekkelijker maakt dan andere landen is de vraag: ook elders in Europa zijn grote zeehavens, een omvangrijke wegtransportsector en goed wegennetwerk, agrarische kennis, of een grote chemische industrie en een financiële infrastructuur voor de handel, alsmede een digitale infrastructuur die communicatie toelaat. Bovendien is de vraag hoeveel infrastructuur drugshandelaars of -producenten nodig hebben: ook landen waar deze de nodige beperkingen kent, zoals Afghanistan, spelen internationaal gezien immers een belangrijke rol.

In de inleiding van dit rapport is aangegeven dat rondom succesvolle bedrijfstakken vaak een gespecialiseerde infrastructuur ontstaat van dienstverleners en uitvoerders. Dat is in de wereld van verdovende middelen niet anders: er zijn specialisten die verborgen ruimtes inbouwen in voertuigen, bouwers van 'ketels' voor synthetische drugsproductie, specialisten in het inrichten van wietkwekerijen, documentvervalsers, ondergrondse bankiers, alsmede malafide bovenwerelddienstverleners die geen vragen stellen, zoals verhuurders van voertuigen, import- en exportadviseurs die het transport van dekladingen regelen, eigenaars van transportbedrijven, makelaars die op zoek gaan naar geschikte locaties voor wietteelt, financiële adviseurs of advocaten die witwasconstructies opzetten, enzovoorts, die bijeengenomen de criminele infrastructuur vormen. Hier ligt wederom een relatie met hoe criminele (drugs)netwerken zich in de loop der tijd hebben kunnen ontwikkelen.

7.7 Interventies

De overheid en de samenleving kunnen op uiteenlopende manieren interventies plegen om de aantrekkelijkheid van een land voor drugscriminaliteit te verkleinen. Die maatregelen kunnen worden gericht tegen de toegang tot legale infrastructuur die criminelen nodig hebben, op het verminderen van de productkwaliteit van en de afzetmogelijkheden voor verdovende middelen, op de ontwikkeling van criminele netwerken en het verkleinen van de maatschappelijke tolerantie ten aanzien van drugs(criminaliteit). Binnen het model hebben ze derhalve een relatie met alle andere factoren.

Overheden beschikken over uiteenlopende instrumenten om maatregelen te nemen tegen criminaliteitsproblemen. De eerste is het inzetten van het strafrecht, in de vorm van opsporing en bestraffing. In het verlengde daarvan ligt een repressieve integrale aanpak, waarbij ook het bestuursrecht en het fiscaalrecht een rol kunnen spelen, ook al is de laatstgenoemde, formeel gezien, slechts gericht op normalisering van fiscale relaties en niet op bestraffing. Ten tweede kan worden ingezet op preventie. Daarbij kan worden gedacht aan het bemoeilijken van het gebruik van legale infrastructuur door criminele samenwerkingsverbanden, maar ook aan het voorkomen dat individuen instromen in criminele netwerken en het bevorderen van de uitstroom. Hierbij kunnen ook private partijen een rol spelen, bijvoorbeeld door barrières op te werpen tegen het misbruiken van hun goederen of diensten. Tot slot kan maatschappelijke weerbaarheid worden bevorderd, bijvoorbeeld door burgers of ondernemers aan te moedigen om signalen van ondermijnende (drugs) criminaliteit te melden.

De strafrechtelijke aanpak van drugscriminaliteit heeft in de afgelopen decennia wisselende prioriteit gekregen, maar de afgelopen jaren zijn steeds meer financiële middelen vrijgemaakt voor de bestrijding van ondermijnende criminaliteit. Nederlandse opsporingsinstanties zijn van oudsher sterk in stelselmatige observatie, al dan niet met technische hulpmiddelen, en het onderscheppen van communicatie, in de vorm van telefoontaps of opnemen van vertrouwelijke communicatie met in bedrijfspanden, voertuigen of woningen geïnstalleerde afluisterapparatuur, alsmede het ontsleutelen van cryptocommunicatie. De kwantiteit en kwaliteit van de opsporing in zijn algemeenheid blijft echter een aandachtspunt, evenals de resultaten die worden bereikt bij het 'afpakken' van criminele verdiensten, terwijl ook de responsiviteit ten aanzien van buitenlandse rechtshulpverzoeken al jarenlang op kritiek vanuit het buitenland kan rekenen. Bij dat laatste ligt een raakvlak met de afzetmogelijkheden waarover Nederlandse criminele (drugs)netwerken beschikken, aangezien die rechtshulpverzoeken regelmatig betrekking hebben op vanuit Nederland verzonden verdovende middelen.

Een onderdeel van de strafrechtelijke aanpak is het strafklimaat. Het aantal personen dat in Nederland wordt veroordeeld tot langdurige celstraffen in verband met drugscriminaliteit, wanneer er geen sprake is van andere strafbare feiten zoals geweldsmisdrijven, is objectief gezien klein. Of het effectiever zou zijn om langduriger celstraffen uit te delen, valt niet te zeggen. Misdaadondernemers in verdovende middelen kunnen ook vanuit de cel contacten blijven onderhouden en een rol als informatiemakelaar blijven vervullen, of hun criminele samenwerkingsverband blijven aansturen, althans wanneer de celstraffen niet te lang uitvallen. Criminologisch

onderzoek laat echter zien dat de pakkans een belangrijker afschrikkend effect heeft dan de lengte van de straf die potentieel kan worden opgelegd. Met name de ontsleuteling van cryptocommunicatie lijkt de pakkans in recente jaren te hebben vergroot, gezien de vele rechtszaken waarin deze berichten inmiddels een rol spelen, maar het effect daarvan op het gedrag van misdaadondernemers valt nog niet te voorspellen.

Nederland zet sinds het begin van de jaren 1990 tevens in op bestuursrechtelijke maatregelen, waarmee vooral de toegang tot legale infrastructuur waarvan criminelen gebruik moeten maken, wordt bemoeilijkt. Daarnaast kunnen bestuurlijke instanties handhavend optreden wanneer reguleringswetgeving wordt overtreden of de openbare orde in gevaar komt. Vanaf omstreeks 2008 is deze aanpak verbreed naar een integrale benadering waarbij bestuurlijke handhavers, de belastingdienst, de politie en het openbaar ministerie samenwerken.

In de afgelopen jaren heeft ook preventie een belangrijker rol gekregen als onderdeel van de aanpak van ondermijnende (drugs)criminaliteit. Dat gold al langer voor bestuurlijke preventie, in de vorm van uitgebreidere mogelijkheden om aanvragers van vergunningen en subsidies te screenen op grond van de Wet Bibob. Samenwerking met private partijen speelt daarbij eveneens een rol. In een aantal gevallen is een meldplicht opgelegd, bijvoorbeeld ten aanzien van ongebruikelijke of verdachte transacties, financieel of ten aanzien van legale chemicaliën die kunnen worden gebruikt voor de productie van verdovende middelen. Meer recentelijk is de aandacht verbreed naar het voorkomen van instroom van jeugdigen in criminele netwerken, waarbij onder andere het sociale domein en het onderwijs een belangrijke rol spelen.

Tot slot kunnen maatregelen worden genomen om maatschappelijke weerbaarheid te vergroten. Daarbij wordt aandacht besteed aan het vergroten van meldingsbereidheid van burgers en bedrijven, wanneer zij signalen zien van ondermijnende criminaliteit. Voorts worden pogingen ondernomen om drugsconsumenten bewust te maken van de bijdrage die zij leveren aan de criminele industrie en de negatieve gevolgen daarvan. Daarmee wordt een verband gelegd met het verminderen van de maatschappelijke tolerantie ten aanzien van verdovende middelen.

8 Meetbaarheid en beïnvloedbaarheid

8.1 Inleiding

In het conceptuele model zijn vijf blokken onderscheiden van factoren die relevant zijn in relatie tot drugscriminaliteit. In dit hoofdstuk wordt kort ingegaan op de vraag in hoeverre deze factoren meetbaar zijn (paragraaf 8.2) en kunnen worden beïnvloed (paragraaf 8.3).

8.2 Meetbaarheid van de factoren

Wanneer het gaat om meetbaarheid, kan ten eerste worden gekeken naar factoren waarover cijfermatige gegevens beschikbaar zijn, of in de toekomst zouden kunnen worden verzameld. Ten tweede bestaat de mogelijkheid om de uitkomsten van bestaand onderzoek te bundelen. Tot slot ligt de optie voor om gericht (aanvullend) beleidsonderzoek te doen, waarin cijfers worden verzameld of meer verhalende evaluaties worden uitgevoerd om de effecten van maatregelen op de afzonderlijke factoren in het model, te meten.

Cijfermatige gegevens zijn beschikbaar over tegenmaatregelen die door de overheid worden genomen (zie Abraham et al., 2021 voor een overzicht). De belangrijkste bron waarin uiteenlopende cijfers worden gebundeld is de Nationale Drug Monitor (NDM), die sinds 1999 verschijnt. De NDM bevat daarnaast cijfers over de gehaltes aan werkzame stoffen in XTC-pillen en cannabis, alsmede over de zuiverheid van cocaïne en amfetamine. Ook worden gegevens bijgehouden over de prijzen. Deze cijfers zijn tevens beschikbaar voor andere EU-landen. Daarnaast leveren ook het openbaar ministerie, die politie, alsmede de Regionale Informatie- en Expertisecentra, in samenwerking met het Landelijk Informatie- en Expertisecentrum, in jaarverslagen gegevens aan over aantallen uitgevoerde opsporingsonderzoeken en opgelegde veroordelingen, althans tot en met 2019, respectievelijk cijfers omtrent aantallen uitgevoerde interventies of opgelegde bestuurlijke maatregelen. In de NDM wordt veel aandacht besteed aan de presentatie van cijfers die over meerdere jaren vergelijkbaar zijn, voor zover de toeleverende instanties in de gelegenheid zijn om deze aan te leveren. De overige genoemde bronnen zijn primair jaarverslagen, waarin de wijze van rapporteren in de loop der tijd enkele keren werd aangepast, waardoor over langere termijnen cijfers niet vergelijkbaar zijn (Abraham et al., 2021).

Een belangrijk probleem is daarnaast de duiding van cijfermatige ontwikkelingen: representeert een dalende of stijgende trend een ontwikkeling in de drugswereld, of ligt de verklaring vooral in een verandering in de gepleegde inspanningen? Impliceert een stijging bijvoorbeeld dat de instanties succesvoller zijn geworden in het ontdekken van drugszendingen of productieplaatsen, of is sprake van een groei van de omvang van het drugsprobleem? Op basis van de thans beschikbare gegevens valt dat niet met zekerheid te zeggen (Abraham et al., 2021).

Over ontwikkelingen in de legale handelsinfrastructuur houdt het Centraal Bureau voor de Statistiek gegevens bij. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om gegevens over goederenstromen in de import en export, of ontwikkelingen in de transportsector, het wegennet, enzovoorts. Hoewel dergelijke gegevens inzicht bieden, zijn ze lastig te koppelen aan de mate waarin criminele (drugs)netwerken van deze infrastructuur gebruikmaken. Een stijgende of dalende trend hoeft niet te betekenen dat de mogelijkheden voor criminele samenwerkingsverbanden om er gebruik van te maken, afnemen of toenemen.

De vraag welke kwantitatieve indicatoren geschikt zouden kunnen zijn voor een toekomstige monitor op het terrein van drugscriminaliteit en daarop gerichte overheidsinterventies, is momenteel onderwerp van onderzoek door de Universiteit Leiden, in opdracht van het WODC. De resultaten zijn nog niet beschikbaar. Abraham en collega's (2021) stelden eerder vast dat de thans beschikbare cijfers zich slecht lenen om duiding te geven aan ontwikkelingen op drugsmarkten. Wanneer we specifiek kijken naar het conceptuele model zou voorts periodiek monitoronderzoek kunnen worden verricht naar de houding van de Nederlandse samenleving ten opzichte van verdovende middelen en drugscriminaliteit, alsmede naar ontwikkelingen in bijvoorbeeld meldingsbereidheid van signalen van ondermijnende (drugs)criminaliteit. Ook ontwikkelingen in opvattingen binnen specifieke subculturen, bijvoorbeeld ten aanzien van de overheid, zouden op die manier kunnen worden gevolgd. Dergelijke monitoren kunnen worden opgezet in de vorm van kwantitatieve enquêtes, maar ook meer kwalitatieve benaderingen zijn mogelijk, of een combinatie van beide.

De tweede benadering is het periodiek bundelen van inzichten uit de literatuur, omtrent ontwikkelingen in de in het model opgenomen factoren. Daarbij kan worden gedacht aan een parellel met of uitbreiding van de NDM, die een samenvattend inzicht biedt in de resultaten van nieuw (internationaal) onderzoek, beleidsontwikkelingen en nieuwe onderzoeksmethoden op het vlak van verdovende middelen. Ook jaarverslagen en de periodieke nationale dreigingsbeelden georganiseerde criminaliteit, alsmede de monitor georganiseerde criminaliteit van het WODC, bieden kwalitatieve inzichten in ontwikkelingen, maar dat gebeurt niet op een systematische manier.

De laatste mogelijkheid is het verrichten van meer incidenteel beleidsonderzoek naar specifieke vraagstukken. Dergelijk onderzoek vindt met grote regelmaat plaats, maar ook dan blijkt het moeilijk om cijfermatige gegevens te presenteren, of omvangsschattingen te maken. Beleidsgericht onderzoek kan bijvoorbeeld ook worden gedaan naar de effecten van interventies die erop zijn gericht om nieuwe aanwas te voorkomen, of in bredere zin naar de motieven van uitvoerders om deel te nemen in criminele samenwerkingsverbanden.

8.3 Beïnvloedbaarheid van de factoren

In deze paragraaf komt de vraag aan de orde in hoeverre de factoren in het conceptuele model door de overheid, in samenwerking met maatschappelijke partners, kunnen worden beïnvloed. Daarbij hebben we drie hoofdzakelijke strategieën onderscheiden: repressie, preventie en het vergroten van maatschappelijke weerbaarheid. In de onderstaande tabel zijn deze strategieën afgezet tegen de onderscheiden factoren.

Tabel 1 Beïnvloedbaarheid van de factoren in het conceptuele model

	Repressief	**Preventief**	**Weerbaarheid**
Maatschappelijke tolerantie		X	X
Ontwikkeling van criminele netwerken	X	X	X
Criminele bedrijfsprocessen	X	X	X
Productkwaliteit en afzetmarkten	X	X	
Legale infrastructuur		X	X

Zoals de tabel laat zien, kunnen bij elk van de onderscheiden factoren één of meerdere strategieën worden toegepast. Het zou te ver voeren om tot in detail in te gaan op de vraag of zowel directe als indirecte interventies mogelijk zijn ten aanzien van specifieke aspecten binnen de breder gedefinieerde clusters van factoren. Ongetwijfeld zijn die voorhanden. Hier gaat het vooral om de samenhang en de hoofdlijnen.

Maatschappelijke tolerantie ten aanzien van drugsgebruik en tot op zeker hoogte de meer verborgen vormen van drugshandel, alsmede productie, zolang burgers of ondernemers daarvan geen directe overlast ondervinden, kan worden beïnvloed door middel van preventieve strategieën en interventies die zijn gericht op het vergroten van maatschappelijke weerbaarheid, al dan niet in combinatie (Becucci, 2010; Crocker et al., 2019; Boer et al., 2020). In preventieve zin valt bijvoorbeeld te denken aan het vergroten van meldingsbereidheid. Het mobiliseren van burgers en ondernemers is ook een methode om weerbaarheid te versterken. Het vergroten van bewustwording van de negatieve effecten van drugscriminaliteit kan hier eveneens onder worden begrepen, evenals het ondersteunen van eventuele maatschappelijke initiatieven. Voorbeelden uit Italië zijn de *Addio Pizzo* beweging, ofwel groepen die uitspreken het door de maffia opgeëiste 'beschermingsgeld' niet meer te betalen, en in het verlengde daarvan de Antimaffiabeweging, die zich onder meer richt op bewustwording via scholen en op de toxisch masculiene cultuur binnen de maffia's (Elsenbroich, 2017; Dalla Chiesa, 2019).

De volgende factor, de ontwikkeling van criminele netwerken, kan langs alle drie de assen worden beïnvloed. Met een repressieve benadering, met name het vergroten van de pakkans, kan de aantrekkelijkheid om in te stappen in drugscriminaliteit worden verkleind. In preventieve zin kunnen interventies worden ontwikkeld om de instroom van uitvoerders in criminele netwerken te verminderen en uitstroom te bevorderen. Op het vlak van weerbaarheid valt te denken aan het beïnvloeden van de subculturen of achterstandsposities waaruit de meeste misdaadondernemers en uitvoerders voortkomen, met inbegrip van het verkleinen van gevoelens van sociale exclusie. Daarnaast kan worden gedacht aan het vergroten van professionele weerbaarheid, bij uiteenlopende instanties die te maken krijgen met (leden van) criminele samenwerkingsverbanden of families.

In het verlengde daarvan kunnen criminele bedrijfsprocessen worden beëindigd door middel van strafrechtelijke opsporing, maar ook worden verstoord door middel van het opwerpen van barrières tegen het gebruiken van legale infrastructuur voor criminele goederenstromen, geldstromen en informatiestromen. Maatschappelijke weerbaarheid kan worden vergroot door bijvoorbeeld de meldingsbereidheid van burgers en ondernemers te versterken, met name wanneer het gaat om het herkennen van signalen van ondermijnende (drugs)criminaliteit.

De productkwaliteit kan worden beïnvloed door middel van repressie en preventie. Wanneer het bijvoorbeeld minder eenvoudig is om aan productiemiddelen te komen, zal ook de kwaliteit van het product afnemen, zoals zichtbaar was toen het een tijdlang moeilijker bleek om aan precursoren voor synthetische drugsproductie te komen (Mujcic et al., 2021; Abraham et al., 2021). Het beïnvloeden van de afzetmogelijkheden kan plaatsvinden door het strafrechtelijk aanpakken van leveranciers in Nederland die buitenlandse afnemers bedienen, maar ook door het opwerpen van barrières.

De uitvoerders kunnen eveneens strafrechtelijk worden benaderd, bijvoorbeeld door de aandacht te richten op dienstverleners binnen het bredere criminele netwerk, die in de praktijk vaak voor meerdere criminele samenwerkingsverbanden werken. Daarbij gaat het zowel om dienstverleners in de onderwereld als in de bovenwereld. Bij de laatstgenoemden kan ook worden gedacht aan het weerbaarder maken van specifieke beroepsgroepen. Dat laatste geldt in algemene zin tevens voor economische sectoren die vanwege hun positie kwetsbaar zijn om te worden misbruikt voor drugscriminaliteit, waarbij ook het nemen van situationele preventiemaatregelen een zinvolle strategie is.

Factoren die op korte termijn beïnvloed kunnen worden, waarbij we de eventuele lengte van politieke besluitvormingsprocessen die voorafgaan aan concrete maatregelen buiten beschouwing laten, zijn met name gerelateerd aan het criminele bedrijfsproces. Daarbij kan worden gedacht aan het verstoren van goederenstromen, financiële stromen en informatiestromen. Voorbeelden daarvan zijn het opwerpen van barrières door het invoeren van uitgebreidere vergunnings- of meldplichten, of het nemen van situationele criminaliteitspreventiemaatregelen in de zeehavens, terwijl het kraken van cryptocommunicatie een voorbeeld is van het verstoren van informatiestromen. Ook meer generieke beleidsmaatregelen of afspraken kunnen op korte termijn invloed hebben op criminele bedrijfsprocessen, zoals eerder bijvoorbeeld de invoering van het ingezetenencriterium. De beperking van het beïnvloeden van onderdelen van criminele bedrijfsprocessen, en in het verlengde daarvan de criminele infrastructuur, is het gegeven dat criminele samenwerkingsverbanden deze op vele (creatieve) manieren kunnen uitvoeren, waardoor het opwerpen van drempels eerder zal leiden tot verschuivingseffecten dan tot duurzame verstoringen.

De belangrijkste factor waarop met een middellang termijnperspectief invloed kan worden uitgeoefend, zijn de afzetmogelijkheden voor verdovende middelen in het buitenland. Daarop ligt nu niet de focus, aangezien deze middelen fijnmazig verdeeld worden over uiteenlopende bestemmingen, waardoor afzonderlijke uitgaande zendingen klein zijn, in vergelijking met de omvang van de productie van synthetische drugs en cannabis, en de import van met name cocaïne. Aanpakken van distributienetwerken die in Nederland opereren vergt een goede strategische afweging. Er zal nauwe samenwerking met het buitenland nodig zijn, waarvoor uitvoerende capaciteit vrijgemaakt moet worden, ook wanneer het om zaken gaat die normaliter binnen een proces van wegen en sturen zouden worden afgewezen. Daarnaast moet zorgvuldig worden nagedacht over de opvolging die wordt gegeven aan de gepakte daders. Strafrechtelijk zullen de meesten vermoedelijk geen langdurige celstraffen opgelegd krijgen. Daar staat tegenover dat zij wellicht een minder zwaar daderprofiel hebben en daardoor eerder tot uittreding bereid zijn. Daarvoor zal dan wel een sluitende keten moeten worden georganiseerd, om zoveel mogelijk te voorkomen dat zij recidiveren.

Het bestrijden van ondermijnende (drugs)criminaliteit is onmiskenbaar een zaak van lange adem. De meeste factoren in het model waarmee het vestigingsklimaat minder aantrekkelijk kan worden, vergen dan ook een langetermijnperspectief. Dit betreft factoren als het veranderen van het maatschappelijk klimaat en aanpassingen in het drugsbeleid, het beïnvloeden van subculturele opvattingen, het preventief invloed uitoefenen op de bereidheid van individuen om uitvoeringsrollen in criminele netwerken te willen spelen, de kwaliteit van de producten die vanuit Nederland worden aangeboden en, op langere termijn het verzwakken van de criminele infrastructuur en de (onbewust) faciliterende aspecten van legale handels- en transportinfrastructuur, waarbij in dat laatste geval de afweging tussen economische belangen en veiligheidsbelangen steeds noodzakelijk zal zijn.

9 Conclusie

9.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden in paragraaf 9.2 allereerst de vier onderzoeksvragen beantwoord. Vervolgens biedt paragraaf 9.3 een korte slotbeschouwing en reflectie op de uitkomsten.

9.2 Beantwoording van de onderzoeksvragen

Zoals in hoofdstuk 1 van dit rapport werd geschetst, was de opdracht van dit onderzoek om het vestigingsklimaat voor drugscriminaliteit in ogenschouw te nemen. Daarop waren de door het Ministerie van Justitie en Veiligheid geformuleerde vragen dan ook geënt. De impliciete veronderstelling die uit de vraagstelling sprak, is dat in Nederland sprake is van omstandigheden die het voor drugscriminelen aantrekkelijk maken om zich juist hier te vestigen. Daarmee werd aangesloten bij de gedachte dat met name infrastructurele factoren een positief vestigingsklimaat bevorderen. Het onderhavige onderzoek laat zien dat de werkelijkheid complexer is.

Verdovende middelen hebben de Nederlandse onderwereld vanaf zo'n vijf decennia geleden een nieuw verdienmodel geboden, met als gevolg dat criminele drugsnetwerken zich hebben ontwikkeld die gebruikmaken van de omstandigheden en van de voorhanden zijnde legale infrastructuur. Daarbij konden zij in zekere zin profijt trekken van factoren zoals maatschappelijke tolerantie ten aanzien van verdovende middelen, alsmede het door de overheid gevoerde beleid, en de vertaling daarvan in de concrete aanpak van drugscriminaliteit.
De in Nederland gewortelde criminele netwerken hebben hun drugsactiviteiten gaandeweg kunnen uitbreiden. In de tegenwoordige tijd is sprake van een volwassen 'drugsindustrie' met ervaren misdaadondernemers die over ruime (internationale) handelscontacten beschikken, uitvoerders met specifieke kwaliteiten en specialismen, en stabiele afzetmarkten. Voor de uitvoering van criminele bedrijfsprocessen maken zij inderdaad dankbaar gebruik van de mogelijkheden die bijvoorbeeld de legale infrastructuur biedt, met name op het vlak van transport en logistiek.

De volgende vier vragen stonden in het onderzoek centraal en worden hierna beantwoord:

Welke factoren bepalen het vestigingsklimaat van een land voor de grootschalige productie en handel in drugs en de criminele besluitvormingsprocessen die daarmee samenhangen?

In het onderhavige onderzoek is uitgegaan van de gedachte dat aan de keuze om in, of vanuit, een bepaald land grootschalig verdovende middelen te produceren of te verhandelen, een crimineel besluitvormingsproces ten grondslag ligt. De factoren die dat besluitvormingsproces bepalen, moeten worden gezocht op het individuele niveau (micro), op het niveau van de uitvoering van criminele bedrijfsprocessen (meso) en op het niveau van systemische maatschappelijke en economische factoren (macro) die criminele activiteiten kunnen bevorderen, dan wel, bemoeilijken.

Op microniveau is met name gekeken naar kenmerken van individuele misdaadondernemers. Hun persoonlijke gedragskenmerken, zoals agressie, wantrouwen of persoonlijkheidsstoornissen, kunnen een rol spelen bij de wijze waarop zij criminele keuzes maken, ook ten aanzien van waar zij die activiteiten (laten) uitvoeren. Voorts moeten misdaadondernemers beschikken over vaardigheden, op het vlak van het tot stand kunnen brengen van contacten met zakenpartners en uitvoerders, het managen van een crimineel samenwerkingsverband en het organiseren van adequate afscherming. Verder zijn misdaadondernemers vaak afkomstig uit specifieke subculturen, waar normen en waarden gangbaar zijn die op bepaalde punten afwijken van die van de gemiddelde samenleving. Daarbij valt te denken aan definities van succes, maar ook aan (gevoelens van) sociale exclusie, waarbij hechte (*extended*) familiebanden en sociale relaties bescherming bieden tegen de buitenwereld. Daardoor kiezen veel misdaadondernemers bijvoorbeeld niet gemakkelijk voor een permanent leven buiten de landsgrenzen. Vanzelfsprekend moet voorzichtigheid worden betracht: systematisch onderzoek naar gedragsprofielen van misdaadondernemers is niet voorhanden. Een algemeen beeld valt daarvan dan ook niet te schetsen zonder nader onderzoek.

Factoren op mesoniveau betreffen eerst en vooral de uitvoering van criminele bedrijfsprocessen van drugshandel en -productie en van de bestedingen van misdaadgeld die daarmee samenhangen. Een eerste factor zijn de handelscontacten die de misdaadondernemer weet te ontwikkelen en de contacten met het uitvoerende personeel. Zowel zakenpartners als uitvoerders kunnen niet openlijk worden geworven en de kwaliteit en breedte van het criminele contactennetwerk bepaalt aldus de mogelijkheden van het criminele samenwerkingsverband. Ten tweede dient 'personeel' met de juiste kwalificaties beschikbaar te zijn voor de uitvoering van criminele bedrijfsprocessen. Ten derde moet voor de uitvoering van een crimineel bedrijfsproces een goederenstroom, geldstroom en informatiestroom worden georganiseerd. Voor de verschillende stappen in dit proces zijn bijvoorbeeld transportmiddelen, productiemiddelen, opslag- of productielocaties nodig. De geldstroom is gekoppeld aan de goederenstroom en omvat daarnaast de vergoedingen voor het uitvoerend personeel. Een informatiestroom is nodig om de uiteenlopende activiteiten te coördineren. Ten vierde is de productkwaliteit een factor van betekenis, waarbij het zowel gaat om de prijs/kwaliteitsverhouding als om de kwaliteit van het logistieke proces, zoals de betrouwbaarheid van aflevering en betaling. Tot slot bepalen op mesoniveau de afzetmogelijkheden de omvang van de criminele activiteiten. Zonder contacten met afnemers heeft het immers geen zin om grote hoeveelheden verdovende middelen te importeren of te fabriceren.

Systemische factoren hebben betrekking op de wijze waarop de samenleving, de overheid en economische omstandigheden (grootschalige) drugscriminaliteit (onbewust) faciliteren, dan wel bemoeilijken. Een maatschappelijk klimaat waarin het gebruik van drugs niet op zware morele afkeuring stuit, zo lang dit niet overlastgevend is, gevoelens van onveiligheid oproept, en een recreatief karakter houdt, heeft ook consequenties voor grootschalige handel en productie, die immers merendeels onzichtbaar is. Waar er wel relatief veel burgers op een of andere manier bij betrokken zijn, zoals bij wietteelt, is er eveneens sprake van morele onzekerheid. Afgezien uiteraard van de angst die gewelddadige drugscriminelen kunnen inboezemen, waardoor burgers bijvoorbeeld minder geneigd kunnen zijn om signalen te melden.

Op systemisch niveau is voorts de rol van de overheid belangrijk. In een democratie weerspiegelt de politieke besluitvorming de gangbare opvattingen in de samenleving en die komen vervolgens tot uitdrukking in beleid en de middelen die worden vrijgemaakt voor de uitvoering ervan. De (gepercipieerde) aard en zwaarte van de drugsproblematiek heeft derhalve gevolgen voor de tegenmaatregelen die de overheid neemt.

Tot slot spelen op dit niveau economische omstandigheden een rol. Nederland is gemiddeld een zeer welvarend land, maar dit neemt niet weg dat kansen op maatschappelijk succes ongelijk verdeeld zijn en een carrière in de drugs aanlokkelijk kan zijn voor, bijvoorbeeld, kansarme jongeren. In het licht van het onderhavige onderzoek is echter vooral gefocust op de mogelijkheden die de legale handels- en transportinfrastructuur biedt voor misdaadondernemers die zich bezighouden met import, productie en export van verdovende middelen.

In hoeverre zijn de vastgestelde factoren meetbaar en welke typen data kunnen iets zeggen over de factoren?

De meetbaarheid van de factoren in het model in kwantitatieve termen is relatief beperkt. Omtrent de door de overheid genomen tegenmaatregelen worden gegevens bijgehouden, bijvoorbeeld over aantallen aangepakte criminele samenwerkingsverbanden, of aangetroffen wietkwekerijen en synthetische drugslaboratoria. Deze cijfers zijn echter lastig te duiden, omdat context ontbreekt, waardoor het niet duidelijk is of veranderingen (mede) ontwikkelingen op drugsmarkten representeren, of veeleer een beeld geven van de inspanningen van de betrokken instanties. Ten aanzien van de productkwaliteit worden cijfers bijgehouden over zuiverheid, of hoeveelheden werkzame stof, alsmede over consumentenprijzen, die ook kunnen worden vergeleken met gemiddelden in andere landen. In hoeverre de in Nederland verkochte drugs van dezelfde kwaliteit zijn als die vanuit ons land worden geleverd aan buitenlandse afnemers is ongewis. Tot slot zijn cijfers voorhanden omtrent ontwikkelingen in de legale transportinfrastructuur, alsmede over in- en uitvoer van legale goederen. Eventuele veranderingen in dergelijke cijfers kunnen echter lastig direct worden gerelateerd aan drugsmarkten. Ten aanzien van ontwikkelingen in maatschappelijke opvattingen over drugscriminaliteit, of de bereidheid om signalen van ondermijnende (drugs)criminaliteit te melden, alsook opvattingen binnen subculturen, worden geen systematische gegevens bijgehouden, maar deze zouden in theorie periodiek kunnen worden verzameld in enquêtes of panels, door vragen toe te voegen aan bestaande monitoringinstrumenten, of door middel van meer kwalitatief onderzoek (of in combinatie).

Ontwikkelingen in het drugscriminaliteitsbeleid en de uitvoering daarvan kunnen in beeld worden gebracht in gerichte evaluatiestudies. Onderzoek kan ook worden verricht naar de beschikbaarheid van uitvoerders, hoewel dit zich lastig in cijfers laat uitdrukken en eerder valt te denken aan het in kaart brengen van motieven.

De ontwikkeling van criminele netwerken is evenmin objectief meetbaar. Op basis van politiegegevens en andere databronnen zouden mogelijk studies kunnen worden gedaan. Datzelfde geldt voor onderzoek naar afzetmogelijkheden voor verdovende middelen, alsmede naar ontwikkelingen in de criminele infrastructuur.

In welke mate zijn deze factoren beïnvloedbaar?

In het onderhavige onderzoek zijn drie interventiestrategieën onderscheiden, namelijk repressie, preventie en het vergroten van maatschappelijke (en professionele) weerbaarheid. De factoren in het conceptuele model kunnen steeds door middel van een of meer van deze strategieën worden beïnvloed. Interventies worden in belangrijke al toegepast, of momenteel in pilots uitgetest. Behalve de algemene strategieën, waartoe dit onderzoek zich beperkte, kunnen ook meer gerichte interventies worden ontwikkeld op onderdelen van de in het conceptuele model onderscheiden factoren.

Een aantal van deze maatregelen, zoals het opwerpen van barrières, kan op korte termijn al zichtbare effecten opleveren. Bij dit type interventies moet echter in het oog worden gehouden dat het vaak situationele maatregelen betreft, waarvoor de onderwereld op enige termijn een 'oplossing' zal kunnen vinden, en er aldus rekening moet worden gehouden met verschuivingseffecten naar andere *modi operandi*. Daarop kan vanzelfsprekend ook op voorhand worden geanticipeerd, met als voorbeeld het door de politie zelf 'aanbieden' van cryptocommunicatie nadat enkele belangrijke leveranciers uit de lucht waren gehaald, in de wetenschap dat criminelen op zoek zouden gaan naar alternatieven.

Op middellange termijn kunnen strategieën worden toegepast die zich richten op het verstoren van de afzetmarkten, met andere woorden op *downstream disruption*. Een belangrijk deel van de infrastructuur voor drugscriminaliteit in Nederland heeft te maken met de aantrekkelijkheid van ons land voor buitenlandse inkopers, bijvoorbeeld vanwege de gunstige prijs/kwaliteitsverhouding, leveringszekerheid, en de mogelijkheid om uiteenlopende soorten verdovende middelen in te kopen in een vorm van *one-stop shopping*. De uitvoer van verdovende middelen vanuit Nederland heeft tot op heden nog minder aandacht dan de grootschalige invoer en productie.

Tot slot moet worden vastgesteld dat beïnvloeding van de meeste factoren een lange adem zal vergen, waarbij steeds combinaties van interventies moeten worden ingezet die niet alleen gericht zijn op de criminele activiteiten zelf, maar ook op de maatschappelijke voedingsbodems die deze bevorderen.

Hoe ziet het vestigingsklimaat van Nederland eruit inzake drugshandel en -productie?

De factoren die hiervoor zijn beschreven, zijn vertaald in een conceptueel model. Vereenvoudigd bestaat dit uit vijf samenhangende (clusters van) factoren. Het startpunt van het model is het maatschappelijk klimaat, gekoppeld aan het drugscriminaliteitsbeleid en de uitvoering daarvan. Hiervan wordt verondersteld dat deze in Nederland de ontwikkeling van criminele netwerken hebben bevorderd, zeker toen de markt van verdovende middelen zich in de jaren 1970 ontwikkelde tot een nieuw crimineel verdienmodel. De ontwikkeling van criminele netwerken wordt bepaald door persoonlijke keuzes, drijfveren en vaardigheden van misdaadondernemers, die op hun beurt kunnen worden beïnvloed door opvattingen binnen de subculturen waaruit zij afkomstig zijn. Daarnaast is deze afhankelijk van de beschikbaarheid van gemotiveerde uitvoerders die over bepaalde kwaliteiten dienen te beschikken. Hoe groot deze 'vijver' is, valt op basis van het onderzoek niet te zeggen. De wijze waarop criminele netwerken zich ontwikkelen heeft gevolgen voor de productkwaliteit die zij kunnen leveren, die op zijn beurt de afzetmogelijkheden mede bepaalt, zeker op langere termijn. Voor de import, productie en export van verdovende middelen wordt vervolgens gebruikgemaakt van de aanwezige legale handels- en transportinfrastructuur. De overheid probeert deze voorgaande elementen te beïnvloeden, door middel van repressie, preventie en het vergroten van maatschappelijke weerbaarheid.

9.3 Slotbeschouwing

We begonnen deze studie met de constatering dat het voor de hand ligt om de vraag te stellen waarom juist Nederland zich heeft ontwikkeld tot een belangrijke draaischijf voor de internationale drugshandel en tevens een belangrijk productieland is van cannabis en synthetische drugs, waarbij we hier niet ter discussie stellen of dit al dan niet het geval is. De aanname dat de omstandigheden in Nederland in bepaalde opzichten gunstig zijn voor groothandelaars of -producenten, van verdovende middelen, ligt dan voor de hand. Als deze omstandigheden minder aantrekkelijk worden gemaakt, kunnen we wellicht ook het probleem verkleinen. Die aanname klinkt logisch en is het tot op zekere hoogte ook.

Wanneer we kijken vanuit een historisch perspectief waren de omstandigheden in Nederland toen vanaf begin jaren 1970 de 'Hollandse netwerken' zich begonnen te ontwikkelen wellicht gunstiger dan elders. In Nederland werd de nieuwe jeugdcultuur omarmd, met inbegrip van het gebruik van softdrugs, terwijl de overheid zich al snel realiseerde dat een repressieve aanpak weinig resultaat zou opleveren bij het indammen van dat gebruik. Het maatschappelijk klimaat, waarin van oudsher sprake was van een zekere mate van tolerantie ten aanzien van drugsgebruik, of tenminste geen scherpe morele afkeuring, maakte een beleid van gedogen van softdrugs mogelijk. Toen vanaf midden jaren 1970 heroïneverslaving zich ontwikkelde tot een probleem, werd gekozen voor een beleid van *harm reduction,* waarin verslaafden niet werden gecriminaliseerd maar veeleer werden beschouwd als hulpbehoevenden. Tegelijkertijd ontdekte de traditionele onderwereld al snel het nieuwe verdienmodel dat verdovende middelen bood, terwijl anderen hun kleinschalige handel wisten uit te bouwen, of er vanuit aanpalende ervaring met de (ambulante) handel inrolden. Criminelen met ondernemersgeest en internationale oriëntatie konden de omvang van hun zaken gestaag uitbreiden. In de jaren 1980 ontstond tevens grotere vraag naar cocaïne, waaraan zij eveneens gingen voldoen door deze te importeren van Zuid-Amerika.

Daarnaast werden criminele samenwerkingsverbanden actief met de productie van amfetamine, en vanaf eind jaren 1980 van XTC, terwijl ook de verdienmogelijkheden met inpandige wietteelt in eigen land, snel werden ontdekt. Hoewel de overheid hierop reageerde met strafrechtelijke interventies en er soms grote onderscheppingen plaatsvonden, zoals al in 1974 enkele duizenden kilo's hasjiesj die met een viskotter vanuit Libanon onderweg waren naar Nederland, kan over het algemeen worden geconstateerd dat het lang duurde voordat waarschuwingen over de ontwikkeling van grootschalige drugsnetwerken, door individuele politiemensen die daarover bijvoorbeeld schreven in het Algemeen Politieblad, leidden tot verandering en een verscherpte aanpak (zie ook Fijnaut & Roks, 2021). Pas vanaf begin jaren 1990 kreeg deze meer vaart, maar sindsdien zijn perioden waarin de inzet werd vergroot afgewisseld met perioden waarin de aandacht weer wegebde, omdat het probleem onder controle leek, maar ook vanwege reorganisaties of bezuinigingen bij met name de politie en het openbaar ministerie. Pas vanaf 2019 worden er op nationaal niveau substantieel meer middelen geïnvesteerd.

De zich ontwikkelende criminele netwerken hebben vanaf het begin de beschikbare infrastructuur voor de uitvoering van criminele bedrijfsprocessen gebruikt. Het feit dat deze aanwezig was, verklaart derhalve niet waarom de drugshandel en wat later de productie, zich juist in Nederland kon ontwikkelen. Die verklaring moeten we meer zoeken in de kwaliteiten van degenen die erbij betrokken waren, met inbegrip van de uitvoerders, met het gevolg dat de productkwaliteit van bijvoorbeeld Nederlandse XTC en cannabis hoog werd aangeslagen, waardoor buitenlandse kopers zich vanzelf meldden. Men had ook investeringsgeld voorhanden, de 'Wallenpenoze' bijvoorbeeld inkomsten uit de legale horeca, de prostitutie en het illegale gokken, en de Brabantse onderwereld uit de semilegale handel of het plegen van grootschalige vermogenscriminaliteit. Zowel de Amsterdammers als de Brabanders hadden toegang tot internationale contacten die tevens geschikt waren voor de import dan wel de afzet van verdovende middelen (Fijnaut et al., 1995; Project Emergo, 2011; Spapens, 2016).

Evenals op de legale markten waarop Nederland succesvol opereert, heeft zich ook in de drugshandel en -productie een 'industrie' kunnen ontwikkelen. In de loop der jaren is een logistiek systeem tot stand gebracht waarin allerlei specialistische uitvoerders een rol spelen. Een goed voorbeeld is de productie van synthetische drugs, waarin sommigen zich toeleggen op het toeleveren van precursoren, anderen op de benodigde hardware, het transport, het regelen van productieplaatsen, enzovoorts. Voorts is sprake van innovatief vermogen, waarmee wordt gereageerd op tegenmaatregelen door de overheid, zoals bijvoorbeeld zichtbaar was bij het overschakelen naar pre-precursoren toen schaarste aan PMK en BMK ontstond. De kwaliteit van het product verminderde weliswaar enige tijd, maar is thans weer op hoog niveau (Tops et al., 2018, p. 25-26).

Het is helder dat wanneer zich eenmaal grote (samenhangende) criminele meso- en macronetwerken op lokaal, regionaal, nationaal en internationaal niveau hebben ontwikkeld, het zeer moeilijk is om deze weer af te breken. Althans niet zo lang de gelegenheidsstructuren in stand blijven. Het wegnemen van de gelegenheidsstructuur zou *in ultimo* betekenen dat er voor de meest gangbare verdovende middelen wordt afgestapt van criminalisering, en daarvoor een gereguleerd aanbod in de plaats wordt gesteld. Rondom cannabis zijn er in dat licht internationaal verschuivingen zichtbaar. Zo heeft de nieuw aangetreden Duitse regering het voornemen geuit om cannabis te gaan reguleren, wat voor Nederlandse leveranciers gevolgen zou kunnen hebben. Een vergelijkbare ontwikkeling valt bij andere middelen, zoals cocaïne, heroïne of synthetische drugs, echter niet op afzienbare termijn te verwachten, zo deze al wenselijk zou zijn. Er is in Nederland kennelijk geen gebrek aan ervaren misdaadondernemers die bij elkaar genomen beschikken over uitgebreide contacten in binnen- en

buitenland. Kortom, de situatie is tot op zekere hoogte vergelijkbaar met andere markten waarop Nederland sterk is, met het belangrijke verschil dat de drugsmarkt zich minder eenvoudig met wet- en regelgeving, of door stimulerings- of ontmoedigingsmaatregelen, laat sturen.

Hoewel dit alles wellicht weinig bemoedigend is, zijn er enkele positieve aspecten die we hier onder de aandacht willen brengen. We hebben het vestigingsklimaat eerst en vooral benaderd vanuit het perspectief van criminele samenwerkingsverbanden waarvan de leden in Nederland wonen en geworteld zijn. Een vraag in de zijlijn was daarnaast of ons land aantrekkelijk is voor buitenlandse criminelen. Die lijkt vooralsnog beperkt en wanneer zij in Nederland actief zijn, gaat het niet om zelfstandige criminele activiteiten: in de gevallen waarover informatie voorhanden is, werd steeds met de Nederlandse onderwereld samengewerkt en ging het bijvoorbeeld om personen die als 'vertegenwoordiger' optraden namens buitenlandse drugshandelaren, transporten mee hielpen organiseren, al dan niet in combinatie met een keuze voor Nederland als schuilplaats. In uitvoerende rollen ging het vooral om personen met specifieke expertise, bijvoorbeeld bij de cocaïnewasserij (Colombianen) of de productie van methamfetamine (Mexicanen). Er is echter geen reden om aan te nemen dat dergelijke processen zodanig ingewikkeld zijn dat Nederlandse uitvoerders deze niet snel onder de knie zouden kunnen krijgen.

Een tweede belangrijke observatie is dat op zichzelf er geen dwingende reden is dat Nederland een spilfunctie vervult bij de grootschalige import, productie en de bijbehorende doorvoer en export van roesmiddelen. De in ons land geproduceerde cannabis en synthetische drugs kunnen met hetzelfde gemak elders worden vervaardigd, al dan niet met (tijdelijk) 'advies' vanuit Nederland. Ten aanzien van wietteelt wordt een toename van de productie elders ook gesignaleerd, bijvoorbeeld in de Balkanlanden, België en het Verenigd Koninkrijk (Boerman et al., 2017; Colman et al., 2018; Silverstone & Savage, 2010). Er zijn evenmin redenen te bedenken waarom criminele samenwerkingsverbanden in andere landen niet bij machte zouden zijn om zelfstandig cocaïne te importeren uit Zuid-Amerikaanse bronlanden. De Spaanse onderwereld is daartoe bijvoorbeeld eveneens uitstekend in staat als het gaat om cocaïne. De langere distributielijnen in de richting van Noordwest-Europa kunnen mogelijk een rol spelen, maar daar staat weer tegenover dat die bij het transporteren van Marokkaanse hasjiesj, via Spanje naar Nederland, ook geen groot bezwaar vormen.

Het is, tot slot, ook een interessante vraag waarom criminele samenwerkingsverbanden in een land als Groot-Brittannië, dat een vergelijkbare handelstraditie heeft als Nederland en beschikt over een goede infrastructuur, ervoor kiezen om verdovende middelen in belangrijke mate te importeren vanuit Nederland, in plaats van deze zelf te produceren of te betrekken uit bronlanden. Wellicht is de belangrijkste verklaring dat de afzetmogelijkheden van Nederlandse leveranciers vooral worden bepaald door het feit dat zij uiteenlopende soorten middelen tegelijkertijd kunnen leveren, met een goede prijs/kwaliteitsverhouding en leveringszekerheid, waardoor het voor buitenlandse dealers aanzienlijk minder inspanning kost om ze in ons land te bestellen, in plaats van eigen smokkel- of productielijnen tot stand te brengen. Nader onderzoek is echter noodzakelijk om zicht te krijgen op de organisatie van de afzetnetwerken en distributie van verdovende middelen vanuit Nederland naar andere Europese landen.

Tot slot kan worden vastgesteld dat bij het beïnvloeden van het vestigingsklimaat voor drugscriminaliteit moet worden gedacht in termen van duizend speldenprikken. Hamers waarmee aan deze infrastructuur klappen kunnen worden uitgedeeld, hebben wij helaas niet aangetroffen. Deze studie maakt daarnaast duidelijk dat, wanneer wordt uitgegaan van het concept van een vestigingsklimaat, we over veel factoren slechts beperkte kennis hebben. In die zin bieden de uitkomsten tevens aanknopingspunten voor nadere invulling van de onderzoeksagenda ondermijning.

Summary

Introduction and overarching research questions

For several decades, both national and international studies and threat analyses have shown that criminal networks based in the Netherlands play an important role in the international trade in narcotics and the production of synthetic drugs and cannabis. This raises the question why the Dutch 'drug industry' has developed to such importance. The question examined in this report is whether the Netherlands has a favourable 'business climate' for drug-related crime. It concerns the question which factors determine this climate, how these can be measured and influenced, and how these factors can be visualised in a conceptual model.

This report is the result of a literature study, supplemented with a limited number of interviews with academics and practitioners. The research was commissioned by the Scientific Research and Documentation Centre and conducted by Tilburg University. The project started in September 2021 and was completed in April 2022.

The term 'business climate' deserves clarification. In economic terms, the concept refers to what makes a country attractive for foreign companies to establish themselves there. Relevant factors include the infrastructure, levels of education, a favourable tax climate, and a stable and well-functioning government. In the Netherlands, however, although representatives of foreign criminal organisations are indeed present on Dutch territory, it is homegrown criminal networks who are responsible for organising large-scale drug trafficking and production. The concept of a business climate must therefore be interpreted more broadly, including a historical perspective of how these networks were able to develop. The framework of analysis is therefore based on the assumption that the choices made by those involved in criminal networks are determined by the backgrounds and motives of individual crime entrepreneurs, the way in which criminal business processes can be organised and, at systemic level, by societal factors, the role of the government and the legal transport and trade infrastructure in place.

The conceptual model

In the conceptual model depicting the business climate, five clusters of factors have been distinguished (see below). The starting point of the model is the societal climate regarding narcotic drugs and the drug crime policies pursued. This climate influences the choices made by crime entrepreneurs, the availability of 'personnel' and the way in which criminal business processes can be carried out. These factors determine the product quality and thus the international sales opportunities. Next, the legitimate trade and transport infrastructure is important for both the import and export of narcotics. The fifth and last cluster of factors concerns the countermeasures that the government takes, in the shape of repression, prevention and efforts to increase (societal) resilience, which are all related to the previous clusters of factors.

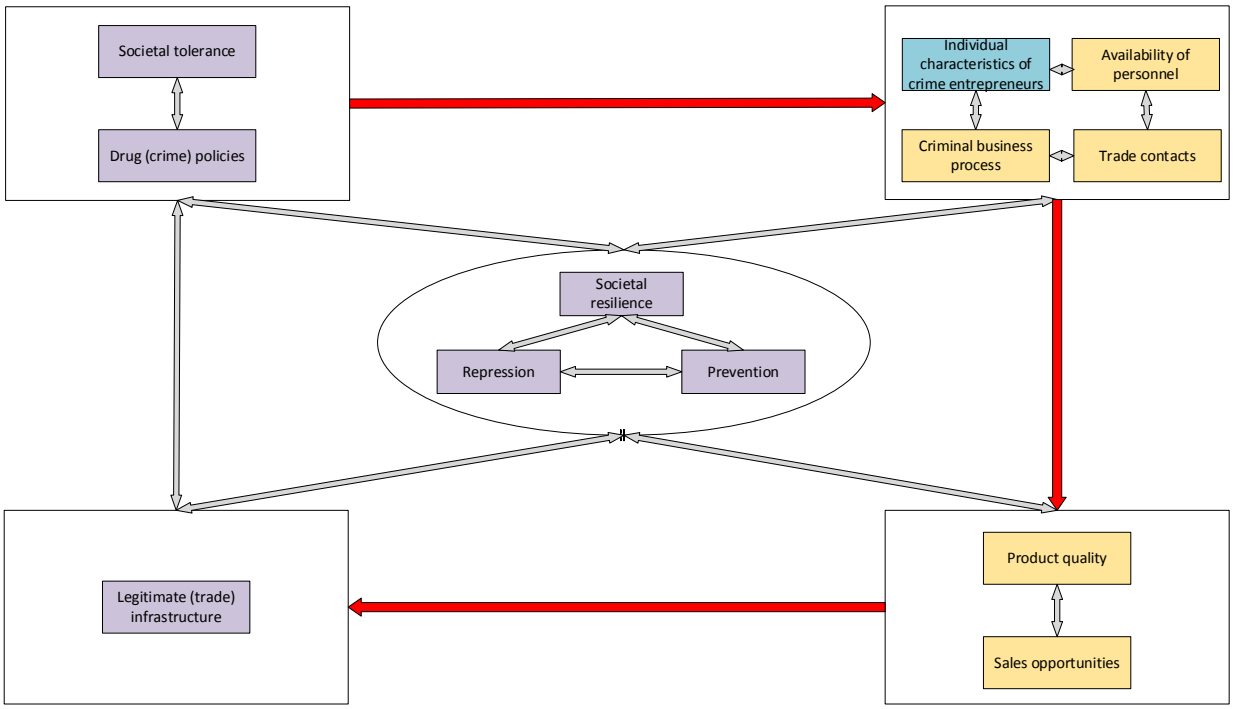

Societal tolerance and drug-related crime policy

Historically, the Netherlands has been tolerant with regard to drug use, and the country has waged no moral crusades against narcotics, as occurred for instance in the United States and the United Kingdom. Nowadays, the Dutch people are largely ambivalent towards the recreational use of cannabis and synthetic drugs in particular, and within certain population groups even cannabis cultivation is considered morally acceptable. The lack of widespread disapproval of drug use has enabled subsequent governments to pursue pragmatic policies on narcotic drugs since the 1970s. Policies focus on tolerance, harm reduction and on keeping crime problems controllable. Although the wholesale trade in and production of narcotics was tackled repressively, such interventions did not prevent the emergence of criminal networks that managed to develop large-scale drug trafficking, and from the end of the 1980s onwards also drug production. With the benefit of hindsight, it is clear that the Dutch government responded too slowly when these developments first occurred, and when efforts to supress specific drug markets were increased from the end of the 1980s onwards, these were often scaled-down after the first indications of success, and because of reorganisations and budget cuts affecting the police and the public prosecution service in particular.

Crime entrepreneurs, (drug) networks and criminal business processes

Large-scale drug trafficking and production involves the execution of complex criminal business processes. This requires crime entrepreneurs with specific personal characteristics and motivation, who possess individual qualities, for instance as managers of criminal cooperatives. In addition, crime entrepreneurs often stem from specific subcultures and their attitudes and choices are influenced by norms and values of their social group. These factors are important because they determine decision-making processes regarding which criminal activities to undertake, how these are carried out and where. To be successful in large-scale drug trafficking, or production, also requires a network of contacts with business partners and personnel, respectively. Crime entrepreneurs must therefore be able to build and maintain criminally exploitable ties. The actual execution of criminal business processes requires the organisation of a complex flow of goods, money and information.

It is impossible to estimate how many people in the Netherlands are willing to engage in criminal cooperatives involved in drug trafficking and production, but there does not seem to be a scarcity of 'staff.' Moreover, specialised suppliers and service providers develop organically around successful legitimate and illegitimate businesses. The drug industry is no exception. Specialists for instance focus on the supply of hardware for the production of synthetic drugs, the construction of cannabis nurseries, transport, money laundering, the supply of illegal firearms, and so on. Sustainable and effective disruption of such mature criminal networks therefore becomes increasingly complex. Situational crime prevention methods ('raising of barriers') focus on disrupting the flow of goods, information and money, have proven effective in a number of respects. However, it should always be borne in mind that criminals may circumvent these and that preventive effects often wear off after time.

Product quality and sales opportunities
Importing or producing narcotics on a large scale only makes sense if there are sales opportunities. Such are determined on the one hand by the quality of the product, including security of supply, and on the other by the presence of contacts with buyers and sellers. The skills of both crime entrepreneurs and their personnel generally enables Dutch criminal networks to manufacture and/or offer products with a favourable price/quality ratio. However, small and medium scale foreign buyers also seem to be attracted to the Netherlands by the fact that different types of narcotics can be purchased in one stop. Furthermore, the security of supply seems to be high, for example because the scale of the drug industry will enable suppliers who are temporarily out of stock to easily contact others who have the products available. Sales opportunities therefore largely determine the business climate for drug crime in the Netherlands. This would argue in favour of paying more attention to *downstream disruption* of drug distribution to other European countries in particular. Counteracting the export from the Netherlands is not a high priority at the moment, especially because individual shipments are usually small ('kilo trade'), but there are sufficient indications that this does not apply to the total quantity of narcotics that leave the country.

The legitimate trade and transport infrastructure
Drug networks rely on legitimate infrastructure to carry out criminal business processes. Large-scale drug shipments, usually hidden between regular goods, often enter the Netherlands via the seaports. The road transport infrastructure is used for smuggling narcotics to European destination countries, usually by car, but sometimes also hidden between regular goods or in lorries that have been equipped with hidden compartments. Export to overseas destinations seems to take place increasingly in postal packages. In addition, the Netherlands has a good financial infrastructure that can be used to arrange shipments of legal goods between which drugs can be hidden. To what extent the international financial infrastructure is misused for money laundering purposes is not clear. A lot of criminal money is spent for consumption and daily household needs. Money is usually laundered through relatively simple constructions, with the deliberate or unconscious cooperation of accountants, notaries or lawyers. The legal infrastructure is therefore important, but it is only one of the factors that make up the business climate for drug crime. It should be noted that neighbouring countries, for example, also have large seaports, an extensive road transport sector and good road networks, as well as a financial and digital infrastructure that is at least sufficient to enable smuggling or producing narcotics.

The role of the government
Finally, the conceptual model includes the measures that the government may take to promote a less favourable business climate for drug-related crime. In a broad sense, these include repression, prevention and increasing societal resilience. In recent years, public and private parties have taken many initiatives to address factors identified in the conceptual model, increasingly from a coordinated multi-agency perspective.

An important part of a repressive approach is imposing prison sentences. In the Netherlands, only a small number of people are annually sentenced to long-term prison terms in connection with drug-related crime, if they have not committed other offences such as violent crimes. The number of convictions does not reflect the steady increase of the number of criminal cooperatives targeted for interventions. However, whether it would be more effective to impose longer prison sentences is impossible to assess objectively. Criminologists have generally criticised the assumption that harsh prison sentences result in increased deterrence. Furthermore, the goal of incapacitation is more difficult to achieve. Whereas a burglar may not be able to commit similar offenses when detained, crime entrepreneurs involved in drug trafficking can continue to act as information brokers while in prison or continue operations through instructing members of their criminal networks, although they may probably not be able to maintain control over their personnel if the 'boss' will remain imprisoned for a substantial number of years. Instead, criminological research shows that in terms of deterrence the risk of getting caught is more important than the length of (maximum) prison sentences. The Dutch police, in cooperation with foreign counterparts, have recently run several successful operations that rendered a wealth of information on the criminal underworld, particularly by seizing and decrypting the servers of telecom providers who offered mobile phones fitted with 'pretty good privacy' software. These messages are currently being used as evidence in many court cases, and we may assume that this has also affected criminals' perceptions of the risk of being caught.

In recent years, public partners have also stepped-up prevention in the social domain. Several initiatives focus on preventing young people from entering criminal networks, for example via family- and school-based approaches. Administrative prevention measures, in the form of screening applicants for permits and subsidies under the Public Administration (Probity Screening) Act (popularly known as the Bibob Act), have been in

place for some time. As mentioned above, local, regional and national governments also implemented other situational prevention measures to disrupt criminal business processes and the use of legal infrastructure in particular, also in cooperation with private parties, such as financial service providers.

Finally, measures can be taken to increase societal resilience. At the moment, the authorities mainly focus on increasing the willingness of citizens and private actors to report signs of subversive crime. In addition, efforts aim at increasing drug consumers' awareness of their contribution to the criminal industry and the negative consequences thereof. Efforts to promote societal resilience can be stepped up, to reduce tolerance of drug-related crime.

Conclusions

The study has shown that the Dutch 'business climate' for drug crime encompasses more factors than just the legal infrastructure that criminals use. Crime entrepreneurs rooted in the Netherlands have been able to develop their networks over a longer period of time, and today we are dealing with a mature 'drugs industry' in which a variety of expertise is available. Since the 1970s, Dutch criminal networks have made use of the legal trade and transport infrastructure to carry out their illegal activities. However, although the presence of this infrastructure is important, it is not decisive for explaining the current situation.

Crime entrepreneurs based in the Netherlands have ample access to customers at home and abroad and to personnel with appropriate knowledge and expertise. The situation is therefore to some extent comparable with several legal markets in which the Netherlands hold a strong position, such as agriculture, with the important difference that governments can less easily influence the drug market, for instance by means of legislation and regulations, or by incentives, such as subsidies, or disincentives, such as taxation.

Although these conclusions may not seem very encouraging, we draw attention to several findings. Firstly, there does not seem to be a business climate that has made foreign criminal groups decide to settle (permanently) in the Netherlands. The drugs underworld is highly international, however, and representatives of all kinds of foreign criminal groups are present in the country, in relation to the import and export of narcotics. They act as sellers and buyers on behalf of foreign drug networks, co-organise drug shipments, and may be deployed to the Netherlands for specific jobs, such as extraction of cocaine from goods in which it is dissolved. They may combine such activities with using the Netherlands as a (temporary) hiding place. However, in all cases that have come to light, there was evidence of cooperation with Dutch criminal networks instead of independent operations.

Secondly, we have not found compelling reasons why the Netherlands should play a pivotal role in the large-scale import, production and related transit and export of narcotics. The production of synthetic drugs or cannabis could just as easily take place in other (Western) European countries. Nor can we think of any reasons why criminal organisations elsewhere would not be able to import cocaine from South American source countries. The question why small and middle market dealers based in destination countries choose to purchase narcotics in the Netherlands requires further research, but it is assumed to be explained from the presence of professional criminal (drug) networks that offer one stop shopping of various types of narcotics, at a good price/quality ratio and with security of supply.

Finally, we conclude that public and private parties have taken many initiatives to influence the factors that determine the business climate. The conceptual model shows that better disruption of sales opportunities, or *downstream disruption*, would add to this. It is widely recognised that combating subversion, and drug-related crime in particular, is a long-term process. Disrupting the business climate requires imposing a thousand pinpricks rather than searching for hammers. We have unfortunately been unable to identify single measures that would deal definitive blows to the factors that make up the business climate.

Referenties

Abadinsky, H. (1994). *Organized Crime (4th edition)*, Nelson Hall.

Abraham. M., van Dijk, B., Hofstra, D. & Spapens, T. (2021). *Aanpak georganiseerde drugscriminaliteit. Een terugblik op 25 jaar beleid en uitvoering.* Boom criminologie.

AD.nl (2019, 5 april). Arrestaties in Nederland bij grote Europese politieactie tegen Albanese maffia.

AD.nl (2021, 15 februari) Honger naar avocado's nog lang niet gestild: Nederland spil in de wereldhandel.

Adler, P. (1975). *Sisters in Crime*. McGraw Hill.

Adler, P.S. (2001). Market, Hierarchy, and Trust: The Knowledge Economy and the Future of Capitalism. *Organization Science*, Vol. 12, No. 2, 215-234.

Agf.nl (2015, 14 januari). "Nederland is grootste uienexporteur en daar mogen we trots op zijn."

Agnew, R. (1992). Foundation for a general strain theory of crime and delinquency. *Criminology,* 30, 47–87.

Albini, J. (1971). *The American mafia: Genesis of a legend*. Appleton-Century-Crofts.

Allum, F. & Marchi, I. (2018). Analyzing the Role of Women in Italian Mafias: the Case of the Neapolitan Camorra. *Qualitative Sociology*, 41, 361-380.

Amir, M. (1989). Aging and aged in organized crime. In *Older offenders: Current trends*, onder redactie van S. Chaneles & K. Burnett (pp. 61–85). Haworth.

Arksey, H., & O'Malley, L. (2005). Scoping studies: Towards a methodological framework. *International Journal of Social Research Methodology: Theory and Practice*, 8(1), 19–32.

Arsovska, J. (2015). *Decoding Albanian organized crime: Culture, politics, and globalization*. University of California Press.

Arsovska, J., & Allum, F. (2014). Introduction: Women and transnational organized crime. *Trends in Organized Crime*, 17, 1–15.

Arsovska, J. & Begum, P. (2014). From West Africa to the Balkans: exploring women's roles in transnational organized crime. *Trends in Organized Crime*, 17, 89–109.

ASML (2022). *Annual Report 2021.*

Ayling, J. (2009). Criminal organizations and resilience. *International Journal of Law, Crime and Justice*, 37, 182–196.

Banach, B. (2019, 6 juni). 'Drugshandel 2.0' maakt rechtbank onzeker. *De Limburger.*

Bardi, A., & Schwartz, S. (2003). Values and behavior: Strength and structure of relations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29, 1207–1220.

Barlow, H. & Kauzlarich, D. (2009). *Explaining Crime: A Primer in Criminological Theory.* Rowman & Littlefield Publishers.

Beccuci, S. (2004). Old and new actors in the Italian drug trade: ethnic succession or functional specialization? *European Journal on Criminal Policy and Research*, 10, 257–283.

Becucci, S. (2010). Criminal infiltration and social mobilisation against the Mafia. Gela: a city between tradition and modernity. *Global Crime*, 12 (1), 1-18.

Behan, T. (1996). *The Camorra*. Routledge.Beken, vander, T., Paoli, L., Zoutendijk, A., & Klima, N. (2012). *Het inschatten van de gevaarlijkheid van georganiseerde criminaliteit*. Academia Press.

Bemmel, van, E. (2022, 19 februari). 100 procent controle in Rotterdamse haven: 'Het is symboolpolitiek'. *De Volkskrant*.

Bervoets, E., Corsel, M., Fortuin, G., Kaal, K. & van de Ven, M. (2020). *Doorbraak verzocht. Onderzoek naar kwetsbaarheden voor crimineel misbruik en (publiek-private) maatregelen in het beroepsgoederenvervoer over de weg.* Van de Ven Management, Training en Advies.

Bichler, G., Malm, A. & Cooper, T. (2017). Drug supply networks: a systematic review of the organizational structure of illicit drug trade. *Crime Science*, 6 (2), 1-23.

Block, A. (1993). *Organized Crime in the Netherlands: Research Issues and Public Policy.* Paper for the Ministry of Justice.

Blokland, A., van Hout, L., van der Leest, W., & Soudijn, M. (2017). Not your average biker; criminal careers of members of Dutch outlaw motorcycle gangs. *Trends in Organized Crime*, 22, 10–33.

Boekhoorn, P., van Dijk, A., Loef, C., van Oosten, R. & Steinmetz, C. (1995). *Softdrugs in Nederland. Consumptie en Handel*. Van Dijk, Van Soomeren en Partners & Steinmetz advies & opleiding.

Boelens, M. & Groothuis, S. (2020). *Weerbare boeren in een kwetsbaar gebied*. Twynstra Gudde.

Boer, de, S. (2020). *Mafiopoli*. Nieuw Amsterdam.

Boerman, F., Grapendaal, M., Nieuwenhuis, F. & Stoffers, E. (2012). *Nationaal dreigingsbeeld 2012. Georganiseerde criminaliteit.* KLPD-IPOL.

Boerman, F., Grapendaal, M., Nieuwenhuis, F. & Stoffers, E. (2017). *Nationaal dreigingsbeeld 2017. Georganiseerde criminaliteit.* Nationale politie, Dienst Landelijke Informatieorganisatie.

Boom, van den, H. (2005, 23 juni). Costa's broeinest criminelen. *Provinciale Zeeuwse Courant*.

Bos, G. (2017). *Samenwerkend misdaad bestrijden*. Presentatie tijdens het symposium Tools voor de toekomst, Den Bosch, 5 oktober 2017.
Bovenkerk, F. (2000). "Wanted: Mafia boss" – essay on the personology of organized crime, *Crime, Law & Social Change*, 33, 225–242.
Bovenkerk, F. (2011). On leaving criminal organizations, *Crime, Law & Social Change,* 55, 261-276.
Bovenkerk, F., & Lempens, A. (1996). *Georganiseerde misdaad in het Nederlandse internationale wegtransport*. Willem Pompe Instituut.
Bovenkerk, F., Siegel, D. & Zaitch, D. (2003). Organized crime and ethnic reputation manipulation. *Crime, Law & Social Change*, 39, 23–38.
Broekhuizen, J., Meulenkamp, T., Stoutjesdijk, F. & Boutellier, H. (2018). *Ondermijnende criminaliteit en de meldingsbereidheid van burgers: een pilotonderzoek in drie buurten in Brabant-Zeeland*. Bureau Broekhuizen en Verwey-Jonker Instituut.
Bullock, K., Clarke, R. & Tilley, N. (2012). *Situational Prevention of Organised Crimes*. Routledge.
Bunt, van de, H. (1996). *Georganiseerde criminaliteit in Nederland: de vrije-beroepsbeoefenaars: advocaten, notarissen, accountants*. Sdu Uitgevers.
Bunt, van de, H. (2008). The Role of Hawala Bankers in the Transfer of Proceeds from Organised Crime. In *Organized Crime: Culture, Markets and Policies*, onder redactie van D. Siegel & H. Nelen (pp. 113-126). Springer.
Bunt, van de, H., Kunst, D. & Siegel, D. (2003). *XTC over de grens*. Boom Juridische uitgevers.
Bunt, van de, H. & Kleemans, E. (2007). *Georganiseerde criminaliteit in Nederland. Derde rapportage op basis van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit*. Boom Juridische uitgevers.
Calderoni, F. & Superchi, E. (2019). The nature of organized crime leadership: criminal leaders in meeting and wiretap networks. *Crime, Law and Social Change*, 72, 419–444.
Campana, P. (2011a). Assessing the Movement of Criminal Groups: Some Analytical Remarks. *Global Crime*, 12(3), 207-217.
Campana, P. (2011b). Eavesdropping on the Mob: The Functional Diversification of Mafia Activities Across Territories. *European Journal of Criminology* , 8(3), 213–228.
Campana, P. (2017). Organized Crime and Protection Rackets. In *The Oxford Handbook of Offender Decision Making*, onder redactie van W. Bernasco, J. van Gelder & H. Elffers (pp. 1-23), Oxford University Press.
Campbell, H. (2008) Female drug smugglers on the U.S.-Mexico border: gender, crime and empowerment. *Anthropological Quarterly*, 81(1), 233–267.
Cannatelli, B., Smith, B. & Sydow, A. (2018). Entrepreneurship in the Controversial Economy: Toward a Research Agenda. *Journal of Business Ethics*, 155, 837-851.
Canter, D. & Alison, L. (2000). The Social Psychology of Crime: Groups, Teams and Networks. In: *The Social Psychology of Crime*, onder redactie van D. Canter & L. Alison (pp. 1-20). Routledge.
CBS.nl (2021a, 23 juni). *Nederland grootste vleesexporteur van de EU*.
CBS.nl (2021b, 15 februari). *Avocado-import groeit met 19 procent in 2020*.
CCV (n.d.). *CCV Barrièremodellen*. Beschikbaar via barrieremodellen.nl.
Ceulen, R., van Nimwegen, S. & Spapens, T. (2021). Het grensgebied als waterbed voor drugscriminaliteit? *Tijdschrift voor Criminologie*.
Chin, K-L. (2014). Chinese Organized Crime. In *The Oxford Handbook of Organized Crime*, onder redactie van L. Paoli (pp. 219-233). Oxford University Press.
Chiu, Y-N, Leclerc, B. & Townsley, M. (2011). Crime Script Analysis of Drug Manufacturing in Clandestine Laboratories. *British Journal of Criminology*, 51, 355-374.
Clark, A., Fraser, A. & Hamilton-Smith, N. (2021). Networked territorialism: the routes and roots of organised crime. *Trends in Organized Crime*, 24, 246-262.
Clarke, R. (1997). *Situational Crime Prevention. Successful Case Studies* (2nd Ed.). New York: Harrow and Heston.
Coface (2019). *Nederland: Wat is het geheim van de Nederlandse internationale handel?*
Cohen, L. & Felson, M. (1979). Social change and crime rate trends: a routine activity approach. *American Sociological Review, 44*(4), 588-608.
Cohen, H. (1975). *Drugs, druggebruikers en drug-scene*. Samson.
Cohen, P. (1994). *The case of the two Dutch drug policy commissions. An exercise in harm reduction 1968–1976*. Paper gepresenteerd tijdens de 5de International Conference on the Reduction of Drug Related Harm, 7–11 maart 1994, Toronto.
Colman, C., De Middeleer, F., Spapens, T., van Nimwegen, S., Ceulen, R., Gerbrands, S., Paoli, L., & Roevens, E. (2018). *De grens voorbij: Belgische en Nederlandse drugsmarkten in beweging*. (Het groene gras). Boom Criminologie.
Coleman, J. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95–120.

Coles, N. (2001). It's not what you know – it's who you know that counts. *British Journal of Criminology*, 41, 580-594.
Colquhoun, H., Levac, D., O'Brien, K., Straus, S., Tricco, A., Perrier, L., Kastner, M., & Moher, D. (2014). Scoping reviews: Time for clarity in definition, methods, and reporting. *Journal of Clinical Epidemiology,* Vol. 67, Issue 12, 1291–1294.
Comunale, T., Calderoni, F., Marchesi, M., Superchi, E. & Campedelli, G. (2020). Systematic Review of the Social, Psychological and Economic Factors Relating to Involvement and Recruitment into Organized Crime. In *Understanding Recruitment to Organized Crime and Terrorism*, onder redactie van D. Weisburd, E. Savona, B. Hasisi & F. Calderoni (pp. 175-204). Springer.
Commissie Doorstroomvennootschappen (2021). *Op weg naar acceptabele doorstroom. Rapport van de Commissie Doorstroomvennootschappen, oktober 2021.*
Cornish, D. (1994). The procedural analysis of offending and its relevance for situational prevention. In *Crime prevention studies* (Vol. 3) onder redactie van R. Clarke (pp. 151–196). Criminal Justice Press.
Cornish, D. & Clarke, R. (1986). *The Reasoning Criminal.* Springer.
Cornish, D. & Clarke, R. (2002). Analyzing organized crimes. In *Rational Choice and Criminal Behavior. Recent Research and Future Challenges*, onder redactie van A. Piquero & S. Tibbetts (pp. 41-46). Routledge.
Craparo, G., David, V., Costanzo, G., & Gori, A. (2018). Cosa Nostra and the Camorra: Assessment of personality, alexithymic traits, and attachment styles. *International Journal of Law and Psychiatry*, 58, 17–26.
Cressey, D. (1969). *Theft of the nation: The structure and operations of organized crime in America.* Transaction Publishers.
Crimesite.nl (2016, 20 september). Stroom gestolen om bitcoins te maken.
Crimesite.nl (2017, 16 november). OM: 'opvallend veel Albanezen in Nederland'.
Crocker, R., Webb, S., Skidmore, M., Garner, S., Gill, M. & Graham, J. (2019). Tackling local organised crime groups: lessons from research in two UK cities. *Trends in Organized Crime*, 22, 433-449.
Dalla Chiesa, N. (2019). *The anti-mafia movement in Italy: gender and generation.* Paper gepresenteerd tijdens het 20e Cross-border Crime Colloquium, 26-28 mei 2019, Utrecht.
Decker, S. & Chapman, M. (2008). *Drug smugglers on drug smuggling: Lessons from the inside.* Temple University Press.
Deković, I, Kirin, I. & Ukić, N. (2015). Ariel. In *Smuggling Anthologies Reader*, onder redactie van A. Peraica (pp. 283-287). Museum of Modern and Contemporary Art Rijeka.
Desroches, F. (2005). *The Crime That Pays: Drug Trafficking and Organized Crime in Canada.* Canadian Scholar's Press.
Desroches, F. (2007). Research on upper level drug trafficking: a review. *Journal of Drug Issues,* Fall, 827-944.
Deuren, van, S., Blokland, A. & Kleemans, E. (2021). Differentiating Between Outlaw Motorcycle Gangs (OMCGs): Estimating the Effect of Membership of the Most Crime-Prone OMCGs on Crime Using Matching Weights. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology,* doi.org/10.1007/s40865-021-00180-w.
Di Maria, F. & Lo Verso, G. (2007). Women in Mafia Organizations. In *Women and the Mafia*, onder redactie van G. Fiandaca (pp. 87-101). Springer Science+Business Media, LLC.
Dikkers, P. (2022, 9 april). 'G. ronselde criminelen vanuit cel'. *Brabants Dagblad.*
Dikkers, P. & Tieleman, Y. (2022, 11 februari). Lekken Achmea-medewerker zorgde voor grof geweld. *Brabants Dagblad.*
Dijk, van, J. & Spapens, T. (2013). Transnational Organized Crime Networks Across the World. In *Transnational Organized Crime. An Overview from Six Continents,* onder redactie van J. Albanese & P. Reichel (pp. 7–27). Sage.
Dijk, van, M., Kleemans, E. & Eichelsheim, V. (2019). Children of organized crime offenders: Like father, like child? An explorative and qualitative study into mechanisms of intergenerational (dis) continuity in organized crime families. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 25(4), 345–363.
Dorn N., Oette, L. & White, S. (1998) Drugs Importation and the Bifurcation of Risk, *British Journal of Criminology*, Vol. 38, No. 4, 537 – 560.
Dufton, E. (2017). *Grass Roots: The Rise and Fall and Rise of Marijuana in America.* Basic Books.
Drugsforum.info (2014). Houdbaarheid drugs.
Duijn, P. (2016). *Detecting and disrupting criminal networks: A data driven approach.* Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
Durán-Martínez, A. (2022). Cocaine Smuggling. Between geopolitics and domestic power struggles. In *The Routledge Handbook of Smuggling*, onder redactie van M. Gallien & F. Weisgand (pp. 183-195). Routledge.
Duyne, van, P. (1996). The phantom and threat of organized crime. *Crime, Law & Social Change*, 24, 341-377.
Duyne, van, P. (2011). *Transnational) Organised Crime, Laundering and the Congregation of the Gullible.* Afscheidsrede Tilburg University.

Duyne, van, P., Kouwenberg, R. & Romeijn, G. (1990). *Misdaadondernemingen. Ondernemende misdadigers in Nederland*. Gouda Quint.
Duyne, van, P & de Miranda, H. (1999). The emperor's clothes of disclosure: hot money and suspect disclosures. *Crime, Law and Social Change*, 31 (3), 245-271.
Duyne, van, P. & Levi, M. (2009). *Drugs & geld. Misdaadgeld-beheer en drugsmarkten in Europa*. Wolf Legal Publishers.
Duyne, van, P. & Soudijn, M. (2010). Crime-money in the financial system: what we fear and what we know. In *Transnational Criminology Manual, Volume 2*, onder redactie van M. Herzog-Evans (pp. 253-279). Wolf Legal Publishers.
Duyne, van, P., de Zander, W. & Kristen, F. (2014). Greedy of crime-money. The reality and ethics of asset recovery. In *Corruption, greed and crime money. Sleaze and shady economy in Europe and beyond*, onder redactie van P. van Duyne, J. Harvey, G. Antonopoulos, K. von Lampe, A. Maljevic & A. Markovska (pp. 235-266). Wolf Legal Publishers.
Ehren, M., Leeuw, F. & Scheerens, J. (2005). On the impact of the Dutch Educational Supervision Act: analyzing assumptions concerning the inspection of primary education. *American Journal of Evaluation*, 26(1), 60-76.
Ehrlich, I. (1973). Participation in Illegitimate Activities: A Theoretical and Empirical Investigation. *Journal of Political Economy*, 81(3), 521-565.
Eikenaar, H. (2019, 28 juni). Tilburg: miljoen voor aanpak criminaliteit in drie wijken. *Brabants Dagblad*.
Elsenbroich, C. (2017). The Addio Pizzo movement: exploring social change using agent-based modelling. *Trends in Organized Crime*, 20, 120-138.
Elshout, D. (2004). *Onze wijk. Een volksbuurt in de vuurline*. De Geus.
EMCDDA & Europol (2010). *Cocaine. A European Union perspective in the global context*. Publications Office of the European Union.
EMCDDA & Europol (2013). *EU Drug Markets Report. A Strategic Analysis*. Publications Office of the European Union.
EMCDDA & Europol (2019). *EU Drug Markets Report*. Publications Office of the European Union.
EMCDDA (2015). *Europees Drugsrapport 2015*. Europees Waarnemingscentrum voor drugs en drugsverslaving.
EMCDDA (2017). *Drug trafficking penalties across the European Union: a survey of expert opinion*, Technical report. Beschikbaar via emcdda.europa.eu.
EMCDDA (2020). *European Drug Report 2020: Trends and Developments*. Publications Office of the European Union.
EMCDDA (2021). *Europees Drugsrapport 2021. Trends en ontwikkelingen*. Bureau voor publicaties van de Europese Unie.
Erp, van, P. & van der Lee, R. (2020, 18 februari). Martien R.: 'Alle kwaad van Brabant op mijn rug'. *Brabants Dagblad*.
Europese Commissie (2017). *Europe's Digital Progress Report 2017*. Brussel.
Europol (2017). *European Union Serious and Organized Crime Threat Assessment. Crime in the age of technology*.
Europol (2021). *European Union serious and organised crime threat assessment, A corrupting influence: the infiltration and undermining of Europe's economy and society by organised crime*. Publications Office of the European Union.
Faust, K. & Skvoretz, J. (2002). Comparing Networks across Space and Time, Size and Species. *Sociological Methodology*, 32 (1), 267-299.
Farrington, D. (1995). Crime and Physical Health: Illness, Injuries, Accidents and Offending in the Cambridge Study. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 5, 261-78.
Fd.nl (2021, 1 maart). China pakt het delven van bitcoin aan, koers schiet omhoog.
Ferrell, J. (2004). Boredom, crime and criminology. *Theoretical Criminology*, 8(3), 287–302
Fiandaca, G. (2007). *Women and the Mafia: female roles in organized crime structures*. Springer.
Fijnaut, C., Bovenkerk, F., Bruinsma, G. & van de Bunt, H. (1995). *Eindrapport georganiseerde criminaliteit in Nederland*. Sdu Uitgevers.
Fijnaut, C., Bovenkerk, F. Bruinsma, G. & van de Bunt, H. (1998). *Organized Crime in the Netherlands*. Kluwer Law International.
Fijnaut, C., Spapens, T. & Vandaele, D. (2005). *De strafrechtelijke rechtshulpverlening van Nederland aan de Lidstaten van de Europese Unie*. Uitgeverij Kerckebosch.
Fijnaut, C. & Roks R. (2021). *De recherche en de zware misdaad in Rotterdam 1966-1996*. Boom Geschiedenis.
Flight, S., Bogaerts, S., Korf, D. & Siegel, D. (2010). *Aanpak georganiseerde criminaliteit in drie proeftuinen*. WODC.
Friesendorf, C. (2005). Squeezing the balloon? *Crime, Law & Social Change*, 44, 35-78.
Gemeente Utrecht (2020, 16 oktober). *Onderwijsprogramma 'Kapot Sterk' van start*. Persbericht.
Gestel, van, B. & Verhoeven, M. (2017). *Verkennende voorstudie Liquidaties*. WODC.

Giesen, P. (2021, 18 oktober). Duits weekblad Der Spiegel ziet 'narcostaat' Nederland als afschrikwekkend voorbeeld. *De Volkskrant*.
Giessen, van der, M., van Ooyen-Houben, M. & Moolenaar, D. (2016). Estimating the production, consumption and export of cannabis: The Dutch case. *International Journal of Drug Policy*, 31, 104-112.
Goossens, R. (2021, 12 augustus). 'Costa del Sol is de vipbox voor criminelen'. *De Limburger.*
Gottfredson, M. & Hirschi, T. (1990). *A general theory of crime*. Stanford University Press.
Gottschalk, P. (2010). A contingent approach to policing organized crime. *Criminal Justice Studies*, 23, 1, 21-31.
Groene Goud (2009). *Jaarverslag 2009*.
Gruter, P. & van de Mheen, D. (2005). *Cocaïnehandel in Nederland. Impressies van deelnemers aan drugsdistributienetwerken*. IVO.
Hayward, K. (2007). Situational crime prevention and its discontents: rational choice theory versus the 'culture of now.' *Social Policy and Administration*, 41(3):232–250.
Heijden, van der, T. (2001). *Routine activities and drug trafficking via the Netherlands.* Paper gepresenteerd tijdens ICC, Durban, 3-7 december 2001.
Heilbron, B. (2020, 18 mei). 'Mexicanen helpen xtc-producenten in Nederland met productie crystal meth'. *NRC*.
Hess, H. (1996). *Mafia & Mafiosi: Origin, power and myth.* New York University Press.
Hofstede, G., van Twuyver, M., Kapp, B., de Vries, H., Faure, M., Claus, F., & van der Wel, J. (1993). *Grensoverschrijdende politiesamenwerking tussen België, Duitsland en Nederland met speciale aandacht voor de Euregio Maas-Rijn*. Universitaire Pers Maastricht.
Holleeder, A. (2016). *Judas.* Lebowski Publishers.
Holt, A. (2021). *Family Criminology*. An Introduction. Palgrave MacMillan.
Home Office (2011). *Future Directions for Organised Crime Research.*
Hoogenboom, B. (2019, 19 april). We blijven gissen waar het illegale geld echt blijft. *NRC.nl.*
Hotse Smit, P. (2022, 8 april). Tien jaar cel in 'angstaanjagende' afpersingszaak fruithandel Hedel. *De Volkskrant*.
Hufnagel, S., & King, C. (2020). Anti-money laundering regulation and the art market. *Legal Studies*, 40(1), 131–150.
Huisman, S. (2005). *Criminaliteitsbeeldanalyse synthetische drugs 2002-2004*. Korps landelijke politiediensten, Dienst Nationale Recherche.
Huisman, S. & Jansen, F. (2012). Willing offenders outwitting capable guardians. *Trends in Organized Crime*, 15, 93-110.
Huisman, S., Princen, M., Klerks, P. & Kop, N. (2016). *Handelen naar waarheid - Sterkte- en zwakte-analyse van de opsporing*. Politieacademie.
Husken, M. (2001). *Charles Z. Ex-autocoureur en drugsbaron*. Meulenhoff Amsterdam.
Husken, M. (2008). *De criminele carrière van Mink K*. Forum.
Jansen, F. (2012). *Georganiseerde hennepteelt. Criminaliteitsbeeldanalyse 2012.* Dienst Nationale Recherche.
Kalish, Y. & Robins, G. (2006). Psychological Predispositions and Network Structure: The Relationship between Individual Predispositions, Structural Holes, and Network Closure, *Social Networks* 28(1), 56-84.
Katz, J. (1988). *Seductions of crime: A chilling exploration of the criminal mind – from juvenile delinquency to cold-blooded murder.* Basic Books.
Kavanagh, C. (2018). IT and Cyber Capabilities as a Force Multiplier for Transnational Crime. In *Organized Crime and Illicit Trade*, onder redactie van V. Comolli (pp. 37-77). Palgrave MacMillan.
Kerstholt, J. & Lieve, N. (2021). *Burgers betrekken bij de aanpak van ondermijning.* Beschikbaar via: ccv-secondant.nl.
Kleemans, E. (2007). Organised Crime, Transit Crime, and Racketeering. *Crime and Justice*, 35(1), 163-215.
Kleemans, E. (2014). Theoretical Perspectives on Organized Crime. In *The Oxford Handbook of Organized Crime*, onder redactie van L. Paoli (pp. 32–54). Oxford University Press.
Kleemans, E., Brienen M. & van de Bunt, H. (2002). *Georganiseerde criminaliteit in Nederland. Tweede rapportage op basis van de WODC-monitor.* WODC.
Kleemans, E. & de Poot, C. (2007). *Criminele carrières in de georganiseerde misdaad*. WODC.
Kleemans, E., & de Poot, C. (2008). Criminal careers in organized crime and social opportunity structure. *European Journal of Criminology*, 5(1), 69–98.
Kleemans, E., van de Berg, E. & van de Bunt, H. (1998). *Georganiseerde criminaliteit in Nederland. Rapportage op basis van de WODC-monitor.* Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
Kleemans, E. & Kruijssink, M. (1999). Korte klappen of lange halen? Justitiële Verkenningen, jrg. 26, nr. 6, 99-111.
Kleemans, E., Soudijn, M. & Weenink, A. (2012). Organized crime, situational crime prevention and routine activity theory. *Trends in Organized Crime*, 15, 87-92.
Kenney, M. (2006). *From Pablo to Osama. Trafficking and Terrorist Networks, Government Bureaucracies, and Competitive Adaptation*. Penn State University Press.

Keultjes, H. & Groenendijk, P. (2022, 18 februari). 'Ons regenwoud wordt gekapt voor jullie lijntje coke'. *Brabants Dagblad*.
Klein Haarhuis, C., & Leeuw, F. (2004). De reconstructie van programmatheorieën. Beschikbare methoden en een toepassing op het anti-corruptieprogramma van de Wereldbank. *Justitiële verkenningen*, jrg. 30, nr. 5, 11-30.
Klerks, P. (2000). *Groot in de hasj*. Samson/Kluwer Rechtswetenschappen.
KLPD (1993). *Synthetische drugs*. Korps Landelijke Politiediensten.
KLPD (2004). *Criminaliteitsbeeldanalyse Turkse georganiseerde criminaliteit in Nederland 2002-2003*. Korps Landelijke Politiediensten, Dienst Nationale Recherche.
KLPD (2005). *Criminaliteitsbeeld 2005*. Dienst Nationale Recherche.
Koningsveld, van, J. (2015). *De offshore wereld ontmaskerd*. Uitgeverij Kerckebosch.
Koppen, van, V. (2013). Involvement mechanisms for organized crime, *Crime Law & Social Change*, 59, 1–20.
Koppen, van, V., de Poot, C. & Blokland, A. (2010a). Comparing criminal careers of organized crime offenders and general offenders. *European Journal of Criminology*, 7(5), 356–374.
Koppen, van, V., de Poot, C., Kleemans, E. & Nieuwbeerta, P. (2010b). Criminal trajectories in organized crime. *British Journal of Criminology*, 50(1), 102–123.
Kort, de, M. (1994). A short history of drugs in the Netherlands. In *Between Prohibition and Legalization. The Dutch Experiment in Drug Policy*, onder redactie van E. Leuw & I. HaenMarshall (pp. 3–22). Kugler Publications.
Kozma, L. (2011). The League of Nations and the Debate over Cannabis Prohibition. *History Compass*, 9/1, 61–70.
Kramer, J., Blokland, A. & Soudijn, M. (2020). Witwassen als bedrijfsmatige activiteit: de verborgen netwerken van witwassers, *Tijdschrift voor Criminologie*, 62 (4), 354-382.
Kruisbergen, E. (2005). Voorlichting: Doen of laten? Theorie van afschrikwekkende voorlichtingscampagnes toegepast op de casus van bolletjesslikkers. *Beleidswetenschap*, 19(3), 38–51.
Kruisbergen, E. (2021). Het witwassen van criminele winsten. Over feiten, fabels en vragen die je eigenlijk (nog) niet zou moeten stellen. *Justitiële Verkenningen*, 47 (4), 47-68.
Kruisbergen, E., van de Bunt, H. & Kleemans, E. (2012). *Georganiseerde criminaliteit in Nederland. Vierde rapportage op basis van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit*. Boom Lemma uitgevers.
Kruisbergen, E., Kleemans, E. & Kouwenberg, R. (2015). *Wat doen daders met hun geld? Uitkomsten van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit*. WODC.
Kruisbergen, E., Kleemans, E. & Kouwenberg, R. (2015b). Profitability, power, or proximity? Organized crime offenders investing their in money in legal economy. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 21(2), 237–256.
Kruisbergen, E., Leukfeldt, R., Kleemans, E. & Roks, R. (2018). *Georganiseerde criminaliteit en ICT*. Erasmus Universiteit Rotterdam, Vrije Universiteit en Nationaal Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving.
Kruisbergen, E., Roks, R. & Kleemans, E. (2019). *Georganiseerde criminaliteit in Nederland: daders, verwevenheid en opsporing. Rapportage in het kader van de vijfde ronde van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit*. WODC.
Kruisbergen, E., Leukfeldt, E., Kleemans, E. & Roks, R. (2019). Money talks. Money laundering choices of organized crime offenders in a digital age. *Journal of Crime and Justice*, 42 (5), 569-581.
Kruithof, K., Aldrigde, J., Décary-Hétu, D., Sim, M., Dusjo, E. & Hoorens, S. (2016). *Internet- facilitated drugs trade: An analysis of the size, scope and the role of the Netherlands*. RAND Cooperation.
Kruize, P. & Gruter, P. (2020). *'Criminele gebouwen'. De faciliterende rol van woningen & bedrijfsruimten bij ondermijnende criminaliteit in Nederland en vier EU-landen*. WODC.
Kuldova, T. & Sánchez-Jankowski, M. (red., 2018). *Outlaw Motorcycle Clubs and Street Gangs*. Palgrave MacMillan.
Laan, van der, F. (2012). *Cocaïne. Criminaliteitsbeeldanalyse 2012*. Korps Landelijke politiediensten, Dienst Nationale Recherche.
Laan, van der, F. (2012b). "Prison doesn't stop them." Orchestrating criminal acts from behind bars. *Trends in Organized Crime*, 15, 130-145.
Lampe, von, K. (2003). Criminally Exploitable Ties: A Network Approach to Organized Crime. In *Transnational Organized Crime: Myth, Power, and Profit*, onder redactie van E. Viano, J. Magallanes & L. Bidel (pp. 9-22). Carolina Academic Press.
Lampe, von, K. (2006). The Study of Organized Crime. *Trends in Organized Crime*, Vol 9, No. 3, 77-95.
Lampe, von, K. (2008). Organized Crime in Europe: Conceptions and Realities. *Policing: A Journal of Policy and Practice*, Volume 2, Issue 1, 7–17.
Lampe, von, K. (2011). The application of the framework of situational crime prevention to 'organized crime'. *Criminology & Criminal Justice, 11*(2), 145-163.

Lampe, von, K. (2016a). *Organized Crime*. Sage.
Lampe, von, K. (2016b). The Ties That Bind: A Taxonomy of Associational Criminal Structures. In *Illegal Entrepreneurship, Organized Crime and Social Control, Studies of Organized Crime*, onder redactie van G. Antonopoulos (pp. 19-35). Springer.
Lankhorst, F. & Nelen, H. (2004). *Professionele dienstverlening en georganiseerde criminaliteit. Hedendaagse integriteitsdilemma's van advocaten en notarissen*. Vrije Universiteit.
Laumans, W. (2021, 4 maart). 'Martelcontainers waren voor moord.' *Het Parool*.
Layne, M., Decker, S. Townsend, M. & Chester, C. (2002). Measuring the deterrent effect of enforcement operations on drug smuggling, 1991-1999. *Trends in Organized Crime, 7*(3), 66-87.
Lee, van der, R. (2022a, 15 februari). Een drugsketel voor 'Pablo Ice-cobar': made in Tilburg. *Brabants Dagblad*.
Lee, van der, R. (2022b, 16 februari). OM: 'Krul-krul' uit Den Bosch hielp drugskartel. *Brabants Dagblad*.
Leeflang, G. (2018, 22 januari). Zes jaar na 'ananasgate' staat Wim H. voor de rechter. *De Gelderlander*.
Leeuw, F. (2003). Reconstructing Program Theories: Methods Available and Problems to be Solved. *American Journal Of Evaluation*, 24(1), 5-20.
Letkemann P. (1973). *Crime as work*. Prentice Hall.
Leukfeldt, R., Kleemans, E., Kruisbergen, E. & Roks, R. (2019). Criminal networks in a digitised world: on the nexus of borderless opportunities and local embeddedness. *Trends in Organized Crime*, 22, 324-345.
Levac, D., Colquhoun, H., & O'Brien, K. (2010). Scoping studies: Advancing the methodology. *Implementation Science*, 5(1), 69.
Levi, M. (2015). Money for crime and money from crime: financing crime and laundering crime proceeds. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 21, 275-297.
Levi, M. (2021). Making sense of professional enablers' involvement in laundering organized crime proceeds and of their regulation. *Trends in Organized Crime*, 24, 96–110.
Levi, M. (2014). Thinking about Organised Crime. *The RUSI Journal*, 159 (1), 6-14.
LIEC (2019). *Landelijk beeld van ondermijnende criminaliteit*. Landelijk Informatie- en Expertisecentrum.
LSE Expert Group (2014). *Ending the Drug Wars. Report of the LSE Expert Group on the Economics of Drug Policy, May 2014*.
Lord, N., Campbell, L. & van Wingerde, K. (2019). Other people's dirty money: professional intermediaries, market dynamics and the finances of white-collar, corporate and organized crimes. *British Journal of Criminology*, 59, 1217-1236.
Madarie, R. & Kruisbergen, E. (2019). Transitcriminaliteit en logistieke knooppunten in Nederland. *Justitiële verkenningen*, jrg. 45, nr. 5, 29-51.
Madarie, R. & Kruisbergen, E. (2020). Traffickers in Transit: Analysing the Logistics and Involvement Mechanisms of Organised Crime at Logistical Nodes in the Netherlands: Empirical Results of the Dutch Organised Crime Monitor. In *Understanding Recruitment to Organized Crime and Terrorism*, onder redactie van D. Weisburd, E. Savona, B. Hasisi & F. Calderoni (pp. 277-308). Springer.
Malm, A. & Bichler, G. (2011). Networks of Collaborating Criminals: Assessing the Structural Vulnerability of Drug Markets. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 48, 271-297.
Maruna, S. (2000). Criminology, Desistance and the Psychology of the Stranger. In: *The Social Psychology of Crime*, onder redactie van D. Canter & L. Alison (pp. 287-320). Routledge.
Matrix Knowledge Group (2007). *The illicit drug trade in the United Kingdom*.
May, T. & Bhardwa, B. (2018). *Organised crime groups involved in fraud*. Palgrave MacMillan.
McCarthy, B. & Hagen, J. (2001). When crime pays: capital, competence, and criminal succes. *Social Forces*, Vol. 79, No. 3, 1035-1060.
Mehlbaum, S. (2020). *Van alle markten thuis. Sfeerbeeld van de automotive-branche in de Spaanse Polder*. Mehlbaum Onderzoek.
Mehlbaum & Broekhuizen (2020). *Vreemde geuren. Nulmeting meldingsbereidheid drugsprodcutielocaties in Zaandstad*. Mehlbaum Onderzoek en Bureau Broekhuizen.
Mehlbaum, S., van den Akker. K., Verweij, A. & Wester, A. (2021). *Zuiver op de graat?* Sdu uitgevers.
Meijer R., Grapendaal, M., van Ooyen, M., Wartna, B., Brouwers, M. & Essers, A. (2003) *Geregistreerde drugscriminaliteit in cijfers*, Korps Landelijke Politiediensten/Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
Meloen, J., Landman, R, Miranda, de, H., van Eekelen, J. & van Soest, S. (2003). *Buit en Besteding, Een empirisch onderzoek naar de omvang, de kenmerken en de besteding van misdaadgeld*. Reed Business Information.
Metronieuws (2021, 13 april). Politie: digitale criminaliteit blijft stijgen vooral via 'familielid of bekende'.
Middel, M. (2021, 21 mei). Helft van verdachten en advocaten komt niet naar proces Martien R. *NRC*.
Middelburg, B. (2000) *De Godmother. De criminele carrière van Thea Moear, medeoprichter van de Bruinsmagroep*. Uitgeverij L.J. Veen.

Middleton, D. & Levi, M. (2004). The role of solicitors in facilitating 'Organized Crime': Situational crime opportunities and their regulation. *Crime Law & Social Change*, 42, 123-161.
Miller, W. (1958). Lower Class Culture as a Generating Milieu of Gang Delinquency. *Journal of Social Issues*, 14 (3), 5-19.
Ministerie van J&V (2016, 15 juni). *Aanpak ondermijnende criminaliteit in Zuid-Nederland: rapportages van de Taskforce Brabant Zeeland en Intensivering Zuid-Nederland*. Kamerbrief.
Misdaadjournalist.nl (2020, 16 september). Piet Schneider aangehouden – portret van een 'slechte zitter'.
Moerland H. & Boerman, F. (1999). *Georganiseerde misdaad en betrokkenheid van bedrijven*. Gouda Quint.
Mol, M., Nuij, W. Moens, J., Grizell, R. & van Overveld, P. (2018). *Bestuurlijke Rapportage. Onderzoek Project Autoverhuur.* Beschikbaar via raad.roosendaal.nl.
Moors, H. & Spapens, T. (2017). *Criminele families in Noord-Brabant*. Reed Business.
Morselli, C. (2003). Career opportunities and network-based privileges in the Cosa Nostra. *Crime, Law and Social Change*, 39(4), 383–418.
Morselli, C. (2009). *Inside Criminal Networks*. Springer.
Morselli, C., Giguère, C. & Petit, K. (2007). The efficiency/security trade-off in criminal networks. *Social Networks*, 29(1), 143–153.
Morselli, C., Turcotte, M. & Tenti, V. (2011). The mobility of criminal groups. *Global Crime*, Vol. 12, No. 3, 165-188.
Mujcic, A., van Miltenburg, C., Beenakkers, E., Cruts, G., Strada, L., Kuin, M., van Laar, M., Meijer, R. & Ketelaars, T. (2021). *Nationale Drug Monitor. Jaarbericht 2020.* Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatiecentrum & Trimbos Instituut.
Munn, Z., Peters, M. D. J., Stern, C., Tufanaru, C., McArthur, A., & Aromataris, E. (2018). Systematic review or scoping review? Guidance for authors when choosing between a systematic or scoping review approach. *BMC Medical Research Methodology*, 18(1), 143.
Nationale politie & OM (2016). *Jaarbericht Intensivering aanpak ondermijning in Zuid-Nederland*.
Nelen, H., Peters, M. & Vanderhallen, M. (2013). *Recherchesamenwerking in de Euregio Maas-Rijn*. Reed Business.
Nelen, H. & Lankhorst, F. (2008). Facilitating Organized Crime: The Role of Lawyers and Notaries. In *Organized Crime: Culture, Markets and Policies*, onder redactie van D. Siegel & H. Nelen (pp. 127-142). Springer.
Nelen, H., Noack, J. & Spapens, T. (2021). *Drogenkriminalität in der Euregio Maas-Rhein Phänomen und Ansatz*. Maastricht University & Tilburg University.
Nieuwbeerta, P. & Deerenberg, I. (2004). *Crimineel leven: vroeg en niet-natuurlijk sterven. Sterftekansen en doodsoorzaken van veroordeelden na 25 jaar.* Centraal Bureau voor de Statistiek, Bevolkingstrends, 3e kwartaal 2004, 52-59.
Nicaso, A. & Danesi, M. (2021). *Organized Crime. A Cultural Introduction*. Routledge.
Nimwegen, van, S., Spapens, T. & Ceulen, R. (2021). *Ondermijning langs zijpaden*. Sdu uitgevers.
Noordanus, P. (2020). *Een Pact voor de Rechtsstaat*. Strategisch Beraad Ondermijning.
Nos.nl (2017, 8 november). 'Criminele Albanezen zijn dé opkomende groep in de drugshandel'.
Odgers, C., Caspi, A., Broadbent, J., Dickson, N., Hancox, R., Harrington, H., Poulton, R., Sears, M., Thomson, W., & Moffitt, T. (2007). Prediction of Differential Adult Health Burden by Conduct Problem Subtypes in Males. *Archives of General Psychiatry*, 64, 476-484.
OM (2012). *De strafrechtelijke aanpak van georganiseerde misdaad in Nederland, 2005-2010*.
OM & Politie (2016). *Rapportage aanpak georganiseerde ondermijnende criminaliteit 2015*.
OM & Politie (2017). *Rapportage aanpak georganiseerde ondermijnende criminaliteit 2016*.
OM & Politie (2018). *Rapportage aanpak georganiseerde ondermijnende criminaliteit 2017*.
OM & Politie (2019). *Rapportage aanpak georganiseerde ondermijnende criminaliteit 2018*.
Ouchi W. (1980). Markets, Bureaucracies and Clans, *Administrative Science Quarterly,* 25, 129-141.
Palmen, D. (2021). *In search of the psychopathic leader. The deconstruction of the profile of a manifestation of 'successful' psychopathy.* Proefschrift, Open Universiteit.
Paoli, L., Greenfield, V. & Reuter, P. (2009). *The World Heroin Market: Can Supply Be Cut?* Oxford University Press.
Pearson, G. & Hobbs, D. (2001). *Middle Market Drug Distribution*. Home Office Research, Development and Statistics Directorate.
Piquero, A., Daigle, L., Gibson, C., Leeper Piquero, N. & Tibbetts, S. (2007). Are Life-Course-Persistent Offenders At Risk for Adverse Health Outcomes? *Journal of Research in Crime and Delinquency*, Volume 44 Number 2, 185-207.
Pol, van de, W. (2021, 23 februari). Hoe Naima "Tante" Jillal jarenlang uit de wind bleef. *Crimesite*.
Port, van de, M. (2001). *Geliquideerd: criminele afrekeningen in Nederland*. Meulenhoff.
Programma Weerbare Sierteeltsector (2021). *Mainport in de tweede linie. Over sierteelt en ondermijning*.

Project Cerca Trova (2017). *Cerca Trova: Een analyse van de Italiaanse maffia in Nederland*. Ministerie van Veiligheid en Justitie.
Puijl, van der, M. (2021, 28 augustus). Je bent niet zo anoniem als je denkt te zijn; Op het dark web. *Noordhollands Dagblad*.
Purvis, W. & Gundur, R. (2019). The drug trade at a glance. In *Research handbook on Transnational Crime*, onder redactie van V. Mitsilegas, S. Hufnagel & A. Moiseienko (pp. 272-299). Edwar Elgar Publishing.
Rahman, M. (2019). *Homicide and Organised Crime*. Palgrave MacMillan.
Ree, de, H. (2019, 7 december). De dood loert altijd mee. *Brabants Dagblad*.
Reuter, P. (1983). *Disorganized Crime: Illegal Markets and the Mafia*. The MIT Press.
RIEC Noord-Nederland (2020, 1 oktober). *Escaperoom moet jongeren behouden voor een criminele carrière*. Persbericht.
RIEC Zuidwest-Nederland, Integraal Afpakteam Brabant & Tilburg University (2013). *Integraal appèl*. Regionaal Informatie- en Expertisecentrum Zuidwest-Nederland (niet gepubliceerd).
Robins, G. (2009). Understanding individual behaviors within covert networks: the interplay of individual qualities, psychological predispositions, and network effects. *Trends in Organized Crime*, 12, 166-187.
Robins, G. & Kashima, Y. (2008). Social psychology and social networks. *Asian Journal of Social Psychology*, 11, 1-12.
Roks, R., Kruisbergen, E. & Kleemans, E. (2022). Walls of silence and organized crime: a theoretical and empirical exploration into the shielding of criminal activities from authorities. *Trends in Organized Crime*. Online first: doi.org/10.1007/s12117-022-09447-0.
Rijsenbilt, A. & Commandeur, H. 2013. Narcissus Enters the Courtroom: CEO Narcissism and Fraud. *Journal of Business Ethics* 117, 413–429.
Sabel, P. (2021, 30 juli). Bitcoin is een betaalmiddel – en voor sommigen nog veel meer. Zo werken cryptomunten. *De Volkskrant*.
Salvato, G., Fiorina, M., Ovadia, D., De Maio, G., Francescon, E. & Bottini, G. (2020). Investigating the Psychological Profile of Organized Crime Members. In *Understanding Recruitment to Organized Crime and Terrorism*, onder redactie van D. Weisburd, E. Savona, B. Hasisi & F. Calderoni (pp. 269-274). Springer.
San, van, M. (2011). The appeal of 'dangerous' men. On the role of women in organized crime, *Trends in Organized Crime*, 14, 281–297.
Saviano, R. (2021, 31 juli). Over maffia in de polder en het paradijs voor glibberig geld. *NRC*.
Savona, E. & Mignone, M. (2004). The fox and the hunters: how IC technologies change the crime race. *European Journal on Policy and Research*, 10, 3-26.
Schelling, T. (1965). Economics and Criminal Enterprise. *Public Interest*, 7, 61-78.
Schlosser, E. (1994). Reefer madness. *The Atlantic*, August.
Schoenmakers, Y., Mehlbaum, S., Everardz, M & Poelarends, C. (2016). *Elke dump is een plaats delict*. Reed Business.
Schwab, K. (2019). *The Global Competitiveness Report 2019. Insight Report*. World Economic Forum.
Sensi Seeds (2020, 26 april). Cannabisverontreinigers & kenmerken van versneden cannabis.
Sergi, A. (2018). Widening the antimafia net: Child protection and the socio-cultural transmission of mafia behaviours in Calabria. *Youth Justice*, 18(2), 149–168.
Sergi, A. (2021). De 'disposable army' van georganiseerde misdaadgroepen. Onderlinge relaties en weerbaarheid in de onderwereld. *Justitiële Verkenningen*, jrg. 47, nr. 4, 37-46.
Shen, A. & Antonopoulos, G. (2016). Women in Criminal Market Activities: Finding from a Study in China. In: *Illegal Entrepreneurship, Organized Crime and Social Control*, onder redactie van G. Antonopoulos (pp. 123-139). Springer.
Sieber, U. & Bögel, R. (1993). *Logistik der Organisierten Kriminalität*. Bundeskriminalamt.
Siegel, D. (2013). Women in transnational organized crime. *Trends in Organized Crime*, 17, 52-65.
Siegel D., & van San, M. (2012) Vrouwen en georganiseerde misdaad. In *Criminele meisjes en vrouwen: achtergronden en aanpak*, onder redactie van A. Slotboom M. Hoeve, M. Ezinga & P. van der Helm. Boom Lemma uitgevers.
Silverstone, D. & Savage, S. (2010). Farmers, factories and funds: organised crime and illicit drugs cultivation within the British Vietnamese community. *Global Crime*, 11, 16-33.
Simon, H. (1982). *Models of Bounded Rationality: Behavioral Economics and Business Organization*. Volume 2, The MIT Press.
Simon, I. (1975). *The Contemporary Woman and Crime*. National Institute of Mental Health.
SKO (2020). *Tactisch programma drugs 2020-2021. Aanpak drugscriminaliteit*.
Soudijn, M. (2014). Using strangers for money: A discussion on moneylaunderers in organized crime. *Trends in Organized Crime*, 17, 199–217.

Soudijn, M. (2016). Rethinking money laundering and drug trafficking: Some implications for investigators, policy makers and researchers. *Journal of Money Laundering Control*, 19 (3), 298-310.
Soudijn, M. (2017). *Witwassen. Criminaliteitsbeeldanalyse 2016*. Nationale politie, Dienst Landelijke Informatieorganisatie.
Soudijn, M. (2019). Using Police Reports to Monitor Money Laundering Developments. Continuity and Change in 12 Years of Dutch Money Laundering Crime Pattern Analyses. *European Journal of Criminal Policy and Research*, 25, 83-97.
Soudijn, M. & Huisman, S. (2010). Criminele expats. *Tijdschrift voor Criminologie*, 52 (2), 186-200.
Soudijn, M. & Reuter, P. (2016). Cash and carry: the high cost of currency smuggling in the drug trade. *Crime, Law and Social Change*, 66, 271-290.
Spapens, T. (2002). The Rhein-Waal Euroregion. In *Investigating Organised Crime in European Border Regions,* onder redactie van M. den Boer & T. Spapens (pp. 73-92). Katholieke Universiteit Brabant/IVA.
Spapens, T. (2006). *Interactie tussen criminaliteit en opsporing: de gevolgen van opsporingsactiviteiten voor de organisatie en afscherming van xtc-productie en -handel in Nederland.* Intersentia.
Spapens, T. (2008). *Georganiseerde misdaad en strafrechtelijke samenwerking in de Nederlandse grensgebieden.* Intersentia.
Spapens, T. (2011). Interaction Between Criminal Groups and Law Enforcement: The Case of Ecstasy in The Netherlands. *Global Crime,* Vol 12, Nr. 1, 19–40.
Spapens, T. (2012). *Netwerken op niveau: criminele micro-, meso- en macronetwerken.* Inaugurele rede Tilburg University. Prisma Print.
Spapens, T. (2012b). The Question of Regulating Illegal Markets. The Gambling and Cannabis Markets in the Netherlands. *GSTF Journal of Law and Social Sciences,* Vol. 2, Nr. 1, 30–37.
Spapens, T. (2017). *Van meerdere markten thuis: Overlap in markten van zware en georganiseerde misdaad en de consequenties voor de opsporing.* Sdu uitgevers.
Spapens, T. (2017b). Cannabis cultivation in the Tilburg area: How much money is involved and where does it go. In *The many faces of crime for profit and ways of tackling it*, onder redactie van P. van Duyne, J. Harvey, G. Antonopoulos, & K. von Lampe (pp. 219-241). Wolf Legal Publishers.
Spapens, T. (2019). Bestuurlijke aanpak van ondermijning: ervaringen in Nederland en het buitenland. *Tijdschrift voor Bijzonder Strafrecht en Handhaving*, 2019(2), 85-92.
Spapens, T. & Fijnaut, C. (2005). *Criminaliteit en rechtshandhaving in de Euregio Maas-Rijn, deel 1.* Intersentia.
Spapens, T., Kolthoff, E., & Stol, W. (2016). Georganiseerde misdaad in de 21e eeuw. *Tijdschrift voor Criminologie*, *58*(2), 3-18.
Staring, R., Bisschop, L., Roks, R., Brein, E. & van de Bunt, H. (2019). *Drugscriminaliteit in de Rotterdamse haven: aard en aanpak van het fenomeen.* Erasmus Universiteit Rotterdam.
Stel, van der, J., Everhardt, V. & van Laar, M. (2008). Ontwikkeling van het Nederlandse drugsbeleid. In *Evaluatie van het Nederlandse drugsbeleid*, onder redactie van M. van Laar & M. van Ooyen-Houben (pp. 45-68). Trimbos-instituut & WODC.
Storr, W. (2021). *The Status Game. On Social Position and How We Use it.* Harper Collins Publishers.
Teichmann, F. (2020). Recent trends in money laundering. *Crime, Law and Social Change*, 73, 237–247.
Tieleman, Y. (2021, 27 november). El A. praat over Ridouan Taghi: 'Onberekenbaar en paranoïde'. *Brabants Dagblad*.
Tieleman, Y. (2022, 28 januari). 'Erelid' Greg R. (73) van Caloh Wagoh vecht nu voor zijn laatste kans. *Brabants Dagblad*.
Topali, V., Wright, R. & Fornango, R. (2002). Drug dealers, robbery and retaliation. *British Journal of Criminology*, 42, 337-351.
Tops, P. (2018). *Een ongetemde buurt*. Uitgeverij Balans.
Tops, P. & Tromp, J. (2017). *De achterkant van Nederland.* Uitgeverij Balans.
Tops, P. & Tromp, J. (2019). *De achterkant van Amsterdam.* Gemeente Amsterdam.
Tops, P. & Tromp, J. (2020). *Nederland drugsland*. Uitgeverij Balans.
Tops, P., van Valkenhoef, J., van der Torre, E. & van Spijk, L. (2018). *Waar een klein land groot in kan zijn.* Boom Criminologie.
Toth, A. & Mitchell, O. (2018). A qualitative examination of the effects of international counter-drug interdictions. *International Journal of Drug Policy, 55*, 70-76.
Transport-online (2017, 14 november). Hoge straffen geëist tegen verdachten van grootschalige drugssmokkel.
Tunnel, K. (1993). Inside the Drug Trade: Trafficking from the Dealer's Perspective. *Qualitative Sociology*, Vol. 16, No. 4, 361-381.
Tweede Kamer (1996). *Kamerstukken II*, Vergaderjaar 1995/96, 24072, nr. 19.
Tweede Kamer (1996b). *Kamerstukken II,* Vergaderjaar 1995/96, 24072, nr. 17.
Tweede Kamer (2004). *Kamerstukken II*, Vergaderjaar 2003/04. 24072, nr. 125.

UNEP (2015). *Waste Crime - Waste Risks Gaps in Meeting the Global Waste Challenge: A Rapid Response Assessment*. Nairobi.
Unger, B., Siegel, M., Ferwerda, J., de Kruijf, W., Busuioic, M., Wokke, K. & Rawlings, G. (2006). *The Amounts and the Effects of Money Laundering*. Utrecht School of Economics & Australian National University.
Unger, B., Ferwerda, J., Koetsier, I., Gjoleka, B., van Saase, A., Slot, B. & de Swart, L. (2018). *Aard en omvang van criminele bestedingen*. Universiteit Utrecht/Ecorys.
Vandaele, D., Spapens, T. & Fijnaut, C. (2008). *De strafrechtelijke rechtshulpverlening van België, Duitsland en Frankrijk aan Nederland*. Intersentia.
Varese, F. (2011). *Mafias on the Move: How Organized Crime Conquers New Territories*. Princeton University Press.
Vaughan, D. (2007), Beyond Macro- and Micro-Levels of Analysis, Organizations, and the Cultural Fix. In *International Handbook of White-Collar and Corporate Crime*, onder redactie van H. Pontell & G. Geis (p. 3-24). Springer.
Vermeulen, I. (2019). *De malafide logistiek dienstverlener.* Dienst Landelijke Informatieorganisatie, Nationale politie.
Vermeulen, I. & van der Leest, W. (2018). *De doorvoer van cocaïne via Nederland*. Dienst Landelijke Informatieorganisatie, Nationale politie.
Vermeulen, I, Soudijn, M. & van der Leest, W. (2021). Open heimelijke netwerken in de Nederlandstalige georganiseerde synthetische-drugscriminaliteit. *Tijdschrift voor Criminologie*, 63 (2), 187-211.
Vijlbrief, M. (2012). Looking for displacement effects: exploring the case of ecstasy and amphetamine in the Netherlands. *Trends in Organized Crime, 15*, 198-214.
Visscher, J. (2020, 12 augustus). 'Crimineel Colombia lacht om Nederland'. *Reformatorisch Dagblad*.
Voermans, T. (2021, 8 november). FIOD en OM pakken voor 25 miljoen euro cryptovaluta af van criminelen. *AD*.
Vries, de, T. (2013, 14 maart). Witwassen via cadeaukaart. *Spits*.
Vrolijk, R., & van der Gouwe, D. (2020). *Jaarbericht 2019 Drugs Informatie en Monitoring Systeem (DIMS)*. Trimbos-instituut.
Vugts, P. (2014). *Doorgeschoten. De nieuwe generatie onstuitbare criminelen*. Uitgeverij De Kring.
Vugts, P. & Laumans, W. (2021, 16 mei). De jacht op de nieuwe generatie criminelen. *Het Parool*.
Walle, van der, E. (2017, 27 december). Bizar energieverbruik bitcoin lijkt onhoudbaar. *NRC*.
Waterval, D. (2021, 8 november). Beslag gelegd op meer dan 25 miljoen euro aan cryptovaluta. *Trouw*.
Watson, T. (2013). Entrepreneurship in action: bringing together the individual, organizational and institutional dimensions of entrepreneurial action. *Entrepreneurship & Regional Development*, 25, 5-6, 404-422.
Weber, J. & Kruisbergen, E. (2019). Criminal markets: the dark web, money laundering and counterstrategies - An overview of the 10th Research Conference on Organized Crime. *Trends in Organized Crime*, 22, 346-356.
Weerman, F. & Kleemans, E. (2002). Criminele groepen en samenwerkingsverbanden. *Tijdschrift voor Criminologie*, jaargang 44, Nr. 2, 111-127.
Wijk, van, A. & Lenders, A. (2018). *Betonrot. Een kwalitatief onderzoek naar het fenomeen ondermijnende criminaliteit in Brabant-Zeeland, de effecten van en richtingen voor de overheidsaanpak*. Bureau Beke.
Wijk, van, A., van der Torre, E., van Barneveld, G. & Wolsink, J. (2020). *Ondermijning op en rond luchthaven Schiphol*. Bureau Beke.
Wijngaarden, van, L (2020, 27 mei). Compleet drugslab gevonden in vrachtwagen. *Brabants Dagblad*.
Wijkraden Tilburg Noord (2017). *Manifest "Op naar Nieuw Noord". Verbetering leefbaarheid/terugdringen armoede van de gezamenlijke wijkraden Tilburg Noord*.
Wiley, N. (1992). *America's drug enforcement air force*. Motorbooks International Publishers and Wholesalers.
Williams, P. & Godson, R. (2002). Anticipating Organized and Transnational Crime. *Crime, Law & Social Change*, 37, 311-355.
Wilson, J. & Abrahamse, A. (1992). Does crime pay? *Justice Quarterly*, 9, 359-377.
Winninghoff, M. (2019). *Ondermijnende criminaliteit: een verkennend kwalitatief onderzoek*. Ferro Explore.
Zaitch, D. (2002). *Trafficking cocaine: Colombian drug entrepreneurs in the Netherlands*. Kluwer Academic Publishers.